

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İBN SÎDE VE EL-MUHKEM VE'L-MUHÎTU'L-A'ZAM
ADLI SÖZLÜĞÜ**

Doktora Tezi

Ceyhun ÜNLÜER

Çorum 2020

**İBN SÎDE VE EL-MUHKEM VE'L-MUHÎTU'L-A'ZAM
ADLI SÖZLÜĞÜ**

Ceyhun ÜNLÜER

**Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Dursun HAZER

ÇORUM - 2020

KABUL VE ONAY

Ceyhan ÜNLÜER tarafından hazırlanan *İbn Sîde ve el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam Adlı Sözlüğü* başlıklı bu çalışma, 22/01/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Yakup CİVELEK (Başkan)

İmza

Prof. Dr. Dursun HAZER (Danışman)

İmza

Prof. Dr. Mahmut KAVAKLIOĞLU

İmza

Prof. Dr. Şaban HAKLI

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Şahabettin ERGÜVEN

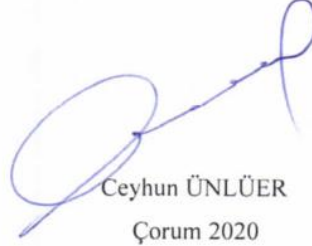
Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

İmza

Prof. Dr. Mehmet EVKİİRAN
Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (22/01/2020)

Ceyhun ÜNLÜER
Çorum 2020

ÖZET

ÜNLÜER, Ceyhun. *İbn Sîde ve el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam Adlı Sözlüğü*, (Doktora), Çorum, 2020.

İbn Sîde, Endülüs'ün en çalkantılı dönemlerinden biri olan Mulûku't-Tavâif döneminde, Arap Dili ve Edebiyatı ve sözlükçülük alanlarında kendini yetiştirmiş en önemli dilbilimcilerden biridir. Müellifin yaşadığı dönemde Endülüs siyasi açıdan çok karışık olsa da, kültürel alanlarda emirlerin teşvik ve himayeleri sayesinde gelişmeye devam etmiştir. Kaynaklarda sadece adını bildiğimiz dil ve edebiyatla ilgili eserlerinin yanı sıra asıl şöhretini günümüze ulaştıran *el-Muhassas* ve *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* adlı ansiklopedik tarzdaki iki sözlüğüyle elde etmiştir.

Bu araştırmanın konusunu oluşturan *Muhkem*, “el-‘Ayn” ekolünün prensipleri ve temel esaslarıyla Endülüs'te yazılmış en son ve en donanımlı sözlük kabul edilir. Zengin dil malzemesi ve lafızların anlamlarını açıklamada düzenli ve ilmi metoduyla diğer sözlükleri geride bırakan *Muhkem*, h. V. Asırda Endülüs'teki sözlük çalışmalarında katedilen büyük gelişmeyi göstermesi açısından da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Eski ve yeni araştırmacılar tarafından uzun süre ihmal edilen İbn Sîde ve sözlüğü *Muhkem*'le ilgili ülkemizde yapılmış lisansüstü bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Bu sebeple yapılan çalışma ile yazar ve eserini akademik hayata tanıtmak ve bu alanda yapılacak olan çalışmalara bir katkı sunmak amaçlanmaktadır.

Çalışmamızda yazarın hayatının bilimsel yönlerine ışık tutulmakta ve elde ettiği yüksek konum açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra Araplardaki sözlük çalışmaları ve geçirdiği aşamalar genel olarak incelenmektedir. Ayrıca *Muhkem*'in ihmaline neden olan etkenler, telif sebepleri ve aşamaları, kaynakları, ulaştığı konum, diğer sözlüklerden ayrıldığı yönler, etkilendiği ve etkilediği sözlükler ve hakkında yapılan eleştiriler ele alınmış, müellifin maddelerin şerhinde kullandığı çeşitli dilsel istişhâd yöntem ve çeşitleri örneklerle tahlil edilmiştir.

Müellif gerek maddelerin açıklamasında ve gerekse luğavî ve sarfî delillendirmede kullandığı istişhâdlarda naklî delillere oldukça fazla önem vermiştir. Kur'an ayetleriyle birlikte dilsel istişhâdda ihtilafı olmasına rağmen her türlü hadisi şâhid olarak

kullanmaktan çekinmemiştir. Ancak şevâhid olarak getirdiği hadislerin sened silsilelerini tamamen göz ardı etmiştir.

Şiirden sonra en çok Kur'an ayetleriyle istişhâd eden İbn Sîde, ister mütevatir olsun, ister şâz olsun bütün Kur'an kıraatleriyle istişhâda çok büyük önem vermiştir. Bunun yanında dilsel istişhâdda yine önemli bir yeri olan Arap kelamıyla istişhâd sözlükte büyük yer tutmaktadır. Sözlükte en çok klasik Arap şiiriyle istişhâd edilmiştir.

İbn Sîde genelde şevâhid kullanımıyla ilgili dilcilerin belirlemiş olduğu zaman ve mekâna uygun olmasına özen göstermiştir. Sözlükte şevâhid olarak kullandığı şiirlerin çoğunu cahiliye döneminin ünlü şairlerinden seçmiş ve şairlerin adlarını genelde zikretmiştir. Bunun dışında kullandığı beyitlerin şairlerini ise çoğu zaman belirtmemiştir.

Muhkem, diğer sözlüklerde olmayan sarf-nahiv ve arûz konularıyla ilgili şerh, yorum ve geniş izahatlar içermekte ve lafızların isimlendirme gerekçeleri üzerinde durmaktadır.

Anahtar Kavramlar: İbn Sîde, Sözlük, el-Muhkem, Şâhid, İstişhâd.

ABSTRACT

ÜNLÜER, Ceyhun. *Ibn Sidah and His Dictionary of al-Muhkam wa'l-muhîr al-a'zam*, (PhD), Çorum, 2020.

Ibn Sidah is one of the most prominent linguists who trained himself in the fields of Arabic Language and Literature and lexicography during Mulûq al-Tawâif, one of the most turbulent periods of Andalus. Although Andalus was very complicated politically during the period of the author's life, it continued to develop in the cultural spheres thanks to the encouragement and protection of the rulers (emirs). In addition to the works about language and literature which we know only their names in the sources, he achieved his fame with his two encyclopedic dictionaries, *al-Mukhassas* and *al-Muhkam*.

al-Muhkam, which is the subject of this research, is accepted as the latest and most equipped dictionary written in Andalus with the basic principles of al-Ayn school. *al-Muhkam*, which left behind other dictionaries with its rich language materials as well as regular and scientific method in explaining the meaning of the words, is an important example in terms of showing the great progress made in the dictionary studies in Andalusia in the 5th year of Hijra.

There are no graduate studies in our country about Ibn Sidah and his dictionary *al-Muhkam*, which has been neglected for a long time by early and modern researchers. For this reason, it is aimed to introduce the author and his work to the academic life and to contribute to the studies in this field.

Our study sheds light on the scientific aspects of the author's life and explains the high position he achieved. In addition, the dictionary studies of Arabs and the stages it has gone through have been examined in general. In addition, the factors causing Muhkam's negligence, the reasons and steps of its copyright, the sources, the position it reached, the aspects which differentiate it from the other dictionaries, the dictionaries it influenced and the ones it was influenced and the criticisms made about it were analyzed. In addition, various methods and types of linguistic istishhâd used by the author in the interpretation of the terms were analyzed with examples.

The author has given great importance to naqlî evidences both in the explanations of the terms and in the consultations he used in lugavî and sarfî evidences. Although controversial in linguistic istishhâd with the verses of the Qur'an, he did not hesitate to use any hadith as a witness. However, he has completely ignored the account succession of the hadiths he has brought as shawahid. Ibn Sîde, who mostly consulted with Qur'anic verses after poetry, gave great importance to all Qur'anic recitations, whether they are mutawâtîr or shaz. In addition to this, the istishhâd with Arabic word which has a significant place in linguistic istishhâd play an important role in the dictionary. The most frequently used istishhâd tool in the dictionary is classical Arabic poetry.

Ibn Sîde generally took care to ensure that the linguists regarding the use of shawahid were suitable for the time and place determined. He chose most of the poems he used as shawahid in the dictionary from the famous poets of the Jahiliyya and generally mentioned the names of the poets. Except that, he did not mention the poets of the couplets he used.

Muhkam contains sharh, commentary and broad explanations on sarf-nahiv and arûz issues which are not included in other dictionaries and it emphasizes the rationale of the naming of the terms.

Keywords: Ibn Sidah, Dictionary, al-Muhkam, Witness, Istishhâd.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın son şeklini almasında büyük emeği geçen çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Dursun HAZER'e,

Tez İzleme Kurulu'nda yer alan ve her zaman destek ve teşviklerini gördüğüm çok kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mahmut KAVAKLIOĞLU'na ve Prof. Dr. Şaban HAKLI'ya,

Kısa bir süreliğine danışmanlığımı yaptığı süre zarfındaki katkılarından dolayı saygıdeğer hocam Prof. Dr. Yakup CİVELEK'e,

Tezime yaptığı katkı ve desteklerinden dolayı Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Rızk SHOEIR'a ve Dr. Ersin KABAĞCI'ya,

Maddi ve manevi desteklerini hep yanımda hissettiğim çok değerli hocalarım ve dostlarım Dr. Öğr. Üyesi Şahabettin ERGÜVEN ve Öğr. Gör. Yalçın ATALIK'a,

Desteklerinden dolayı Arap Dili ve Belağati Anabilim Dalı'ndaki diğer hocalarıma,

Verdikleri manevi destek ve gösterdikleri sabır için eşim ve kızlarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	i
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR	V
İÇİNDEKİLER	vi
TABLOLAR DİZİNİ	xiii
KISALTMALAR	xiv
ÖN SÖZ.....	xv
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	4
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	5
3. ARAŞTIRMANIN ZORLUKLARI.....	6
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	7

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN SİDE'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. İBN SİDE'NİN HAYATI (398-458/1008-1066).....	8
1.1.1. İsmi, Nesebi, Künyesi, Lakabı.....	8
1.1.2. Doğumu ve Yetiştirilmesi	9
1.1.3. Dâniye Şehrine Göç Etmesi ve Emirlerle İlişkileri	10
1.1.4. Şuûbîlik İddiası.....	12
1.1.5. Vefatı	13
1.2. İBN SİDE'NİN ŞAHSİYETİ VE AHLAKI.....	13
1.2.1. Eleştirilerindeki Sertlik ve Kendini Beğenmesi	13
1.2.2 Güçlü Hafızaya Sahip Olması	14
1.3. TAHSİLİ, HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ	15
1.3.1. Hocaları	16

1.3.1.1. İsmail b. Sîde	16
1.3.1.2. Ebu'l-'Alâ Sâid b. el-Hasen el-Bağdâdî	17
1.3.1.3. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî.....	18
1.3.1.4. Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî	18
1.3.2. Öğrencileri.....	19
1.3.2.1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Halef en-Nahvî	20
1.3.2.2. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef el-Mursî	20
1.3.2.3. Ebû Abdullah Muhammed b. Halesa eş-Şezûnî	20
1.3.2.4. Ebû İshak İbrâhîm b. Ebi'l-Fazl b. Savâb.....	20
1.3.2.5. Ebû Abdullah Muhammed b. 'Îsâ b. Ma'yûn el-Fâriz.....	21
1.3.2.6. Nasr b. İsa b. Nasr b. Sehâbe	21
1.3.2.7. el-Kâdî Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Yahya et-Temîmî.....	21
1.4. İBN SÎDE HAKKINDA ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ	21
1.5. ESERLERİ	22
1.5.1. Günümüze Ulaşan Eserleri	22
1.5.1.1. el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam	23
1.5.1.2. el-Muhassas	23
1.5.1.3. Şerhu muşkili ebyâti'l-Mutenebbî.....	24
1.5.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri	24
1.5.2.1. el-'Avîs fî şerhi islâhi'l-mantık	24
1.5.2.2. el-Vâfi fî 'ilmi ahkâmi'l-kavâfi	24
1.5.2.3. el-Enîk fî şerhi'l-hamâse	25
1.5.2.4. Şerhu ebyâti'l-cumel li'z-Zeccâcî.....	25
1.5.2.5. Şâzzu'l-luğa.....	25
1.5.2.6. el-Îzâh ve'l-ifsâh fî şerhi kitâbi Sîbeveyh.....	25
1.5.2.7. Takrîbu'l-ğarîbi'l-musannef	25
1.5.2.8. el-'Alem fî'l-luğa, el-'Âlim ve'l-mute'allim, Şerhu kitâbi'l-Ahfeş.....	26
1.5.2.9. Kitâbu't-tezkîr ve't-te'nîs, Kitâbu'l-maksûd ve'l-memdûd.....	26
1.5.3. Şiirleri	26
1.5.3.1. Kasîdetu'l-isti'tâf.....	26
1.5.3.2. Urcûzetu ğamîs	28
1.5.3.3. İbn Saîd el-Mağribî'nin Naklettiği Beyitler.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜK, SÖZLÜKÇÜLÜK VE ARAPLARDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

2.1. SÖZLÜK TERİMİ VE EŞ ANLAMLIYARININ TARİFİ	30
2.1.1. Sözlük	30
2.1.2. Mu‘cem.....	31
2.1.3. Kâmûs.....	32
2.2. ARAPLARDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI	34
2.2.1. Sözlüklerin Telif Sebepleri.....	34
2.2.1.1. Dinî Sebepler	34
2.2.1.2. Sosyal Sebepler	35
2.2.1.3. Kültürel Sebepler.....	35
2.2.2. Arapça Sözlüklerin Telif Aşamaları	35
2.2.2.1. Birinci Aşama	36
2.2.2.2. İkinci Aşama.....	36
2.2.2.3. Üçüncü Aşama.....	37
2.2.3. Konulu Sözlükler	37
2.2.3.1. Özel Konulu Sözlükler	37
2.2.3.2. Genel Konulu Sözlükler	38
2.2.4. Alfabetik Sözlükler.....	39
2.2.4.1. Harflerin Mahreçleri Esas Alınarak Tertip Edilen Sözlükler.....	39
2.2.4.2. İlk Harfi Esas Alınmakla Birlikte Kalb Sistemi Uygulayan Sözlükler	39
2.2.4.3. Kelimenin İlk Harfi Esas Alınarak Düzenlenen Sözlükler	39
2.2.4.4. Kelimenin Son Harfleri Esas Alınarak Düzenlenen Sözlükler	40
2.2.4.5. Kelimelerin Okunduğu Şekliyle Düzenlenen Sözlükler	40
2.3. ARAPÇA SÖZLÜK EKOLLERİ	40
2.3.1. Harflerin Mahreçlerini Esas Alan Ekol	40
2.3.1.1. Kitâbu'l-‘ayn	40
2.3.1.2. el-Bâri‘ fi'l-luğa.....	43
2.3.1.3. Tehzîbu'l-Luğa	43
2.3.1.4. el-Muhît fi'l-Luğa.....	45
2.3.2. Hece Ekolü	45
2.3.2.1. el-Cemhere	46
2.3.2.2. el-Mucmel fi'l-luğa.....	46
2.3.2.3. Mu‘cemu mekâyîsi'l-luğa.....	46

2.3.3. Kâfiye Ekolü.....	47
2.3.3.1. Dîvânu'l-edeb fî beyâni luğati'l-'Arab	47
2.3.3.2. Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye.....	47
2.3.3.3. Lisânu'l-'Arab	48
2.3.3.4. el-Kâmûsu'l-muhît	48
2.3.3.5. Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs	49
2.3.4. Alfabetik Ekol.....	49
2.3.4.1. Esâsu'l-belâğa.....	49
2.3.4.2. el-Misbâhu'l-munîr.....	50
2.3.4.3. Muhîtu'l-muhît	50
2.3.4.4. Akrebu'l-mevârid fî fusahi'l-'Arabiyye ve'ş-şevârid	50
2.3.4.5. el-Muncid fî'l-luğa ve'l-a'lâm.....	51
2.3.4.6. el-Bustân.....	52
2.3.4.7. el-Mu'cemu 'l-vasît	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHKEM'İN GENEL MUHTEVASI, KAYNAKLARI VE ŞEVÂHİDİ

3.1. MUKADDİME'NİN TAHLİLİ.....	53
3.1.1. Muhkem'in Telifine Sebep Olan Etkenler.....	54
3.1.2. Kendisiyle Övünmesi ve Önde Gelen Dilcileri Tenkidi.....	55
3.1.3. Muhkem'in Metodu.....	58
3.1.3.1. Babların Tertibinde İzlediği Yöntem	58
3.1.3.2. Bablardaki Maddelerin Açıklamalarında İzlediği Yöntem	60
3.2. İBN SÎDE'NİN TAKLÎBÂT SİSTEMİNİ SEÇME NEDENLERİ.....	63
3.3. İLMÎ KİŞİLİĞİNİN MUHKEM'DEKİ YANSIMALARI	64
3.3.1. Kelimelerdeki Hataları Düzeltmesi	65
3.3.2. Kelimelerin Şerh ve Yorumlarına İştirak Etmesi	66
3.3.3. Sözlük Maddelerinin sarf ve İştikakıyla İlgili Değerlendirmeleri	67
3.3.4. Kelimelerin İsimlendirme Gerekçeleri ve Sebepleri	69
3.3.4.1. Muhkem'de İsimlendirme Gerekçeleriyle İlgili Örnekler	70
3.4. ÖNCEKİ SÖZLÜKLERİN İBN SÎDE'NİN ÇALIŞMALARINA ETKİSİ.....	72
3.5. MUHKEM'İN SÖZLÜK ÇALIŞMALARINA ETKİSİ	73
3.5.1. Muhkem Üzerine Yapılan Çalışmalar	75
3.5.1.1. İhtisârû'l-muhkem	75
3.5.1.2. Hulâsâtu'l-muhkem	75

3.5.2. Muhkem'in Sonraki Sözlüklere Etkisi.....	75
3.5.2.1. Lisânu'l-'Arab	76
3.5.2.2. Tehzîbu't-tehzîb	76
3.5.2.3. el-Cem' beyne'l-'ubâb ve'l-muhkem	77
3.5.2.4. el-Muşevviku'l-mu'lem fî telhîsi'l-cem' beyne'l-'ubâb ve'l-muhkem	77
3.5.2.5. Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs	77
3.6. MUHKEM'İN FARKLI YÖNLERİ.....	77
3.6.1. Madde Başlarının Tertibi.....	77
3.6.2. Madde Baş Açıklamaların Çok Kapsamlı ve Doyurucu Olması	78
3.6.3. İhtisârın Sağlanması	80
3.6.4. Sarf-Nahiv Konularının Yoğunluğu	81
3.6.5. Madde Başlarının Çokluğu	81
3.7. MUHKEM'E YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....	82
3.7.1. Sözlükte Araştırma Zorluğu	82
3.7.2. Bazı Açıklamalar ve Yorumların Muğlak Olması.....	82
3.7.3. Bazı Madde Baş Açıklamalarındaki Yetersizlik veya Eksiklik.....	83
3.7.4. Bazı Madde Başlarının Gereğinden Fazla Açıklamalar İhtiva Etmesi	84
3.7.5. Bazı Madde Başlarındaki Çelişkili Açıklamaları	85
3.8. MUHKEM'İN KAYNAKLARI	86
3.9. MUHKEM'İN ŞEVÂHİDİ	89
3.9.1. Şâhid ve İstîşâd'ın Tanımları.....	89
3.9.2. Kur'an-ı Kerim ve Kıraatler	89
3.9.3. Hadis-i Şerif.....	91
3.9.4. Arap Kelamı	93
3.9.5. İbn Sîde'nin Şevâhidi Kullanma Yöntemine Hâkim Olan Genel Özellikler	95
3.10. KUR'AN-I KERİM'LE İSTİŞÂD.....	97
3.10.1. Kur'an Kıraatleriyle İstîşâd	99
3.10.1.1. Herhangi bir Kimseye Nispet etmeden Kıraatı Zikretmesi.....	100
3.10.1.2. Kıraat Sahibinin İsmine İsnad Ettiği Kıraat	100
3.10.1.3. Şâz Kıraatlerle İstîşâd	102
3.10.1.4. Kur'an Kıraatlerinde Luğavî ve Sarfî İbdâl	105
3.10.1.4.1. Ayn ve Gayn Sesleri Arasında İbdâl.....	106
3.10.1.4.2. Sâd ve Dâd Sesleri Arasında İbdâl	106
3.10.1.4.3. Dâl ve Zâl Sesleri Arasında İbdâl	106
3.10.1.4.4. Râ ve Zây Sesleri Arasında İbdâl	106

3.10.1.4.5. Hemze ve Lâm Sesleri Arasında İbdâl	107
3.10.1.4.6. Bâ ve Nûn Sesleri Arasında İbdâl.....	107
3.10.1.4.7. Arap Lehçelerinde İbdâl	107
3.10.1.4.8. Kur'an Kıraatlerinde Teşdîd ve Tahfîf	108
3.10.1.4.9. Hemzenin Tahkîki ve Teshîli.....	109
3.10.1.4.10. Kur'an Kıraatlerinde Sarfî İbdâl	110
3.11. HADÎS-İ ŞERİFLERLE İSTİŞHÂD	111
3.11.1. Hadislerle İstişhâd Örnekleri	112
3.12. ARAP ŞİİRİYLE İSTİŞHÂD	115
3.12.1. İbn Sîde'nin Şiirle İstişhâd Etme Metodları	118
3.12.2. Şiir Zaruretleriyle İstişhâd	121
3.12.2.1. Şiir Zaruretlerinden Örnekler	122
3.12.3. Arûz Konularıyla İstişhâd.....	125
3.12.3.1. Muhkem'de Yer Alan Bazı Arûz Konuları.....	125
3.12.3.1.1. Beytin Cüzleri (Arûz, Darb ve Haşv)	126
3.12.3.1.2. Teş'îs İleti.....	127
3.12.3.1.3. Şiirin Tarifi ve Bazı Türleri	129
3.12.3.1.4. Arûzdaki Bazı zihâflar, İletler ve İsimlendirilme Gerekçeleri.....	130
3.12.3.1.5. Kâfiyenin İki Kavramı: Mu'âzale ve Te'addî.....	132
3.13. EMSÂL VE ARAP SÖZLERİYLE İSTİŞHÂD.....	133
3.13.1. Muhkem'de Emsalle İstişhâd	133
3.13.2. Muhkem'de Arap Sözleriyle İstişhâd	136

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHKEM'DE MUARREB, DAHÎL, MÜVELLED VE KELİMELER ARASI ANLAM İLİŞKİLERİ

4.1. MUARREB, DAHÎL VE MÜVELLED	139
4.1.1. Muarreb	141
4.1.2. Dahîl	142
4.1.3. Müvelled.....	143
4.2. MUHKEM'DE DAHÎL, MUARREB VE MÜVELLED	146
4.3. KELİMELER ARASI ANLAM İLİŞKİLERİ.....	152
4.3.1. Arap Dilinde Terâdüf (Eşanamlılık).....	153
4.3.1.1. Terâdüfün Ortaya Çıkış Sebepleri	156
4.3.1.2. Muhkem'de Terâdüf.....	156

4.3.2. Arap Dilinde Ezdâd	159
4.3.2.1. Ezdâd'ın Şartları	160
4.3.2.2. Ezdâd'ın Sebepleri.....	161
4.3.2.3. Muhkem'de Ezdâd Olgusu	163
4.4. Arap Dilinde Müşterek Lafızlar	165
4.4.1. Müşterek Lafızların Ortaya Çıkış Sebepleri	166
4.4.2. Âlimlerin Müşterek Lafızların Dildeki Varlığı İle İlgili Görüşleri.....	166
4.4.2.1. Müşterek Lafzın Varlığını Destekleyenler.....	167
4.4.2.2. Müşterek Lafzın Varlığına Karşı Çıkanlar	168
4.4.2.3. Müşterek Lafızların Faydaları	169
4.4.3. Muhkem'de Müşterek Lafızlar	169
4.5. Muhkem'de Mecaz Olgusu	172
SONUÇ.....	176
KAYNAKÇA	180

TABLolar DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1. Harflerin mahreçlerine göre sıralanışı	42
Tablo 2.2. Muhkem'de adı ve kitapları zikredilen müellifler.....	87
Tablo 2.3. Muhkem'de sadece adı zikredilen müellifler	88
Tablo 4.1. Muhkem'de dahîl kavram örnekleri	148
Tablo 4.2. Muhkem'de Farsça muarreb lafız örnekleri	148
Tablo 4.3. Rumca, Süryanice ve nabatice lafız örnekleri	150
Tablo 4.4. Herhangi bir dile ait olmayan lafız örnekleri.....	151
Tablo 4.5. Müvelled lafızlardan örnekler.....	152
Tablo 4.6. Muhkem'de سَيْف kelimesinin müteradifleri.....	157
Tablo 4.7. Muhkem'de جلس و قعد kelimelerinin müteradifleri	158
Tablo 4.8. Muhkem'de kalb, ibdâl ve tahfif sonucu oluşan teradüf örnekleri.....	158
Tablo 4.9. Muhkem'de ezdâd örnekleri.....	164
Tablo 4.10. Muhkem'de müşterek lafız örnekleri	170
Tablo 4.11. Muhkem'de mecaz örnekleri.....	174

KISALTMALAR

AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
b.	: İbn, bin
Bk.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EAÜİFD	: Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
m.	: Miladi
md.	: Maddesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Muhkem	: el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nşr.	: Neşreden
OMÜ	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
ö.	: Ölümü
sy.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu Yayınları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik eden
't.y.'	: Yayın tarihi yok
ve dğr.	: ve diğerleri
'y.e.y.'	: Yayın evi yok
'y.y.'	: Yayın yeri yok
YYÜ	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖN SÖZ

Araplarda sözlük faaliyetleri, dilbilimsel araştırmalardan daha öncesine dayanmaktadır. Önceleri küçük risaleler şeklinde başlayan çalışmaları, ansiklopedik tarzda büyük sözlükler takip etmiştir. Bu çabalar Doğu ve Batı'da yüzyıllar boyunca sürdürülmüş ve sözlük sanatı Araplarda önemli bir ilim haline gelmiştir. Bu alanda iki sözlük türü ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi konulu sözlükler, diğeri alfabetik sözlüklerdir.

Endülüs'te ilme verilen değer ve yüksek eğitim sayesinde, dinî ve müsbet ilimlerde çok sayıda ilim adamı yetişmiş, ayrıca bu bilginler Doğu İslam dünyasına ilim ve ticaret maksadıyla sık sık seyâhatler yapmışlar, Doğu ile Endülüs arasında sürekli işleyen bir kültür köprüsü tesis etmişlerdir. Böylelikle Endülüs, zamanla Doğu ve Batı kültürlerinin harmanlandığı bir bölge konumuna yükselmiştir. Bu kültürün ürünleri çok çeşitli ilim ve sanat eserleri olarak kendini göstermiş ve bunlar arasında özellikle Arapçaya dair dil ve edebiyat ilimleri ön plana çıkmıştır.

Arap İslam medeniyetine büyük katkıları olan Endülüslü âlimlerin gayretleri ve eserleri, sadece kendi ülke sınırları içinde kalmayıp diğeri İslam ülkelerinde de yaygınlık kazanmıştır. Her ilim ve sanat dalında Endülüs'te zirve yapmış birçok isim yetişmiştir. İşte bunların en önemlilerinden birisi dil ve edebiyatın inceliklerine son derece vakıf, yazdığı kitaplarla büyük katkılar sağlamış olan Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b. Sîde'dir.

Müellif âmâ olmasına rağmen Allah'ın kendisine bahşettiği kuvvetli hafıza ve keskin zekâ sayesinde birçok eser kaleme almıştır. Bu eserler arasında günümüze ulaşan iki dev sözlük öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi, konulu sözlüklerin en meşhuru ve en hacimlisi olan *el-Muhassas*, diğeri bizim de tez konumuz olan, el-Halîl b. Ahmed'in metoduyla Endülüs'te yazılan sözlüklerin en mükemmeli ve en hacimlisi kabul edilen, ayrıca İbn Manzûr'un meşhur sözlüğü *Lisânu'l-'Arab*'ın da temel kaynaklarından biri olan *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* adlı ansiklopedik sözlüğüdür.

Bu araştırmada, ülkemizde hakkında henüz lisansüstü bir çalışma bulunmayan yazar ve sözlüğünü akademik hayata tanıtmayı amaçladık. *Muhkem* gibi devasa bir sözlüğü tüm ayrıntılarıyla inceleyip sunmak gibi bir iddia içinde değiliz. Şüphesiz her bir cildi doktora tez konusu olabilecek, on bir ciltten oluşan sözlüğü bütün yönleriyle incelemek bir doktora

çalışmasının sınırlarını çok aşmaktadır. Dolayısıyla seçtiğimiz konular öncelikli ve genel konular olmuştur. Mütevazı çalışmamızın bundan sonra yazar ve sözlüğü hakkında yapılacak çalışmalara ışık tutmasını temenni ediyorum.

Araştırma giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

GİRİŞ: Araştırmanın önemi, amacı, zorlukları, yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: İbn Sîde'nin İsmi, doğumu, yetişmesi, şahsiyeti, emirlerle olan ilişkileri, hocaları ve öğrencileri, âlimlerin İbn Sîde hakkındaki görüşleri ve müellifin eserleri ele alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM: Bu bölümde, mu'cem ve kâmûs terimlerinin anlamları ve terimleşme süreçleri ele alınmış, ardından Araplarda sözlük çalışmaları, sözlük ekolleri genel hatlarıyla incelenmiş ve sözlükler hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Bu bölümde, *Muhkem*'in genel muhtevası, kaynakları ve şevâhidi çerçevesinde mukaddimenin tahlili, İbn Sîde'nin ilmî kişiliğinin *Muhkem*'deki yansımaları, önceki sözlüklerin İbn Sîde'nin çalışmalarına etkileri, *Muhkem*'in sözlük çalışmalarına etkileri, *Muhkem*'in farklı yönleri, *Muhkem*'e yönelik eleştiriler, İbn Sîde'nin *Muhkem*'deki kaynakları, *Muhkem*'in şevâhidleri, Kur'an-ı Kerim'le istişhâd, Hadis-i şeriflerle istişhâd, Arap şiiriyle istişhâd, emsâl ve Arap sözleriyle istişhâd gibi başlıklar *Muhkem*'den örneklerle analiz edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: *Muhkem*'de muarreb, dahîl, müvelled ve kelimeler arası anlam ilişkileri örneklendirmeler yoluyla incelenmiştir.

SONUÇ: Araştırmanın ulaştığı sonuçlar ve öneriler sunulmuştur.

GİRİŞ

Araştırmamız, İbn Sîde ve “el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam” adlı sözlüğünü konu edinmektedir. Sözlük, kelimelerin telaffuz, delalet, kullanım, eşanlam ve iştikakını içeren temel kaynaklardan biridir.

Müellifi: İbn Sîde el-Mursî namıyla tanınan Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, h. 398 yılında Endülüs'ün Mursiye kentinde doğmuş ve h. 458 yılında vefat etmiştir. H. 5. yüzyılda Endülüs'ün en ünlü dil bilginlerindedir.

Müellif görme engelli olmasına rağmen birçok ilimde sivrilmiş, özellikle dil konusunda önder olarak tanınmıştır. Dönemin seçkin âlimlerinden ders almış, bunların arasında dil bilgini olan babası da bulunmaktaydı. Allah'ın ona bahşettiği güçlü hafıza ve nadide zekâ sayesinde zamanın dilcileri arasında seçkin bir konuma sahip olmuştur. Müellifin *Muhkem*'in yanı sıra dil ve edebiyata dair birçok eseri bulunmaktadır.

Muhkem İbn Sîde'nin ikinci, Endülüs'te yazılan sözlükler arasında üçüncü ve Halîl'in metodunu esas alan “el-'Ayn” ekolündeki sözlüklerin beşinci ve son halkasını teşkil eden en önemli dil sözlüklerindedir.

Muhkem büyük önemine rağmen ne yazık ki, araştırmacı ve yayıncılardan hak ettiği ilgiyi görmemiş, ancak müellifinin vefatı üzerinden dokuz asır geçtikten sonra gün yüzüne çıkabilmiştir. Buna karşılık Halîl b. Ahmed'in (ö. 175-791) sözlüğü *el-'Ayn*, İbn Fâris'in (ö. 395-1004) *Mucmelu'l-luğa* ve *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*'sı, Cevherî'nin (ö. 400-1009'dan önce) *Sihâh*'ı, Zemahşerî'nin (ö. 538-1144) *Esâsu'l-belâğa*'sı, İbn Manzûr'un (ö. 711-1311) *Lisânu'l-'Arab*'ı, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817-1415) *el-Kâmûsu'l-muhît*'i ve Zebîdî'nin (ö. 1205-1791) *Tâcu'l-'arûs*'u birçok defa basılmıştır.

Sözlüğün basımının tamamlanması birkaç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada 1958 yılında Arap Elyazmaları Enstitüsü tarafından üç cildi basılmış, daha sonra sözlüğün basımı on sene duraklamıştır. İkinci aşamada, 1968-1973 yılları arasında dört, beş, altı ve yedinci ciltleri basılmıştır. Üçüncü aşamada ise yirmi üç yıl süren ikinci duraklamadan sonra 1996 ve 1997 yılları arasında sekiz, dokuz, on ve onbirinci ciltleri basılmış olup nihayet on ikinci cildiyle tamamlanmıştır.

Sözlüğün başka bir neşri 2000 yılında Abdulhamid Hindâvî tarafından tahkik edilerek Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından bir cildi fihrist olmak üzere toplam on bir cilt halinde yapılmıştır. Bu, bizim de araştırmamızda esas aldığımız baskıdır.

Gerek cilt sayısının çokluğu ve gerekse içerik yoğunluğu sebebiyle her bir cildin hakkını tam olarak verebilmek için her biriyle ilgili özel bir inceleme ve araştırma yapılması gerekir.

Sözlüğün muhtevası: Belirli bir alanla ilgili uzmanlaşmış bir sözlük olmayıp genel muhtevalı bir dil sözlüğüdür. Sözlükte birinci derecede Arapçanın h. 5. asra kadar olan döneme kadarki kültürel varlığı, Kur'an-ı Kerîm ve hadis-i şerifler, şiir, arûz, hikem, emsâl, recez vasıtasıyla incelenmektedir. Ayrıca dahîl, muarreb, muvelled gibi lafızlar ve bunların asılları belirtilmekte ve yoğun bir şekilde sarf ve nahiv konuları işlenmektedir.

Telif amacı: Kelimenin telaffuz, yazılış, anlam yönüyle doğrusunu göstermek ve ayrıca kelimenin aslını, çeşitli istikaklarını ve köküyle birlikte varsa anlam değişmelerini belirtmektir. Bu nedenle sözlükte yoğun bir şekilde şiir, Kur'an, Kur'an kıraatleri, hadis, recez, arûz, emsâl, hikem ve Arap lehçelerinden şevâhid kullanılmıştır. Müellif sözlüğün mukaddimesinde amacını iki şeyle sınırlamıştır:

1) Kitaplarda ve risalelerdeki dağınık olan dilsel materyalleri bir kitapta toplamak.

2) Kitap ve risalelerdeki hataları düzeltmek.

İbn Sîde ve *Muhkem*'le ilgili yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmalar şunlardır:

1) Kitaplarda Bölümler

1) Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî: Neş'etuhû ve Tetavvuruhû* (Mısır: Dâru Mısır li't-Tıbbâ'a, 1968), 1: 372-392.

2) Abdulkerim Şedîd en-Nu'aymî, İbn Sîde ve âsâruhu ve cuhuduhu fi'l-luğa (Bağdat: Dâru'l-Hurriyye, 1984)

3) Muhammed Reşâd el-Hamzavî, *Min gadâya'l-mu'cemi'l-'Arabî kadîmen ve hadisen* (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1986), 9-38.

4) Ali el-Ubeydî, *Merâtibu'l-keîmi'l-'Arabî fi'l-muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam li'bni Sîde el-Endelûsî*, thk: Abdulhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000).

2) Bilimsel Dergilerdeki Makaleler

1) Darius Cabanillas Rodrigues, "İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayatihî ve âsârihî", çev: Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 1-7 (1974-1976).

2) Seyfuddîn Tâhâ el-Fukarâ, “el-Muştekkâtu’l-letî lâ fi’le lehâ: Dirâse fi’l-muhkem ve’l-muhîti’l-a‘zam”, *Mecelletu Mecme‘i’l-Luġati’l-‘Arabîyyeti’l-Urdunî* 41, sy. 93.

3) Nâdiya Haskûr, “Eseru Ebî Alî el-Fârisî fi cuhûdi İbn Sîde en-nahviyye”, *Mecelletu’t-Turâsi’l-‘Arabî*, sy. 83 (2001).

4) Davut Orhan, “İbn Sîde ve el-Muhassas Adlı Eseri”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*3, sy. 5 (2015).

3) Ansiklopedi Maddeleri

1) Zülfikar Tüccar, “İbn Sîde”, *DİA*, c. 20 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 318-319.

2) Sahbân Halîfât, “el-Muhkem”, *DİA*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 45.

4) Tezler

Yüksek Lisans Tezleri

1) Usâme Selâme Kâmil el-Bevârîd, “el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam” li-İbni Sîde el-Endelûsî: Dirâse ve Tahlîl”, (Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 2009).

2) Bessâm Avdetullah Sâlim ez-Zeydânîn, “Mine’l-Mesâili’l-Luġaviyye ve’t-Tasrîfiyye fi mu‘cemi’l-muhkem ve’l-muhîti’l-a‘zam”, (Yüksek Lisans Tezi, Mu’ta Üniversitesi, 2014).

3) Ahmed Şehhâte Ahmed Mehrân, “Ta‘akkubât İbn Sîde (ö. 458 h.) alâ Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224 h.) fi’l-muhkem ve’l-muhîti’l-a‘zam: Dirâse Luġaviyye”, (Yüksek Lisans Tezi, Ezher Üniversitesi, 2018).

4) Fatıma Ubeyd Abdullah es-Sebîti, “İlelu’t-Tesmiye fi’l-muhkem li’bni Sîde (ö. 458 h.)”, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1434).

Doktora Tezleri

1) Ulâ Ahmed Huseyn es-Suheyâmât, “el-Enmâtu’l-Luġaviyyetu’l-İhtiyâriyye: Dirâse fi mu‘cemi’l-muhkem ve’l-muhîti’l-a‘zam li’bni Sîde”, (Doktora Tezi, Mu’ta Üniversitesi, 2014).

2) Abdullah Lutfullah, “Eseru kutubi me‘âni’l-Kur’an ve i’râbuhu fi’l-muhkem ve’l-muhîti’l-a‘zam li-İbn Sîde”, (Doktora Tezi, Diyala Üniversitesi, 2016).

3) Muhammed b. Mubârek, “Akvâlu’bni Sîde fi’t-tefsîr: Cem‘an ve Dirâseten”, (Doktora Tezi, İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi, 1429).

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Müslümanların Hicrî I. asrın sonunda Endülüs'e girmeleriyle yaklaşık 8 asır sürecek olan muazzam bir medeniyet inşa edilmiştir. Bunun sonucu olarak Endülüslüler İslam kültür, dil ve Arap edebiyatına çok büyük ilgi gösterdiler. İşte dil ve edebiyatla ilgili Endülüslerin geride bıraktığı miras bu ilginin sonucudur.

Endülüs'te ve Doğu'da yapılan klasik sözlük çalışmaları, kayıt altına aldıkları söz varlığını geniş kitlelere aktaran, kapsamlı ansiklopedik tarzdaki çalışmalardır. Klasik sözlüklerin her ne kadar kullanım açısından birçok zorlukları bulunsa da, gerek telif edildiği dönemlerdeki ve gerekse kendinden önceki zengin bilgi birikimini ve söz varlığını, sosyo-kültürel hayatı, dil ve edebiyatıyla ilgili oldukça doyurucu bilgileri günümüze aktarması bakımından büyük önem taşımaktadırlar.

Doğudan Endülüs'e göç eden dilciler, edibler, ilmî ve edebî birikimlerini buraya taşımışlardır. Uzun süre Doğu kültürünü taklit şeklinde devam eden çalışmalar, zamanla Endülüs'te edebî ve fikrî yönden yeni parlak isimlerin ve eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle Ebu Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) h. 330 yılında Endülüs'e gelişiyle birlikte sözlük çalışmaları da büyük bir ivme kazanmış, onun öğrencisi Ebu Bekr ez-Zubeydî (ö. 379/989) ve daha sonra İbn Sîde Endülüs'teki sözlük çalışmalarının öncüleri olmuşlardır.

İbn Sîde kendinden sonra yapılan sözlük çalışmalarını da etkilemiştir. Bunu *Muhkem* ile ilgili lehte ve aleyhte ifade edilen sözlerden anlıyoruz. Nitekim ünlü dilci İbn Manzûr, sözlüğünü Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîb*'i ve İbn Sîde'nin *Muhkem* gibi sözlüklerden yaptığı nakillerle oluşturduğunu, sözlükler içinde en güzelinin Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luğası*, en mükemmelinin de İbn Sîde'nin *Muhkem*'i olduğunu belirterek bu ikisinin sözlüğünün ana kaynakları olduğunu ifade etmiştir. Yine meşhur tarihçi ve tabakât müellifi Zehebî (ö. 748/1348), İbn Sîde'yi dilde hüccet olarak kabul etmektedir. Suyûtî (ö. 911/1505) de İbn Sîde'nin dil, şiir, eyyâmu'l-arab ve nahivde devrinin en büyük âlimi olduğunu söylemiştir.

İbn Sîde'nin *Muhkem*'i, el-Halîl b. Ahmed'in taklîbât usulünü kullanan sözlüklerin sonuncusu ve en önemlisidir. Kendinden önceki âlimlerin dağınık bilgilerini bir araya

toplaması, kelimelerin açıklamalarında daha hassas davranılması ve sözlükte sarf-nahiv hatalarının düzeltilmesi sebebiyle önem arz eder.

Muhkem şüphesiz ansiklopedik tarzdaki Arapça sözlüklerin en önemli ve en yararlı olanlarından kabul edilir. Kelimenin sadece anlamı, kaynağı, tekil ve çoğul halini, isim, fiil, harf olup olmadığını vermekle kalmaz, bu bilgi ve luğavî analizlerin yanı sıra daha geniş çerçevede sarf, nahiv, arûz ve diğer dil ve edebiyat sanatlarını da içine alacak şekilde çok detaylı açıklamalar yapması sözlüğün önemini arttırmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

1) Erken dönemlerden itibaren büyük bir aşama kaydetmiş olan sözlük bilim ve bu alanda yapılmış çalışmalara katkı sunmak.

2) Lisânu'l-'Arab ve diğer önemli klasik sözlüklerin temel bilgi kaynaklarından biri olan *Muhkem* ve müellifiyle ilgili ülkemizde hiçbir tez çalışması yapılmamış olmasının büyük bir eksiklik olduğunu göz önüne alarak müellifi hayatı, eserleri, yaşadığı ortam, hocaları ve öğrencileri açısından tanıtmak.

3) Önceki sözlük çalışmalarının müellife etkisi ve müellifin sonraki sözlük çalışmalarına olan katkısını değerlendirmek.

4) İbn Sîde'nin *Muhkem*'de madde başlarının şerhinde ve bunları delillendirmede kullandığı yöntemleri örnekleriyle açıklamak ve sözlükte işlenen çok çeşitli konulara dikkat çekmek.

5) Çeşitli okuyucu seviyesine hitap edecek Arapça-Türkçe çift dilli sözlük çalışmalarında *Muhkem*'den yararlanmak.

6) Ülkemizde sözlük ve müellifi ile ilgili yapılacak yeni çalışmalara bir basamak oluşturmak.

Bu bağlamda araştırmamızda şu soruların cevapları aranacaktır.

1) Daha çok sözlükbilimci özelliğiyle öne çıkan İbn Sîde kimdir? Şahsî ve edebî özellikleri, zamanın yöneticileriyle olan ilişkileri, günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserleri nelerdir?

2) Müellif sözlükbilimine ne gibi katkılarda bulunmuştur. Etkilendiği ve etkilediği sözlükler, metodu, kişiliğinin sözlükteki yansımaları, madde başlarının tertibinde izlediği yöntemler nelerdir?

3) *Muhkem* sadece temel sözlük kurallarına bağlı olarak telif edilmiş bir sözlük müdür yoksa bunu çok daha aşan ansiklopedik bir sözlük müdür? Sözlükte anlam belirleme ve tanımlama yöntemleri nelerdir? Mukaddimede açıkladığı metoduna uyup uymadığı, *Muhkem*'in üstün yönleri, hakkında yapılan eleştiriler, şevâhide yaklaşımı ve istişhâd etme metodları, istişhâd ettiği dilsel alanlar nelerdir?

3. ARAŞTIRMANIN ZORLUKLARI

Şüphesiz her araştırmanın kendine göre zorlukları vardır. Araştırmayı yaparken karşılaştığımız belli başlı zorluklar şunlardır:

1) Ülkemizde *Muhkem* ile ilgili akademik seviyede herhangi bir çalışmanın bulunmaması.

2) Sözlükte bilimsel materyallerin yoğunluğu ve müellifin ansiklopedik yazı kültürü sözlüğü incelemeyi zorlaştıran faktörlerdendir.

3) Müellif zaman zaman anlamakta zorlandığımız garib kelimeler -Cahiliye döneminden yaşadığı asra kadar (h. V. yüzyıl)- özellikle teşbihli ifadeler kullanmıştır. Ayrıca yoğun şiir şevâhidinin bazılarını anlamak zordur. Bunun yanı sıra arûzla ilgili konulara çok önem vermesi ve bu sebeple kullandığı arûz terimleri, sözlüğü edebî bir ansiklopedi haline getirmiştir.

4) Müellif sahip olduğu dil melekesini ve Arapça ilimlerindeki engin bilgisini muarızlarına göstermeyi hedeflemesi sebebiyle, maksatlı olarak kullandığı oldukça zor garib kelime ve müteradif lafızlar sözlüğün anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

5) Bazı güvenilir dilcilere olan muhalefeti ve bunu isimlerini zikrederek ikrar etmesi, İbn Sîde'nin bazı kelimelerin açıklamalarında ve yazımında hataya düşmesine sebep olmuştur. Örneğin, هَيْسَعٌ، وَهَيْسُوعٌ lafızlarının¹ kökleri bilinmeyen eski bir lehçe olduğunu belirtmiştir. Kamûs müellifi Fîrûzâbâdî söz konusu lafızların Himyerî Araplarına

¹ *Muhkem*, 1: 118.

ait iki isim olduğunu ve "هسع" kökünden geldiklerini belirterek düştüğü hatadan dolayı İbn Sîde'yi eleştirmiştir.²

6) *Muhkem*'de karşılaşılan en büyük zorluklardan birisi müellifin sözlüğünü harflerin mahreçlerini esas alan Halîl'in sistemine göre tertip etmesidir. Bu sistem kelimeyi bulma ve sözlüğü kullanmada büyük zorluk oluşturmaktadır. *Lisânu'l-'Arab* müellifi İbn Manzûr da (ö. 711/1311) *Muhkem*'in mükemmel bir sözlük olduğunu söylemiş, ancak bu büyük kaynaktan yararlanmanın sisteminden dolayı oldukça zor olduğunu belirtmiştir.³

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda, kaynakları araştırma, inceleme, bilgi toplama ve toplanılan bilgilerin doğruluk ve güvenilirliğinin araştırılması, *Muhkem*'de işlenen konuların çeşitli yönleriyle açıklığa kavuşturulması için analizci betimleme tekniği kullanılacaktır.

Öncelikle müellifin hayatı, kişiliği, eserleri ve döneminin olayları temel kaynaklar esas alınmak suretiyle bu tekniğe uygun olarak yorum yapmaksızın aktarılacaktır.

Çalışmamızda mu'cem, kamus, ilk sözlük çalışmaları, sözlük ekolleri ile ilgili olan kavramlar ele alınacaktır. Endülüs'teki sözlük çalışmaları ve Endülüs'ün bilim ve kültür yönüyle en velut dönemlerinden olan mulûku't-tavâif döneminin ünlü âlimlerinden biri olan İbn Sîde ve meşhur sözlüğü *Muhkem*'in yöntemi ve kullandığı şevâhidden öne çıkan konular örneklemeler yoluyla analize tabi tutulacaktır.

² Huseyn Nassar, *el-Mu'cemu'l-'Arabî: Neş'etuhû ve Tetavvuruhû*, 2. Bs. (Mısır: Dâru Mısır li't-Tıbbâ'a, 1968), 1: 1: 388.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1990), 1: 7.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN SİDE’NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. İBN SİDE’NİN HAYATI (398-458/1008-1066)

1.1.1. İsmi, Nesebi, Künyesi, Lakabı

Sağlam ve güçlü hafızası ile tanınan, Endülüs’ün en meşhur dilcilerinden Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail, “İbn Sîde” künyesiyle meşhur olmuştur. Babasının ismi konusunda kaynaklarda ihtilafli bilgiler yer almaktadır. Kimi kaynaklarda “Ahmed” diye yer alırken, kimi kaynaklarda “İsmail” olarak geçmektedir.

İbn Sîde’nin çağdaşlarından Endülüslü tarihçi Sâid el-Endelusî (ö. 462/1070)⁴ babasının adının “İsmail” olduğunu iddia etmiş, İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183)⁵, ed-Dabbî (ö. 599/1203)⁶, İbn Hallikân (ö. 681/1282)⁷ ve İbn Saîd (ö. 685/1286)⁸ gibi müellifler de onu takip etmişlerdir.

Diğer bir çağdaşı Muhammed b. Futûh el-Humeydî (ö. 488/1095)⁹ “Ahmed” olduğunu iddia etmiş, İbn Hâkân (ö. 592/1195)¹⁰, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)¹¹, es-Safedî (ö. 764/1363)¹² ve el-Makkarî (ö. 1041/1631)¹³ aynı iddiayı sürdürmüşlerdir.

⁴ Ebu’l-Kâsım Sâ’id b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelusî el-Kurtubî et-Tuleytulî, *Kitâbu tabakâti’l-umem*, nşr. Luis Şeyho (Beyrut: el-Matba’atu’l-Katulukiyye, 1912), 77.

⁵ Ebu’l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes’ûd İbn Beşkuvâl, *Kitâbu’s-sıla fi târihi eimmeti’l-Endelus*, 2. Bs. (Kahire: Mektebetu’l-Hanci, 1994), 2: 396-397.

⁶ Ebû Ca’fer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî, *Buğyetu’l-multemis fi târihi ricâli ehli’l-Endelus*, thk. İbrahim el-Ebyârî, 3. Bs. (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Lubnânî, 1989), 2: 545.

⁷ Ebu’l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbn Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 1972), 3: 330.

⁸ Ebu’l-Hasen Ali b. Musa Saîd el-Magribî, *el-Muğrib fi hule’l-Mağrib*, thk. Şevkî Dayf, 4. Bs. (‘y.y.’, Dâru’l-Maarif, ‘t.y.’), 2: 259.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Futûh Humeydî, *Cezvetu’l-muktebes fi târihi ‘ulemâi Endelus*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Muhammed Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslamî, 2008), 452.

¹⁰ Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydullah İbn Hâkân, *Matmahu’l-enfus ve mesrahu’l-te’ennus fi mulahi ehli’l-Endelus*, thk. Muhammed Ali Şevâbîke (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1983), 291.

¹¹ Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslamî, 1993), 4: 1648.

¹² Ebu’s-Safâ (Ebû Sa’id) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Nektu’l-himyan fi nuketi’l-‘umyan* (Mısır: Dâru’l-Medine, 1911), 205.

¹³ Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu’t-tîb min ğusni’l-Endelusi’r-ratîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 4: 27.

İbnu'l-Kıftî (ö. 624/1227)¹⁴ ve Suyûtî (ö. 911/1505)¹⁵ gibi müellifler ise her iki ismi de eserlerinde zikretmişlerdir.

İbn Sîde'nin biyografisini yazan ilk müellifler olmaları itibariyle öne çıkan Sâid el-Endelusî ve el-Humeydî'nin isim konusundaki birbirinden farklı görüşleri arasında tercih yapmak oldukça zordur. Çünkü müelliflerin her ikisi de İbn Sîde ile aynı çağda yaşamıştır. Ancak Sâid el-Endelusî'nin eserinin daha meşhur olmasından dolayı kaynaklarda daha ziyade “Ali b. İsmail” ismi tercih edilmiştir.

Asıl künyesi “Ebu'l-Hasen” olmasına rağmen dedelerinden “Sîde”ye nisbetle “İbn Sîde” künyesiyle meşhur olmuştur. Kaynaklarda ve biyografi kitaplarında neden böyle künyelendirildiği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. İbn Sîde memleketi olan Endülüs'e nisbetle “el-Endelusî”, doğduğu şehir Mursiye (Murcia) şehrine nisbetle “el-Mursî”, babası gibi âmâ olmasından dolayı “ed-Darîr” ve güçlü hafızasından dolayı “el-Hâfız” lakaplarıyla anılmıştır.¹⁶

1.1.2. Doğumu ve Yetiştirilmesi

İbn Sîde Doğu Endülüs'ün sık ağaçlar ve bahçelerle çevrili Tudmir bölgesinde yer alan Mursiye (Murcia) şehrinde doğmuştur. Doğum yılı tam olarak bilinmemekle birlikte vefat tarihi ve yaşadığı yıl esas alınarak doğum tarihi yaklaşık 398 (1008)¹⁷ olarak tespit edilmiştir.

Müellif âmâ bir babanın âmâ oğlu olarak yetişmiş ve bu sıfatla meşhur olmuştur. Bedensel kusuru doğuştan mı yoksa sonradan mı meydana geldiği konusunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

İbn Sîde'nin yetiştiği dönem Endülüs tarihinin en çalkantılı dönemlerinden biridir. Halife II. Hişam'ın tahttan indirilmesiyle birlikte ülkede karışıklıklar baş göstermiştir. Merkezi otoritenin iyice zayıflamasıyla birlikte her vali kendi bölgesinde

¹⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât ala enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 2: 225.

¹⁵ Ebu'l-Fazl Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim ('y.y.', 'y.e.y.', 1965), 2: 143.

¹⁶ Humeydî, *Cezvetu'l-muktebes*, 452; Dabbî, *Buğyetu'l-multemis*, 545; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3: 330; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4: 1648; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2: 225; Ebu'l-Fidâ İmâduddin İsmail b. Şihabuddin Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetu'l-Maarif, 1991), 12: 95; Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Yâfi'i, *Mir'âtu'l-cinân ve ibretu'l-yakzân fî ma'rifeti mâ yu'teber havâdisi'z-zemân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 3: 64.

¹⁷ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, 1: 105; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2: 227; Suyûtî *Buğyetu'l-vu'ât* 2: 143.

bağımsızlıklarını ilan etmiş ve bunun üzerine Endülüs tarihinde “Mulûku’t-Tavâif” denilen “Beylikler Devri” ortaya çıkmıştır.¹⁸ Her ne kadar bu devletçikler arasında bir takım siyasi ve sosyal kargaşalar hüküm sürmekteyse de bunların hâkim oldukları bölgelerde ilmî, edebî ve sosyal yönlerden birbirleri arasında adeta bir rekabet doğmuştur. Bu sebeple fikrî ve felsefî hareketler canlanmış, revaç bulmuş, saraylar şair, edip, âlimler ve ileri gelen fikir ve sanat erbabıyla dolmuştur.¹⁹

1.1.3. Dâniye Şehrine Göç Etmesi ve Emirlerle İlişkileri

Babasının vefatından sonra Mursiye’den hayatının en verimli yıllarını yaşayacağı Endülüs’ün doğusunda bulunan Dâniye şehrine göç etmiştir. Mursiye’den ayrılma sebebi hakkında el-Makkarî’nin²⁰ “*Dâniye emiri el-Muvaffak’ın hizmetine girdi, böylece kendini tamamen ilme vererek emellerine ulaştı*” ifadelerinden kendini huzurlu bir ortamda ilme ve kitap yazmaya adanmış olduğunu anlaşılmaktadır. Zira Dâniye şehri o dönemde emir Ebu’l-Ceyş Mücâhid b. Abdullah el-Âmirî’nin (ö. 436/1045) gayretleri sonucu başka şehirlerden ilim adamlarının, şairlerin, küttâbların akın ettiği bir cazibe merkezi haline gelmişti.²¹

İbn Sîde’nin emirin himayesine girmesi hayatının en önemli merhalelerinden birini teşkil eder. Fıtraten parlak bir zekâ ve çok güçlü bir hafızaya sahip olması yanında öğrenmeye olan merakı ve bu yolda her türlü zorluklara karşı sabır ve tahammül göstermesi onun başarısında büyük katkıları olmuştur. Emirnin talimatı ve himayesiyle onu dilde zirveye taşıyan iki meşhur sözlüğü *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam* ve *el-Muhassas*’ı burada tamamlamıştır.²²

Dâniye emirinin atılgan ve cesur kişiliğinin yanı sıra dil ve edebiyata da büyük merakı vardı. Aynı zamanda Kur’ân, garîbu’l-Kur’ân ve kıraatleri hakkında ileri seviyede bilgi sahibiydi. Bu sebeple Endülüs’ün çeşitli şehirlerinden İbn Sîde’nin

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Râgıb es-Sircânî, *Kıssatu’l-Endelus* (Kahire: Muessesetu İkra’, 2010), 319-324; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 145.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Sa’d Abdullah el-Buşrâ, “el-Hayâtu’l-‘ilmiyye fî ‘asri mulûki’t-tavâ’if fî’l-Endelus”, (Doktora Tezi, Câmîatu Ummi’l-Kurâ, 1986), 181-261; Elbîr Habîb Mutlak, *el-Hareketu’l-luğaviyye fî’l-Endelus munzu fethi’l-‘Arabî hatta nihâyeti ‘asri mulûki’t-tavâ’if* (Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 1967), 259; Şahabettin Ergüven, “Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 8-19.

²⁰ Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 4: 28.

²¹ Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib* 2: 400.

²² Darius Cabanillas Rodrigues, “İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fî hayatihî ve âsârihi”, çev. Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 2 (1975): 328; İbn Hâkân, *Matmahu’l-enfus*, 292.

hocalarından Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö. 444/1053) gibi meşhur kıraat âlimlerini ülkesine davet etmiş, onun sayesinde Dâniye şehri, kıraat âlimlerinin en çok hüsnü kabul gördüğü şehirlerden biri haline gelmiştir.²³ Ayrıca kıraat ve diğer ilim dallarında yazılmış birçok kitap ve yazma eserleri derleyerek büyük bir koleksiyon oluşturmuş, şairler ve âlimlerden oluşan ilim meclisleriyle ilim ve ilim adamına olan ilgisini sürdürmüştür.²⁴

Ebu'l-Ceyş Mücâhid'den sonra yerine oğlu İkbâluddevle geçti. Zevk ve eğlence düşkünü olan yeni emir, ilim ve ilim adamlarına babasının gösterdiği ilgiyi göstermemiştir. Ayrıca İbn Sîde'nin çok acımasızca kendilerini eleştirmesinden dolayı ona cephe almış olan hasımları, yeni emir ile onun arasını açmaya uğraşmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bu sebeple İbn Sîde Dâniye'den kaçmak zorunda kalmıştır.²⁵ Sürgünde çok sıkıntılı bir hayat yaşayan İbn Sîde, aşağıda ilk beytini sunduğumuz, emirden af ve özür dileyen uzun bir kaside yazmıştır. Emir İkbâluddevle bu kaside üzerine İbn Sîde'yi affetmiş ve geri dönmesine izin vermiştir.²⁶

ألا إلى هل تقبيل راحتك اليمنى سبيلٌ فإنَّ الأمن في ذاك واليمنا

*Keşke sağ avcunu öpmeye bir yol olsa,
Çünkü emniyet ve bereket ondadır.*

İbn Sîde, Dâniye'de emir ve oğlunun himayesinde bulunduğu güven ve huzur ortamına rağmen zaman zaman kendisine karşı hasetlikler yapıldığını ve entrikalar çevrildiğini ifade ederek bunları recezinde şöyle dile getirmiştir:²⁷

صَحِبْتُ خَيْرَ مَلِكٍ مُجَاهِدًا وَكَانَ فِي جَمْعِ الْعُلُومِ جَاهِدًا
إِن لَمْ يَقْبِضْ لِي هُنَاكَ حَاسِدٌ إِذْ كَلَّ ذِي صَدْرٍ عَلَيَّ حَاقِدٌ

²³ İhsan Abbâs, *Târîhu'l-edebi'l-Endelusî – 'Asru't-tavâ'if ve 'l-Murâbitîn-* (Amman: Dâru's-Şurûk, 1997), 59; Sa'd Abdullah el-Buşrâ, "el-Hayâtu'l-ilmîyye fî asri mulûki't-tavâif fî'l-Endelus", 83-95.

²⁴ Bk. Halîl İbrahim es-Sâmerrâî vd. *Târîhu'l-'Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelus* (Bingazi: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2000), 246.

²⁵ Hamzâvî, Emir ile İbn Sîde arasındaki anlaşmazlığı kitabında özel bir başlık altında incelemiştir. Müellif yeni emir ile İbn Sîde'nin arasının açılmasını iki sebebe bağlamaktadır: Birincisi, İbn Sîde'nin saraydaki hasımlarınca tertip edilen komplo, ikincisi ise, İbn Sîde'nin İkbâluddevle'ye karşı kardeşi "Hasan"ın emirliğini desteklemesi. Bk. Muhammed Reşâd Hamzâvî, *Min kadâyâ'l-mu'cemi'l-'Arabî –kadîmen ve hadîsen-* (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 9-30; İbn Hâkân, *Matmahu'l-enfus*, 292.

²⁶ Humeydî, *Cezvetu'l-muktebes*, 452; İbn Hâkân, *Matmahu'l-enfus*, 292; Safedî, *Nektu'l-himyân*, 205.

²⁷ Abdulkerim Muhammed en-Nu'aymî, *İbn Sîde âsâruhu ve cuhûduhu fi'l-luğa* (Bağdat: Dâru'l-Hurriyye, 1984), 61.

*Dostluk kurdum en hayırlı melik Mücâhid ile,
Çok gayretliydi o ilimleri derlemede.*

*Orada Allah nasip etmesin bana hiçbir hasetçiyi,
Zira bana karşı kin dolu her kalb sahibi.*

İbn Sîde her ne kadar Dâniye emiri sayesinde arzulanmış ortama tekrar kavuşsa da, emirin çevresindekiler yine boş durmayıp emiri ona karşı kışkırtmaya çalışmışlardır. Karşılaştığı kötü muameleden dolayı psikolojisi olumsuz etkilenen İbn Sîde, Dâniye şehri ve halkıyla ilgili düşüncelerini *Muhkem*'e yazdığı mukaddimede şöyle dile getirmiştir: “*Bu pis şehir beni endişelendirmekte... Köhne, fakir memleket... Toprağı ve deniz kıyıları pis kokan... Allah'ın en ıssız gurbeti... Burada en pis iki faktör: Hava ve toprak.*”²⁸

Yine Dâniye halkıyla ilgili, “*...Onlardan fiyatlar üzerine konuşmaktan başka bir şey işitmezsin. Konuşmaları dirhem ve dinar üzerinedir. Çirkin konuşmaktan ve ayıplarını yaymaktan da çekinmezler.*”²⁹ ifadeleri dikkat çekmektedir.

1.1.4. Şuûbîlik İddiası

Bazı kaynaklarda İbn Sîde'nin Arap olmadığı ileri sürülmüştür. Buna dayanak olarak nesebinin babasında ya da dedesinde kesilmesi, bir diğeri de İbn Hâcer el-Askalânî'nin Elyesa b. Hazm'dan naklettiği “*İbn Sîde şuûbîlerin görüşünü kabul ediyor, Arap olmayanları Araplara üstün görüyor*”³⁰ şeklindeki ifadesi bu görüşe dayanak teşkil etmiştir. Yine “Sîde” kelimesinin Arapça olmadığı da ifade edilerek³¹ İbn Sîde'nin Arap olmayabileceği iddia edilmiştir. Ancak Abdulâlî el-Vedgîrî, “Sîde” kavramı ile ilgili yaptığı araştırmada “Sîde”nin Arapça, “sîd” kelimesinin müennesi olduğunu ifade etmiş, “kurt” ya da “aslan” anlamına geldiğini belirtmiştir.³² Bu sebeple İbn Sîde'nin Arap olmadığı ifadesi bir iddiadan öteye geçememiş, kabul görmemiştir.

²⁸ *Muhkem*, 1: 49.

²⁹ *Muhkem*, 1: 50.

³⁰ Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 5: 501.

³¹ Mutlak, *el-Hareketu'l-luğaviyye*, 350.

³² “Sîde” kavramı ilgili geniş bilgi için bk. Abdulâlî el-Vedgîrî, “Fî Dabti İbn Sîde”, *el-Menâhil*, sy. 35 (1986): 81-86. el-Vedgîrî söz konusu makalesinde “سيدة” lafzının yazılışını da incelemiş, kelimenin sonunun kapalı “ة” ile “سيدة” şeklinde yazılması gerektiğini vurgulamış, yanlışlığın İbn Hallikan'ın “Sîde”nin yazılışıyla ilgili verdiği bilgileri anlayamamaktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Ancak

1.1.5. Vefatı

İbn Sîde'nin vefat tarihi ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmesine rağmen kaynakların çoğu 458/1066 yılında Dâniye şehrinde vefat ettiğini ve yaklaşık 60 yıl yaşadığını kaydetmişlerdir.

İbn Hallikân vefat ettiği gün ve zamanı hakkında bize şu bilgileri aktarır:³³

Dâniye şehrinde Rebiulâhir ayının dördünde, Pazar günü akşamı 458 senesinde, yaklaşık 60 yaşındayken vefat etti. *Muhkem*'in kapağında bazı Endüslü ileri gelenlerin şu yazılarını gördüm: 'İbn Sîde Cuma günü akşam namazından önce abdest alma yerine girdi ve çıktığında dili düştü, sesi kesildi ve Pazar günü ikindiye kadar bu şekilde kaldı, daha sonra da vefat etti. Allah rahmet eylesin. Yıl 448.' Ancak birinci rivayet daha doğru ve daha meşhurdur.

Meşhur tarihçi Ebu'l-Fidâ'nın kitabında İbn Sîde'nin vefatıyla ilgili şu ifadeler yer almıştır:³⁴

Dörtüyz elli sekiz yılında İbn Sîde künyesiyle maruf, el-Hâfız Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Mursî vefat etti. Önde gelen dilcilerdendi. Meşhur kitabı *Muhkem*'i yazdı. Onun dışında başka kitapları da var. Âmâ idi. Doğu Endülüs'teki Dâniye'de yaklaşık 60 yaşındayken vefat etti.

1.2. İBN SÎDE'NİN ŞAHSİYETİ VE AHLAKI

1.2.1. Eleştirilerindeki Sertlik ve Kendini Beğenmesi

İbn Sîde'nin bedensel özü, onu davranış, algı gibi psikolojik ve toplumsal açılardan derin bir şekilde etkilemiş ve çevresiyle zaman zaman sorunlar yaşamasına yol açmıştır. Söz konusu olumsuz tutum ve davranışlar *Muhassas* ve *Muhkem* adlı sözlüklerine yazdığı mukaddimelerdeki üslubunda ve recezlerinde kendini göstermektedir.³⁵

İbn Sîde bir taraftan bedensel kusurundan kaynaklanan ve diğer taraftan muarızları tarafından kiskanılmasının yol açtığı duygusal tepkilerin bir tezahürü olarak

İbn Hallikan öncesi kaynaklarda da lafız "سیده" şeklinde yer aldığı için biz de bu yazım şeklini esas aldık.

³³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3: 330.

³⁴ Ebu'l-Fidâ' el-Meliku'l-Mu'eyyed İmâduddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye el-Mısriyye, 1325), 2: 185.

³⁵ Mutlak, *el-Hareketu'l-luğaviyye fi'l-Endelus*, 355.

kendi başarı ve yeteneklerini çok abartmış, bir türlü hak ettiği yeri alamamaktan dolayı şikâyetçi olmuştur.³⁶

Abdulkerim en-Nu‘aymî’ye göre,³⁷ İbn Sîde’nin görme nimetinden yoksun oluşu onu yalnızlığa ve insanlardan uzak durmaya sevk etmiştir. Onun yegâne arzusunun hayatını idame ettirebilmek, sakin ve huzurlu bir sığınak bulmanın yanı sıra, eğitim ve telif işini yapabilmek için uygun bir ortam sağlanması olduğunu ifade eden Nu‘aymî, ona bu imkânı Dâniye emiri Mücâhid el-Âmirî’nin sağladığını ve böylece onun sarayında ilim ve fazilet yönünden hak ettiği ilgiyi gördüğünü belirtir. Ancak emirin ilgisinin, rakipleri tarafından kiskanılmasına ve hakkında asılsız tezvıratlara yol açtığını ifade eden Nu‘aymî, İbn Sîde’nin maruz kaldığı baskı, zorlama ve hayal kırıklıkları gibi olumsuz davranışların, onun psikolojisini iyice yıprattığını ve bundan dolayı muarızlarına karşı acımasızca eleştirilerde bulunduğunu, kendi ilim ve faziletini her zaman ön plana çıkarma gayreti içinde olduğunu ifade eder. Nu‘aymî ayrıca, görme duyusundan yoksun olan kişinin bu şekilde kendini savunma psikolojisi içine girmesinin de normal bir davranış olduğuna dikkat çeker.

1.2.2 Güçlü Hafızaya Sahip Olması

Eski ve yeni bütün kaynaklar, İbn Sîde’nin kuvvetli bir hafızaya ve keskin bir zekâyâ sahip olduğu konusunda görüş birliği içerisindeyler. Bu sebeple “el-Hâfız” diye lakaplandırılmıştır. Vekkaşî’nin Ebû Ömer et-Talemenkî’den aktardığı rivayet İbn Sîde’nin güçlü hafızası ile ilgili ifadeleri destekler mahiyettedir. Talemenkî:³⁸

Mursiye’ye geldiğimde halk ısrarla benden “el-Garîbu’l-Musannef”i dinlemek istediler. Ben de “Onu okuyabilecek biri var mı, bakın bakalım” dedim. Bana İbn Sîde namıyla meşhur âmâ bir adam getirdiler. Ben kitabı elimde tutarken o kitabı başından sonuna kadar ezberden okudu. Doğrusu hafızası beni çok şaşırtmıştı.

Bununla birlikte İbn Sîde’nin diğer eserlerinin yanı sıra *Muhkem* ve *Muhassas* gibi iki dev sözlüğü kaleme alması, onun büyük bir dil zenginliğine ve çok güçlü bir hafızaya sahip olduğunun en büyük kanıtıdır.

³⁶ İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*, *Mukaddime*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ‘t.y.’), 1: 39, 49.

³⁷ Nu‘aymî, *İbn Sîde*, 38.

³⁸ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu’s-sıla* 2: 396.

1.3. TAHSİLİ, HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ

Mursiye'deki hayatı hakkında kaynaklarda, babasının edebiyat ve nahivle uğraştığı bilgisinin yanı sıra, Mursiye halkının Ebû Ömer et-Talemenki'ye "el-Garîbu'l-Musannef"i okuması için İbn Sîde'yi ona takdimi dışında fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Henüz küçük yaştaiken babası vefat ettiği için ondan uzun süre faydalanma imkânı bulamayan İbn Sîde kendi imkânları ölçüsünde eğitimini sürdürmeye çalışmıştır. Kaynaklarda müellifin eğitim hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi bulmak zordur. Kendi yazdığı recez, müellifin ilmi yönünü tespit etmede önemli bir vesika hükmündedir.

İbn Sîde recezde³⁹ kendi diliyle bize dönemin müelliflerini, eserlerini, ders aldığı hocalarını, okuduğu kitapları ve farklı ilimlere olan ilgisini açık bir şekilde izah etmektedir.

Müellif recezinde, aldığı dört çeşit eğitimden bahsetmektedir. Bunlar:

- 1) Kur'an-ı Kerim ve tefsir ilimleri
- 2) Hadis-i şerif ve ilimleri
- 3) Arap dili ilimleri ve edebiyatı
- 4) Mantık

İbn Sîde dört yaşındayken babasının himayesinde Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemeye başlamış ve altı yaşında tamamlamıştır. Bu bilgiye göre ilk eğitimini babasından almıştır. İleriki yaşlarında tefsir kitapları, İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), Ebû Muhammed Abd b. Hamîd (ö. 249/863) ve Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) gibi müelliflerin eserlerini okuduğunu recezde şöyle dile getirmektedir:

وقيل ستّ تمّ عندي أجمع	قرأت بالوحي وسني أربع
نظرت في حقائق التأويل	حتى إذا حلّيت بالتنزيل
إلا وقد ظلت بها خبيراً	ولم أدع لعالم تحبيراً
ولا ابن سلام تركت جمعه	فلا ابن عباس أضعت وضعه
إلا ادخرت كل ذلك عندي	لا كتاب ابن حميد عبد
قرأت كتب كل حبر ناج	حتى إذا استضلعت بالحجاج
أوضحه لمشكل القرآن	كتب أبي إسحق ذي المعاني

³⁹ Habîb Zeyyât, "Urcûzetu ğamîs li'l-Îmâm İbn Sîde sâhibi'l-muhassas fi'l-luġa", *el-Meşrik*, sy. 2 (1938): 190-191.

*Dört yaşında başladım vahiy tilâvetine ben,
Hıfzımı tamamladım altı yaşıma girmeden.*

*Tenzil-i azîm ile süsleyince kendimi,
Öğrenmeye başladım hakâik-i te'vîli.*

*Hiçbir âlimin yazısını bırakmadım ben,
Bilgi sahibi olmadan o konuda derinden.*

*Ne İbn Abbas'ın ihmal ettim konumunu,
Ne de İbn Sellâm'ın ortaya koyduğunu.*

*Ne Abd İbn-i Hamîd'in kitabını bıraktım,
Tüm bunları okuyup ilmimi tamamladım.*

*Okudum kitaplarını her başarılı âlimin,
Tâ ki vâkıf olunca tüm bu hüccetlere.*

*Çok manalar içeren Ebu İshâk'ın kitaplarını,
Onlarla açıklarım ben müşkil-i Kur'ân-ı.*

1.3.1. Hocaları

Kaynaklarda İbn Sîde'nin ders aldığı iki âlimden bahsedilmektedir. Bunlar: Ebu'l-Alâ Sâid b. el-Hasen el-Bağdâdî (ö. 417/1026)⁴⁰ ile Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî'dir (ö. 429/1037). Bunların dışında başka isimlere yer verilmemiştir. Ancak recezinde Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî'den de okuduğunu bildirmektedir. Şüphesiz İbn Sîde'nin ders aldığı hoca sayısının az olmasında, âmâ olması sebebiyle insanlardan uzak, münzevi bir hayat sürmesinin etkisi büyük olmuştur.

1.3.1.1. İsmail b. Sîde

İbn Sîde'nin ilk hocası yine kendisi gibi âmâ olan babası İsmail b. Sîde'dir.⁴¹ Dil, edebiyat ve nahiv ilmine derin vukufiyeti olan babası, aynı zamanda güçlü zekâsı ile de tanınmaktadır.⁴² *Muhtasarü'l-'ayn* adlı sözlüğün müellifi ünlü Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Bekir ez-Zubeydî'nin (ö.379/989) de talebelerindedir. Daha sonra göreceğimiz gibi ez-Zubeydî, İbn Sîde'nin gerek dil ve nahve yönelmesinde ve gerekse

⁴⁰ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, 2: 396; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3: 330-331; Safedî, *Nektu'l-himyân*, 204; Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdulkâdir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1989), 5: 251.

⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3: 330.

⁴² İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, 1: 105.

yazdığı sözlüklerde izlediği yöntem açısından en çok etkilendiği âlimlerden biri olmuştur.

1.3.1.2. Ebu'l-'Alâ Sâid b. el-Hasen el-Bağdâdî

Kaynaklarda ve recezinde adı geçen hocalarından biri de Doğu'dan Endülüs'e göç eden nahiv âlimlerinden Ebu'l-Alâ Sâid b. el-Hasen el-Bağdâdî'dir. İbn Sîde onun derslerini izlemek için Kurtuba'ya gitmiştir. Bazı yazarlar Dâniye'de görüşmüş olabileceklerini de ifade etmektedir.⁴³ İbn Sîde ondan Asmaî'nin (ö. 216/831) *Kitâbu esmâi'l-vuhûş ve sıfâtiha*, *Kitâbu'l-ard ve's-semâi* ve *en-Nebât* kitaplarını, Ebû Ubeyd'in *el-Garîbu'l-musannef* ini, İbnu's-Sikkît'in (ö. 244/858) *İslâhu'l-mantık ve Tehzîbu'l-elfâz* 'ını, ayrıca Ebu'l-Hasen er-Rummânî (ö. 384/994), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) kitaplarını okumuştur.⁴⁴

فِي كِتَابِ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ	تَمَّتْ فَاوَهْتُ أَبَا الْعَلَا
حَتَّى أَنْارَ فَجْرَهَا وَلَا حَا	رَوَائِي الْغَرِيبِ وَالْإِصْلَاحَا
رَوَايَةَ فَعَدْتُ فِي الْحَقَائِظِ	تَمَّتْ رَقَائِي إِلَى الْأَلْفَاظِ
وَالْفَارِسِيِّ وَابْنِ عَثْمَانَ	ثُمَّ قَرَأْتُ كِتَابَ الرَّمَّانِي
لَهُ وَإِنْ كَانَ أَبَاهُ الْحَسَنُ	أَعْنِي ابْنَ جَنِيِّ فَإِنَّهُ بِنِ

*Sonra anlattım Ebu'l-Alâ'ya,
“el-Esmâ ve's-Sıfât” kitaplarını.*

*el-Garîb” ve “el-İslâh” giderdi susuzluğumu,
Aydınlattı şafağını ve parıldadı.*

*Daha sonra “el-Elfâz” a yükseltti beni,
Çok geçmeden hafızlara katıldım.*

*Sonra kitaplarını okudum er-Rummânî'nin,
Ve el-Fârisî ve oğlu Osman'ın.*

*Yani İbn Cinnî'yi kastediyorum,
Oğlu gibidir babası el-Hasen olsa da.*

Sâid el-Bağdâdî vefat ettiğinde İbn Sîde henüz yirmili yaşlardaydı. Kısa bir süre ondan ders almasına rağmen dildeki derinliğiyle İbn Sîde'nin üzerinde büyük etki

⁴³ Abdulvehhâb et-Tâzî Seûd, *Sâid el-Bağdâdî hayatuhû ve âsâruhû* (Fas: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1993), 137.

⁴⁴ Habîb Zeyyât, “Urcûzetu ğamîs”, 190.

bırakmıştır. Ayrıca Endülüslü âlimlerin ilham kaynağı olan Doğu'daki kültür hareketlerini tanınmasını ve keşfetmesini sağlamıştır.⁴⁵

1.3.1.3. Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî

İbn Sîde'nin diğer bir hocası kıraat âlimi Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî'dir. Endülüs'ün batısında yer alan Talemenke (Salamanca) şehrinde doğan Talemenkî, Ebu'l-Hasen el-Antâkî, Ebû Bekr ez-Zubeydî, Ebû Muhammed el-Bâcî, Ebu'l-Kâsım Halef b. Muhammed el-Havlânî gibi birçok âlimden yararlandı. Daha sonra ilmini daha da ilerletmek amacıyla Doğu'ya seyahat etti. Orada çeşitli âlimlerden kıraat, hadis, fıkıh dersleri aldı. Dönüşünde Kurtuba'da kıraat, hadis ve tefsir dersleri okuttu ve pek çok öğrenci yetiştirdi. Meriye, İbn Sîde'nin ikamet ettiği Mursiye ve Sarakusta şehirlerinde ders halkaları oluşturdu. Ömrünün sonuna doğru tekrar Talemenke'ye döndü ve burada vefat etti.⁴⁶

İbn Sîde Talemenkî'den *Buhari*, *Muvatta* ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın kitaplarını okuduğunu recezinde şöyle ifade etmektedir:⁴⁷

وكل ما أحمله من سند	عن الفقيه الطلمنكي أحمد
ثم قرأتُ كتب الموطا	عليه دون كسبٍ مُسْتَبَطَا
ثمَّ أُشِيعَتْ من البخاري	روايةً قَتَمَ له فَخْرِي
ولم أضغ كتب أبي عُبيد	جميعها في ريقتي وقيدي

Taşıdığım her sened, fakih et-Talemenkî Ahmed'den.

Sonra okudum ondan, "el-Muvattâ" 'yı hiç üşenmeden.

Sonra verdim "Buharî"nin hakkını, tamamladım onunla itibarımı.

Bırakmadım hiçbir kitabını, Ebû Ubeyd'in okudum hepsini.

1.3.1.4. Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî

İbn Sîde daha sonra kıraat âlimlerinden "Nâfi" lakablı Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî'den ders almıştır. Dânî, Mekke, Mısır ve Kayrevan'daki ünlü âlimlerden kıraat, hadis, tefsir, fıkıh vb. ilimleri okudu. Endülüs'e döndükten sonra Dâniye şehrine yerleşti ve bu şehrin adıyla anılır oldu. Burada kıraat âlimlerine olan düşkünlüğü ile bilinen Dâniye emiri Ebu'l-Ceyş Mücâhid el-Âmirî'nin yakın ilgisine mazhar oldu.

⁴⁵ Rodrigues, "İbn Sîde el-Mursî", 327.

⁴⁶ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, 1: 48-49.

⁴⁷ Habîb Zeyyât, "Urcûzetu ğamîs", 190.

Yüksek zekâya ve güçlü bir hafızaya sahip olan Ebu Amr ed-Dânî, kıraatteki şöhretinin yanı sıra tefsir, fıkıh, hadis ve nahivde de söz sahibiydi.⁴⁸ İbn Sîde ondan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okumuştur:

ثم قرأت علم سيبويه
لُبُّ الْفُؤَادِ فَهَمَّا عَلَيْهِ
على أبي عثمان شَيْخِي نَافِعٌ
وكان فيه جِدٌّ خَيْرٌ بَارِعٌ

*Sonra okudum Sîbeveyhi'nin ilmini, anlamak için kalbin özünü.
Büyük ilim ve maharet sahibi, şeyhim Ebû Osman Nâfi'den.*

İbn Sîde recezinin sonunda mantık ilmine olan ilgisinden bahsetmiş, fakat eğitimiyle ve bu konuda okuduğu kitaplarla ilgili tafsilata girmemiştir.⁴⁹

ثم تأملت حدود المنطق
فمن يرُمُ حَقِيقَةً فَلْيَنْطِقْ

Sonra düşündüm sınırlarını mantığın, hakikati arzu eden açık açık konuşsun.

Biyografi kitaplarında da İbn Sîde'nin mantık ilmine olan düşkünlüğünden bahsedilmiştir. Bu meyanda Endülüslü tarihçi Sâid el-Endelusî (ö. 462/1070) İbn Sîde'nin mantık ilmine olan özel ilgisinden söz etmiş ve onun Mettâ b. Yûnus'un (ö. 328/940) yolunu izlediğini öne sürmüştür.⁵⁰ Yâkût el-Hamevî bu konuda Sâid el-Endelusî'den şunları aktarır: “O, edebiyat ve Arapçadaki yetkinliğinin yanı sıra hikmet ilimlerinde de birçok eserler kaleme almış söz sahibi bir kimseydi.”⁵¹

Müellifin mantıkla ilgili eserlerinden hiçbiri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte kitaplarında mantık ilmine olan ilgisi sebebiyle birçok mantıksal tabir ve terim kullanmıştır. Nitekim İbn Kadî Şehbe der ki: “*Muhkem'in mukaddimesini okuyan kimse onun aklî ilim erbabından olduğunu düşünür ve bu mukaddimenin ancak İbn Sîna'nın Şifâ'sına yaraşır bir mukaddime olabileceği hissine kapılır.*”⁵²

1.3.2. Öğrencileri

Kaynaklarda İbn Sîde'nin talebeleri olarak zikredilenlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Bunda yaşadığı uzlet hayatının ve insanlardan uzak durma

⁴⁸ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, 2: 385-386.

⁴⁹ Habîb Zeyyât, “Urcûzetu ğamîs”, 191.

⁵⁰ Sâid el-Endelusî, *Kitâbu tabakâti'l-umem*, 77.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4: 1648; es-Safedî, *Nektu'l-himyân*, 204.

⁵² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Turkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 20: 100.

duygusunun etkisi büyüktür. Ancak onun yetiştirdiği ve kendisinden istifade edenlerin bunlardan ibaret olduğu düşünülemez. Zira dil ve edebi ilimlerde devrinin ileri gelenlerinden olan İbn Sîde'nin birçok talebesi olduğunda kuşku yoktur. Onun kaynaklardan tespit edebildiğimiz öğrencilerinden bazıları şunlardır:

1.3.2.1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Halef en-Nahvî

İbn Tıraşmîl adıyla tanınmıştır. 415/1024 yılında Mursiye'de doğdu. Nahiv ilmine çok düşkündü. Önde gelen hocalarından biri de İbn Sîde'dir. Ondan Mursiye'yi terk etmeden önce dersler almıştır.⁵³ İbn Sîde Dâniye'ye gittikten sonra görüşüp görüşmedikleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

1.3.2.2. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef el-Mursî

Yukarıda zikrettiğimiz İbn Tıraşmîl'in kardeşidir. İbn Sîde'den ve kardeşinden ders almıştır. Kardeşi gibi nahiv ilminde ilerlemiştir. Kaynaklarda doğum ve vefat tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁴

1.3.2.3. Ebû Abdullah Muhammed b. Halesa eş-Şezûnî

Şezûne halkındandır. Dâniye'ye yerleşmiş ve orada İbn Sîde'den ders almıştır.⁵⁵ Humeydî onu Dâniye'de gördüğünü, önde gelen nahivcilerden, meşhur hocalardan ve iyi şairlerden olduğunu söylemiştir.⁵⁶

1.3.2.4. Ebû İshak İbrâhîm b. Ebi'l-Fazl b. Savâb

İlmini babasından, Ebû Ömer b. Abdulber ve İbn Sîde'den almıştır. Tarihçiler İbn Sîde'yle nerede ve ne zaman karşılaştığıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedirler. Arapçaya, dil ve edebiyata olan ilgisinden ve ülkede dolaşarak

⁵³ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâ'î İbnu'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-kitâbi's-sıla*, thk. Abdusselam el-Hurâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 1: 320-321; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik el-Ensârî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbey el-mevsûl ve's-sıla*, thk. İhsan Abbâs, Muhammed b. Şerife, Beşşar Avâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2012), 6: 488; en-Nu'aymî, *İbn Sîde*, 61.

⁵⁴ İbnu'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1: 32; İbn Abdulmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1: 482; en-Nu'aymî, *İbn Sîde*, 61.

⁵⁵ İbnu'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1: 319; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 1: 100.

⁵⁶ Humeydî, *Cezvetu'l-Muktebes*, 84.

eğitimle işgalinden bahsetmekle yetinmişlerdir. İbn Sîde ile muhtemelen gezileri sırasında Dâniye’de karşılaşmış ve orada ders aldığı ifade edilmektedir.⁵⁷

1.3.2.5. Ebû Abdullah Muhammed b. ‘Îsâ b. Ma‘yûn el-Fârîz

Tarihçiler onun Arapça’da mütehasıs olduğunu, Dâniye’de İbn Sîde’den rivayet ettiğini, ayrıca ferâiz ve aritmetik ilimlerinde ileri seviyede olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁸

1.3.2.6. Nasr b. İsa b. Nasr b. Sehâbe

Aslen Sâlim şehrendendir. Sarakosta’ya yerleşmiştir. İbnu’l-Ebbâr İbn Sîde’den rivayet ettiğini ve arûzla ilgili bir telifinin olduğunu kaydetmiştir.⁵⁹

1.3.2.7. el-Kâdî Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Yahya et-Temîmî

Hicrî 380 yılında Kurtuba’da doğmuştur. İşbiliyye ve Kurtuba’da mutasarrıf olarak görev yapmıştır. Tarihçiler onun ekser rivayetinin babasından olduğunu aktarmışlardır.⁶⁰ İbn Sîde’den rivayetine ise İbn Hayr el-İşbilî *Fehrese* adlı eserinde yer vermiştir.⁶¹

1.4. İBN SÎDE HAKKINDA ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ

İbnu’l-Kıftî, İbn Sîde’yi “*Zamanının ender insanı*”⁶² olarak nitelemektedir. Çağdaşlarından Sâid el-Endelusî onu “*Endülüs halkının en bilgilisi, nahivde, dilde ve şiirde önder, Islâhu’l-mantık ve Garîbu’l-musannef gibi eserleri ezberden okuyacak kadar hafızası çok kuvvetli*”⁶³ diye övmektedir. el-Humeydî’nin, “*O, lugatta ve Arapçada önderdir.*”⁶⁴ ifadeleri, Sâid el-Endelusî’nin yukarıdaki görüşlerini desteklemektedir.

İbn Saîd *Muğrib*’inde, onunla ilgili şu övgülerde bulunmuştur: “*Endülüs’te dile bu adam kadar önem veren, bu kadar hacimli telifleri olan başka kimse yok. Mursiye*

⁵⁷ İbnu’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1: 122.

⁵⁸ İbnu’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1: 329; en-Nu‘aymî, *İbn Sîde*, 63.

⁵⁹ İbnu’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 2: 212; en-Nu‘aymî, *İbn Sîde*, 63.

⁶⁰ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu’s-sıla*, 1: 396.

⁶¹ İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese İbn Hayr el-İşbilî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998), 318.

⁶² İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 2: 225.

⁶³ Sâid el-Endelusî, *Kitâbu tabakâti’l-umem*, 77.

⁶⁴ Humeydî, *Cezvetu’l-muktebes*, 311.

onunla iftihar etmekte, zaman elbisesini onunla süslemektedir. Bana göre o “hâfız” ya da “âlim” vasıflarından daha ötedir.”⁶⁵

Suyûtî ise: “Devrinde nahiv, lugat, şiir, eyyâmu’l-Arab ve hikmet bilimlerini hafızasında tutan ondan daha bilgili bir kimse yoktu”⁶⁶ ifadelerini kullanmaktadır.

Bu konuda tarihçiler, onunla Ebu’l-‘Alâ el-Ma‘arrî (ö. 449/1057) arasında birbirine olan benzerliklerinden dolayı yapılan bir karşılaştırmayı ve İbn Sîde’nin Ma‘arrî’ye olan üstünlüğünü aktarırlar. Nitekim Ebû Tâhir es-Selefi (ö. 576/1180) *Mu‘cemu’s-sefer*’de Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasen b. Ebî Zurâre’nin şöyle söylediğini aktarır:⁶⁷

Doğu’da ve Batı’da aynı çağda yaşayan iki dilci vardı. İkisi de âmâ idi ve bir üçüncüsü yoktu. Doğulu olan Ebu’l-‘Alâ et-Tenûhî el-Ma‘arrî, Batılı olan ise İbn Sîde el-Endelusî’dir. İbn Sîde Ma‘arrî’den daha bilgilidir. *Muhkem* adlı kitabını 30 cilt halinde ezberden yazdırmıştır. Lugat kitapları içinde ondan daha iyisi yoktur.

Öte yandan önde gelen tarihçilerden Zehebî, (ö. 748/1348) onun “dili aktarmada hüccet”⁶⁸ olduğunu iddia etmiştir.

1.5. ESERLERİ

İbni Sîde birçok alanda çok sayıda kitap yazmış, onlardan maalesef sadece birkaçı bize kadar ulaşabilmiştir. Ulaşmayanlar ya kaybolmuş ya da kütüphanelerde araştırmacılar tarafından keşfedilmeyi beklemektedir.

1.5.1. Günümüze Ulaşan Eserleri

1. *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*
2. *el-Muhassas*
3. *Şerhu muşkili ebyâti’l-Mutenebbî*

⁶⁵ Saïd el-Mağribî, *el-Muğrib*, 2: 259.

⁶⁶ Suyûtî, *Buğyetu’l-vu‘ât*, 2: 143.

⁶⁷ Ebû Tâhir es-Selefi Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *Ahbâr ve terâcim Endelusiyye mustahrace min mu‘cemi’s-sefer li’s-selefi*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru’s-Sekâfe, 1963), 109.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nubelâ*, thk. Şu‘ayb el-Arnaût, Muhammed Na‘îm el-Araksûsî, 11. Bs. (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1996), 18: 146.

1.5.1.1. el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam

Bizim de tez konumuzu teşkil eden ansiklopedik sözlük, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn* tarzında yazılmış, önceki kitap ve risâlelerde dağınık halde bulunan sözlük malzemelerinin bir araya toplamıştır. Kahire Arapça Yazmalar Enstitüsü tarafından tahkiki yapılarak 12 cilt halinde basılmıştır.

1.5.1.2. el-Muhassas

İbn Sîde'nin en önemli eserlerinden olan *Muhassas*, konulu sözlüklerin en mükemmeli ve içerik açısından en hacimlisi kabul edilir. Arapça lafızları hece harflerine göre değil, anlamlarına göre ele alır. Sözlüğün telif amacı, diğer sözlüklerde olduğu gibi dil malzemelerini ve onunla ilgili müfredatı bir araya getirmek olmayıp, lafızları aynı konular etrafında anlamlarına göre gruplar içinde tasnif etmektir. Müellif kitabın mukaddimesinde şair, edip, hatip ve yazarlara seçme imkânı sağlamak amacıyla müteradif lafızları topladığı ve bunların farklılıklarını ele alan bir sözlük yazmayı gerekli gördüğünü ifade etmektedir.⁶⁹

İbn Sîde sözlüğünü “kitap” adını verdiği birçok ana bölüme ayırmıştır. Bu kitaplarda belirli konular ele alınmıştır. Kitaplar mantıkî tertibe göre düzenlenmiştir. İnsan ile başlar daha sonra hayvan, tabiat ve nebâtât şeklinde devam eder. Her kitaba özel bir başlık vermiştir. Örneğin, “Halku'l-İnsân”, “el-Garâiz”, “en-Nisâ”, “el-Libâs”, “et-Ta'âm”, “es-Silâh”, “el-İbil”, “es-Sibâ”, “el-Haşerât”, “et-Tayr”, “el-Envâ”, “ed-Duhûr ve'l-Ezmine ve'l-Ehviye ve'r-Riyâh”, “en-Nahl”, “el-Mukenneyât el-Mubenneyât el-Musenneyât”, “el-Ezdâd”, “el-Ef'âl ve'l-Mesâdir”, “el-Maksûr ve'l-Memdûd”, gibi.

Daha sonra her kitabı detaylı bilgilerin ve ince ayrıntıların yer aldığı alt başlıklara (bablara) ayırmıştır. Örneğin, “Bâbu'l-Haml ve'l-Vilâde” kısmında öncelikle çocukla ilgili isimleri zikreder. Daha sonra emzirme, süt akrabalığı, süttten kesme, terbiye çeşitlerinden, çocuğun gıdalarından, kişinin ilk ve son çocuğunun isimlerinden bahsetmiştir.

⁶⁹ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1: 10. Ayrıca Sözlükle ilgili bir değerlendirme için bk. Yusuf Karataş, “Kavram Alanı Kuramı Açısından İbn Sîde'nin el-Muhassas Adlı Sözlüğü Üzerinde Bir Değerlendirme”, *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Erdoğan Boz ve dğr. (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2017), 920-933; Davut Orhan, “İbn Sîde ve el-Muhassas Adlı Eseri”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy. 5 (2015): 64-79.

Lafızların şerhinde lafızlar ve terimler arasındaki farklılıkları, yorumları, yararlandığı âlimleri de zikrederek şâhidleriyle ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Sözlük, Mısır'da Bulak Emiriye Matbaasında 17 cilt halinde basılmıştır.

1.5.1.3. Şerhu muşkili ebyâti'l-Mutenebbî

Endülüs'te Mütenebbî'nin şiirleriyle ilgili inceleme ve tahlil yapan, zor ibarelerini dilbilimsel ve mantıkî bir akılla çözümleyen az sayıdaki eserden biridir.⁷⁰ Müellif kitapta kasideyi bütün beyitleriyle ele almamış, açıklamaya uygun bulduklarını nahiv, dil, arûz, mecaz veya mantık yönüyle tahlil etmiştir. Çoğunlukla Sîbeveyhi'den, Ebû Ali el-Fârisî'den iktibaslar yapmış ve çeşitli şiirlerden deliller getirmiştir.⁷¹ Kitap Muhammed Hasan Âl-i Yâsin tarafından tahkik edilmiştir.

1.5.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

1.5.2.1. el-'Avîs fî şerhi islâhi'l-mantık

Sâid el-Endelüsî,⁷² İbn Hayr el-İşbîlî,⁷³ Yâkût el-Hamevî⁷⁴ ve es-Safedî⁷⁵ gibi yazarlar eserin İbn Sîde'ye ait olduğunu belirtmişlerdir. Meşhur dilbilimci İbnu's-Sikkî'tin *Islâhu'l-Mantık* adlı eserinde özellikle sarfla ilgili meselelerde ortaya koyduğu çözüm ya da cevaplara eleştiri mahiyetindedir. *Muhkem*'in muhakkikleri, bu eserle *Şerhu islâhi'l-mantık*'ın aynı kitap olabileceğini ifade etmişlerdir.⁷⁶

1.5.2.2. el-Vâfi fî 'ilmi ahkâmi'l-kavâfi

İbn Sîde esere *Muhkem*'in mukaddimesinde iki yerde değinir. Bir yerde eserin adı *el-Vâfi fî ilmi'l-kavâfi* diye geçerken,⁷⁷ diğer tarafta *el-Vâfi fî ahkâmi ilmi'l-kavâfi* adıyla yer almaktadır.⁷⁸ Müellifin açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla kitapta şiir

⁷⁰ Nu'aymî, *İbn Sîde*, 209.

⁷¹ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, *Mukaddime*, thk. Mustafa es-Sekkâ, Hüseyin en-Nessâr (Kahire: 'y.e.y.', 1958), 1: 8.

⁷² Sâid el-Endelüsî, *Kitâbu tabakâti'l-umem*, 77.

⁷³ İbn Hayr el-İşbîlî, *el-Fehrese*, 318.

⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4: 1649.

⁷⁵ Safedî, *Nektu'l-himyân*, 205.

⁷⁶ *Muhkem*, *Muhakkiklerin Mukaddimesi* (1958), 1: 8.

⁷⁷ *Muhkem*, 1: 33.

⁷⁸ *Muhkem*, 1: 40.

zaruretlerini ele almış, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Garîbu'l-musannef* adlı eserindeki “Bâbu Uyûbi’ş-Şi’r ve Tavâif Kavâfîhi” babını kritik etmiştir.⁷⁹

1.5.2.3. el-Enîk fî şerhi'l-hamâse

Ebû Temmâm'ın *Dîvânu'l-hamâse*'sinin şerhidir. Sâid el-Endelusî,⁸⁰ İbn Beşkuvâl⁸¹ ve İbn Hayr el-İşbîlî⁸² İbn Sîde'ye ait böyle bir eserden bahsetmişlerdir. Kaynaklarda 6 cilt ya da 10 kitap şeklinde farklı ifadeler bulunmaktadır.⁸³

1.5.2.4. Şerhu ebyâti'l-cumel li'z-Zeccâcî

İbn Hayr el-İşbîlî⁸⁴ İbn Sîde'nin bu isimde bir kitabından bahsetmektedir.

1.5.2.5. Şâzzu'l-luğa

Yâkût el-Hamevî⁸⁵ eserin 5 cilt olduğunu belirtmiştir. Daha sonraki kaynaklar da onu esas almışlardır.⁸⁶

1.5.2.6. el-Îzâh ve'l-ifsâh fî şerhi kitâbi Sîbeveyh

İbn Sîde *Muhkem*'de iki yerde kitabından söz etmektedir.⁸⁷ “Şerhu Kitâbi Sîbeveyh” adıyla Ribat'ta yazma bir nüshası bulunmaktadır.⁸⁸

1.5.2.7. Takrîbu'l-ğarîbi'l-musannef

Ebû Ca'fer el-Leblî, *Tuhfetu'l-mecdi's-sarih*⁸⁹ adlı eserinde “Şerhu'l-ğarîbi'l-musannef” adıyla zikretmektedir.

⁷⁹ *Muhkem*, 1: 33.

⁸⁰ Sâid el-Endelusî, *Kitâbu tabakâti'l-umem*, 77.

⁸¹ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, 2: 396.

⁸² İbn Hayr el-İşbîlî, *el-Fehrese*, 318.

⁸³ Mustafa el-Haderî, “Muellefât İbn Sîde”, *Âlemu'l-Kutub*, sy. 4, (1990): 551.

⁸⁴ İbn Hayr el-İşbîlî, *el-Fehrese*, 318.

⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4: 1649.

⁸⁶ Bk. Safedî, *Nektu'l-himyân*, 205.

⁸⁷ *Muhkem*, 7: 71, 146.

⁸⁸ Rodrigues, “İbn Sîde el-Mursî”, 281.

⁸⁹ Ebû Ca'fer el-Leblî, *Tuhfetu'l-mecdi's-sarih fî şerhi kitâbi'l-fasîh*, thk. Abdulmelik es-Sebitî ('y.y.', 'y.e.y.', 1997), 5.

1.5.2.8. el-‘Alem fi’l-luġa, el-‘Âlim ve’l-mute‘allim, Şerhu kitâbi’l-Ahfeş

Yâkût el-Hamevî,⁹⁰ her üç eseri de İbn Sîde’ye nisbet etmektedir. Ancak söz konusu eserler, ne İbn Sîde’nin çağdaşlarından el-Humeydî ve Sâid el-Endelusî’nin eserlerinde ve ne de sonraki asır âlimlerinden İbn Beşkuvâl, İbn Hâkân ve ed-Dabbî’nin eserlerinde zikredilmektedir.

Söz konusu eserlerin bazıları isim benzerliğinden dolayı İbn Sîde’den önce yaşamış Ahmed b. Eban b. Seyyid el-Luġavî el-Endelusî’ye (ö. 382/992) ait olabileceği ifade edilmektedir. Zira İbn Hazm da *el-‘Alem fi’l-luġa* adlı eserin müellifinin Ahmed b. Eban b. Seyyid⁹¹ olduğunu belirtmiştir.

1.5.2.9. Kitâbu’t-tezkîr ve’t-te’nîs, Kitâbu’l-maksûd ve’l-memdûd

Muhkem’in muhakkikleri es-Sekkâ ve en-Nessâr, İbn Sîde’nin mukaddimedeki⁹² “tezkîr ve te’nîs” ve “maksûd ve memdûd” ile ilgili ifadelerine dayanarak ona ait aynı adla iki kitabın olduğu yorumunu yapmışlardır.⁹³

1.5.3. Şiirleri

İbn Sîde asıl şöhretini lügat sahasında kazanmakla birlikte şiirler de nazmetmiştir. Ancak birkaç beyit ve kıta dışında çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan şiirleri şunlardır: Sürgündeyken affı için Dâniye emiri İkbâluddevle’ye yazdığı kaside, Urcûzetu gamîs adlı manzumesi ile İbn Saîd el-Maġribî’nin naklettiği üç beyit.

1.5.3.1. Kasîdetu’l-isti’tâf

Dâniye emiri İkbâluddevle ile aralarının açılmasından sonra sürgünden af dilemek üzere yazdığı bir kasidedir. Günümüze ancak on üç beyti ulaşmıştır.⁹⁴

⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, 4: 1649.

⁹¹ İbn Hazm el-Endelusî, *Resâilu İbn Hazm*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: ‘y.e.y.’, ‘t.y.’), 2: 182. Bk. Mustafa el-Haderi, “Muellefât İbn Sîde”, 555.

⁹² *Muhkem*, 1: 46.

⁹³ *Muhkem, Muhakkiklerin Mukaddimesi* (1958), 1: 8.

⁹⁴ Humeydî, 453: İbn Hâkân, 292-293.

سبيلٌ فإن الأمنَ في ذاك واليَمنا؟	ألا هلْ إلى تقبيلِ راحتك اليمنى
لذي كبدٍ حرى وذي مقلّةٍ وسنى؟	ضحيتُ فهل في بُردِ ظلكَ نومةٌ
فلا غارياً أَبْقَيْنَ منه ولا مَتناً	ونضو همومَ طَلَحَتْهَا طيباته
هواهمُ فأمسى لا يقرُّ ولا يهنا	غريبٌ نأى أهلوهُ عنه وشَقُهُ
عن الوردِ لا عنه أذادُ ولا أذنى	فيا مَلِكِ الأملاكِ إني مُحَوِّمٌ
لعمري أَمَأذُونٌ لِعَبْدِكَ أم يثنى	تَحَيَّفَنِي دهري فأقبلتُ شاكِيًا
بِسَفْكَ فإني لا أحبُّ له حَفْنَا	وإن تتأكد في دمي لك نِيَّةٌ
يُكُونُ لا عَتَبٌ عليه إذا أفنى	دمٌ كَوْنَتَهُ مَكْرَمَاتِكَ والذي
فَقَدِمًا غَدَا من بَرْدِ بَرِّكَ لي سَحْنَا	إذا ما غَدَا من حَرِّ سَيْفِكَ باردًا
قرع ما عُمرتَ من نَدَمِ سِنَا	وهل هي إلا ساعةٌ تم بعده
إذا في دمي أمسى سِنَانُكَ مُسْتَنَّا	ولله دَمْعِي ما أَقَلَّ اسْتِنَانَهُ
فَيَعْتَدُّهَا نُعْمَى عَلَيَّ وَبِمَتَّنَا	ومالي من دهري حياةٌ أَلَدَهُ
حبيبٌ إلينا ما رَضِيَتْ به عَنَّا	إذا فَتَلَّةٌ أَرْضَتُكَ مِنَّا فَهَاتِمَا

*Keşke sağ avcunu öpmeye bir yol olsa,
Çünkü emniyet ve bereket ondadır.*

*Gölgenin serinliğinde uykulu,
Ciğeri yanmış kişiye uyuma imkânı var mı?*

*Duyguların yorduğu cılız düşünceleri taşıyacak
Ne bir omuz ne de bir sırt kaldı.*

*Uyuz hastalığına yakalanan ve sahibinin ondan uzaklaştığı
Cömert deve ne katranla boyandı ne de tedavi edildi.*

*Ey saltanatın sahibi melik, su içmek için havada dönen kuş misali
Ne yakınlaşıyor ne de uzaklaşabiliyorum.*

*Ömrüm beni yıprattı ve şikâyete geldim,
Hizmetkârına izin veriyor musun yoksa kovuyor musun?*

*Kanımı dökme niyetinde eminsen,
Onun akmasına engel olmayacağım.*

*Onu senin cömertliğine oluşturdum,
Onu oluşturan kişi yok etmek isterse o kınanmaz.*

*Eğer kılıcının sıcaklığında soğuyacak olursa,
Eskiden bana yaptığın iyiliğinin soğukluğundan dolayı sıcak olur.*

*Bu (huzur, mutluluk) sadece bir süreliğine yaşanır ve ardından,
Ömrün oldukça pişmanlıktan sökülür dişlerin.*

*Allah hakkı için neredeyse akmaz gözyaşım,
Mızrağın fişkiran kanıma bulanınca.
Zevk alacağım bir hayat vermedi felek bana,
Üstelik bu hayatı bana büyük bir lütuf sayıp minnet altına soktu beni.
Öldürmekten hoşnut olacaksan durma yap onu,
Zira senin razı olduğun şey bana da sevimlidir.*

Bize ulaşan az sayıdaki beyitlerde müellifin, (الْيُمْنُ وَالْيَمْنَى، الأَمْنُ وَالْيَمْنُ) gibi “cinas”lı kelimelerin yanı sıra, (سَفَكَ الدَّمَّ وَحَقَّنَهُ، وَالتَّكْوِينَ وَالْفَنَاءَ، الْحَرَ وَالْبَرْدَ) gibi “tībâk” sanatına ait kelimeleri kullanması bize belagat sanatlarına düşkün olduğunu ve yine kasidenin bazı beyitlerinde yer alan (نَضُو⁹⁵ – غَارِب⁹⁶ – قِرَاف⁹⁷ – يَهِنَا⁹⁸ – مُحَوِّم⁹⁹) gibi kelimeler de, onun “garîb” lafızları kullanmaya meyilli olduğunu göstermektedir.

1.5.3.2. Urcûzetu ğamîs

İbn Hayr el-İşbîlî, İbn Sîde’ye ait bir urcûze olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰ Bu urcuze hakkında Habîb Zeyyât incelediği bir kitabın cildinde müstensihinin düştüğü şu notu kaydeder: “*Bu şiir, Kitâbu’l-muhkem sahibi Mursiyeli İbn Sîde nâmıyla maruf dilci, nahivci el-Hasen Ali b. İsmail’in urcûzesidir. Allah rahmet eylesin, âmîn.*” Araştırmacı söz konusu urcûzenin en önemli kıtalarını “Urcûzetu li’l-İmâm İbn Sîde Sâhibi’l-Muhassas fi’l-Luġa” başlığı altında “el-Meşrik” dergisinde yayınlamıştır.¹⁰¹

Aşağıda başlangıç ve son bölümünü verdiğimiz recezde İbn Sîde, vatanlarını terk edip göçmek zorunda kalan Doğulu kişileri hayal etmiştir. Allah bunlara göç ettikleri yerlerde güç, otorite nasip etmiştir. Bu kişilere isimleri, babalarının isimleri, doğdukları yerler, binekleri, silahları vs. gibi hayatlarının her yanıyla ilgili sorular sorulur ve bu sorulara cevaplar verilir. Kafiyesi sözlük harfleri sırasına göre tertip edilmiştir. Her harf bir fasıldır. Urcuze hemze ile başlar, yâ ile sona erer:

⁹⁵ “zayıf, çelimsiz”.

⁹⁶ “Omuz, devenin iki kürek kemiği arası”.

⁹⁷ “tiksinme, iğrenme”.

⁹⁸ هِنَا'den muhaffef. “katranla boyanmak”.

⁹⁹ حَوِّم'den ismi fail. “havada dönmek”.

¹⁰⁰ İbn Hayr el-İşbîlî, *el-Fehrese*, 378; Mutlak, *el-Hareketu'l-luġaviyye*, 322.

¹⁰¹ Habîb Zeyyât, “Urcûzetu ğamîs”, 181-191.

Urcûzenin başlangıç bölümü şöyledir:

إن تسألوا عني فإني أحمدُ في كلِّ لأواءِ الزَّمانِ أحمدُ
والذي أريدُ الهمامُ وفي كلِّ أنواعِ الغلى إمامُ

*Sorarsanız bana ben Ahmed'im, her darlıkta ben şükrederim.
Babam güçlü bir arslandır, her türlü yüce işlerde önderdir.*

Urcûzenin son faslı şöyle tamamlanır:

واسمي إن تسأل يشكُرُ ووالدي ملك الملك يعصُرُ
ونسبي في بيئة البحامدِ أهل التَّدى والبَّاسِ والمحمدِ

*İsmimi sorarsan teşekkür edilir, krallar kralı babam tuttuğunu koparır.
Nesebim Yuhâmid çevresinde, cömert, yiğit ve övgüye layıktır.*

Urcûze dilsel kıymeti yanında, İbn Sîde'nin kendisiyle ilgili haberleri içermesi bakımından önemli bir kaynak kabul edilir.¹⁰²

1.5.3.3. İbn Saîd el-Mağribî'nin Naklettiği Beyitler

Müellifin toplam üç beyitten müteşekkil şiirlerini İbn Saîd *el-Muğrib*'de¹⁰³ *el-Mushib*'den nakletmiştir.

لا تَضَجْرَنَّ فما سواك مُؤمِّلُ ولديك يحسن للكرام تدلُّ
ذا السَّحابُ أتت بواصلِ دَرِّها فمن الذي في الرِّيِّ عنها يسألُ
أنت الذي عَوَّدتنا طلبِ المُنَى لا زلتَ تعلم في العلا ما يُجْهَلُ

*Sıkma canını zira senden başkasında umut yok,
Senin katında cömert ve iyi olanlara mahviyetkârlık yakıştır.*

*Bu bulut getirip boşalttı sağanağını,
Susuz yerleri kandırmasını kim talep etti ondan?*

*Ölümü arzulamaya, ona koşmaya bizi alıştıran sensin,
Sen şan şeref konusunda bilinmeyenleri her daim bilensin.*

Sonuç olarak İbn Sîde'nin yazdığı eserler ve şiirleri, Fîrûzâbâdî'nin "كان ناظمًا" "şair ve nesir ustasıydı" sözünü¹⁰⁴ doğrular niteliktedir.

¹⁰² Darius Cabanillas Rodrigues, "İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayâtihi ve âsârihi", çev. Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 1 (1974): 190-191.

¹⁰³ Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, 2: 259.

¹⁰⁴ Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fi terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luğa*, thk. Muhammed el-Mısri (Dımaşk: Dâru Sa'eddîn, 2000), 203.

İKİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜK, SÖZLÜKÇÜLÜK VE ARAPLARDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

2.1. SÖZLÜK TERİMİ VE EŞ ANLAMLILARININ TARİFİ

2.1.1. Sözlük

Türkçe bir kelime olan “sözlük” terimi, “*bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eserlerdir.*”¹⁰⁵

Sözlüğün Arapça karşılığı olarak lugat, mu‘cem ya da kâmûs terimleri kullanılmıştır. Sözlüğün Arapça karşılığı olan lugat kelimesi لُغَا fiilinden türemiş “konuşmak, anlamsız sözler söylemek, geçersiz olmak, uygun olmayan davranışlarda bulunmak, yanlış yapmak”¹⁰⁶ anlamlarında bir mastar olup, Arap dilciler lugatı, “*toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine ifade etme aracı olarak kullanılan lafızlardır.*”¹⁰⁷ diye tanımlamışlardır. Söz konusu tanım ile Türkçe’deki “dil” tanımının birbirine uyum sağladıklarını görmekteyiz. Nitekim “dil” Doğan Aksan’ın tarifine göre, “*dil, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir.*”¹⁰⁸

¹⁰⁵ *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005), 1806.

¹⁰⁶ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, 3. Bs. (Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-Melâyîn, 1984), "لُغَا" md., 6: 2483; Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu‘cemu mekâyisi’l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1979), "لُغُو" md., 5: 255-256; Ebu’l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1990), "لُغَا" md., 15: 250; Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2000), "لُغُو" md., 6: 61-62; Ebu’t-Tâhir Mecduddin Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu’l-muhît* (Kahire: el-Hey’etu’l-Mısıriyyeti’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 1980), "لُغُو" md., 4: 378-379.

¹⁰⁷ Suyûtî, *el-Muzhir fi ‘ulûmi’l-luğa ve envâihâ*, 3. Bs., Şerh ve Talik: Muhammed Câdu’l-Mevlâ Beg, Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Mektebetu Dâri’t-Turâs, ‘t.y.’), 1: 7-8; Ömer Ferruh, *Tarîhu’l-edebi’l-‘Arabi* (Beyrut: ‘y.e.y.’ 1957), 1: 33.

¹⁰⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 5. Bs. (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 55.

Bazı Arap dilcilerinin dil tanımları da şöyledir: İbnu'l-Hâcib'e (ö. 646/1249) ve İsnevî'ye (ö. 772/1370) göre dil, farklı manalar için vaz' edilmiş lafızlardan ibarettir.¹⁰⁹

Arap dilinin ünlü simalarından İbn Cinnî'ye göre dil, her milletin düşüncelerini, gayelerini onunla ifade ettikleri seslerden müteşekkil konuşma düzenidir.¹¹⁰ Bu tanım çağdaş dil tanımlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. İbn Cinnî dilin hem ses hem de toplumla ilgili işlevsel yönüne ve bir sistem olduğuna işaret etmiştir.

İbn Hazm da (ö. 456/1064) dilin insanlara Allah tarafından öğretildiğini (tevkîfî) ve bununla birlikte dilin gelişimi ve çeşitlenmesinde uzlaşının etkili olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹

İbn Haldun'un (ö. 808/1406) dile ait tanımı İbn Hazm'ın ifadesine benzer niteliktedir. Ona göre dil, konuşanın maksadını anlatmak için kullandığı ibaredir. Bu ifade ediş ise dille ilgili bir eylemdir. Bu eylem insanın arzularını ifade niyeti ve ihtiyacından doğar ve bütün toplumların kendi uzlaşmalarına göre meydana gelmektedir. İbn Haldun, dilin bir iletişim aracı olduğunu vurgulamakta ve insanların toplu halde yaşamalarının sonucu ortaya çıktığını ifade etmektedir.¹¹²

2.1.2. Mu'cem

Mu'cem kelimesi, "sözün kapalı ve anlaşılmaz olması" anlamındaki "ucme" kökünden türemiştir. Aynı kökten gelen "i'câm" if'âl babından türemiştir. Fiil if'âl babına aktarıldığında babın gereği olarak mana değişir ve lafız, "sözü açık, anlaşılır bir şekilde ifade etmek, yazıya nokta koymak suretiyle kapalılığı izale etmek"¹¹³ anlamlarına gelir. Bu durumda "mu'cem", "kapalılığı ve bilinmezliği giderilmiş söz" anlamında "a'ceme" fiilinin ism-i mefulü ya da aynı fiilin mimli masdarıdır.

¹⁰⁹ Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 8; Hüseyin Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça* (Konya: 'y.e.y.', 1969), 10.

¹¹⁰ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 't.y. '), 1: 34. Ayrıca bk. Yakup Civelek, "VII.-XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi", *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu* (Van: YYÜ İlahiyat Fakültesi, 2001), 212-215.

¹¹¹ Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 2. Bs. (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1992), 1: 33; Şahabettin Ergüven, *Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 193.

¹¹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 3: 172.

¹¹³ *Muhkem*, "عجم" md., 1: 342-343; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "عجم" md., 12: 386-388; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, "عجم" md., 4: 145; İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan el-Hindâvî 2. Bs. (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 35-37.

Mu‘cem terim olarak; bir dilin söz varlığını belirli bir sıraya göre düzenleyen, hakiki anlamının yanında mecazi anlamını, kelimenin yazılış şekillerini, iştikakını, bunların telaffuz şekillerini bazen de örnekler yoluyla sunan çalışmalardır.¹¹⁴

Tarihte “mu‘cem” adının ilk defa ne zaman kullanıldığı bilinmemekle birlikte dilcilerin bu adı hadisçilerden aldığı zannedilmektedir. Ebu Ya‘lâ’nın (ö. 210-307) *Mu‘cemu’s-sahâbe* adlı eseri mu‘cem adını taşıyan ilk eserdir. Yine hadisçilerden Ebu’l-Kâsım b. Muhammed el-Begavî’nin (ö. 317/929) *el-Mu‘cemu ‘l-kebîr ve’s-sağîr ve’l-evsat fi kırâati’l-Kur’ân* adlı eseri mu‘cem adını taşıyan ilk eserlerdendir.¹¹⁵

H. IV. yüzyıldan itibaren mu‘cem ismini taşıyan kıraat, hadis ve terâcim kitaplarında bir artış olduğu gözlenmektedir. Mu‘cem lafzı gizliliği ve anlaşmazlığı giderdiği ve anlaşılır hale getirdiği için kelimelerin anlamlarını izah sadedinde dilciler eserlerine mu‘cem ismini vermeye başlamışlardır.¹¹⁶ Örneğin, İbn Fâris (ö. 395/1004) bir sözlüğüne ilk defa *Mu‘cemu mekâyisi’l-luğa* adını vermiştir. Ebu Hilal el-Askerî (ö. 400/1009), kullanımda olmayan kelimelerle ilgili sözlüğünü *el-Mu‘cem fi bakiyyeti’l-eşyâ* diye adlandırmıştır.¹¹⁷

2.1.3. Kâmûs

“Kâmûs” kelimesi “قمس” kelimesinden türemiş, “suya dalmak, daldırmak, denizin derin yeri, engin deniz vs.”¹¹⁸ anlamlarına gelmektedir. Araştırmacılar “kâmûs” kelimesinin aslı konusunda ihtilaf etmişlerdir. İngiliz müsteşrik Haywood, “kâmûs” kelimesinin Yunanca “okeanos” kelimesinin bozulmuş hali olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁹ Fehmi Hüseyim kelimenin aslının Mısır’a ait olduğunu ve oradan Yunanca’ya ve daha sonra da Arapça’ya geçtiğini iddia etmiştir. Kelime “dünyayı çeviren sıvı kütle” ya da

¹¹⁴ Bk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, *Mukaddimetu’s-sihâh*, 3. Bs. (Beyrut: Dârul’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1984), 38; Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu’l-luğavî ‘inde’l-‘Arab ma’a dirâseti li-kadiyyeti’t-te’sîr ve’t-te’essur*, 6. Bs. (Kâhire: ‘Aleml-Kutub, 1988), 161-162.

¹¹⁵ Attâr, *Mukaddimetu’s-sihâh*, 38-39; Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu’l-luğavî*, 173.

¹¹⁶ Abdulhamid Muhammed Ebû Sikkîn, *el-Me‘âcimu’l-‘Arabiyye medârisuhâ ve menâhicuhâ*, 2. Bs. (Kâhire: ‘y.e.y.’, 1981), 10; Attâr, *Mukaddimetu’s-sihâh*, 39.

¹¹⁷ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *DİA*, c. 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 398.

¹¹⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, “قمس” md., 3: 966; İbn Sîde, *Muhkem*, “قمس” md., 6: 250; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, “قمس” md., 6: 183.

¹¹⁹ Bk. John Haywood, *el-Mu‘cemiyyetu’l-‘Arabiyyetu –neş’etuha ve mekânetuha fi târihi’l-mu‘cemiyyâti’l-‘Am*, çev. İnâd Ğazvân (Bağdad: el-Mecmau’l-İlmî, 2004), 153.

daha özel anlamıyla أقيانوس المحيط diye bilinen “atlas okyanusu” anlamıyla Batlamyus’tan sonra Arap coğrafyacılar kullanmıştır.¹²⁰

H. IV. yüzyıl itibariyle es-Sâhib b. Abbâd’ın (ö. 385/995) sözlüğüne “el-Muhît” ismini vermesinden sonra, Arap yazarların derledikleri dil malzemelerini içeren eserlerine “deniz”, “okyanus” ismini vermeleri yaygınlık kazanmıştır. Nitekim İbn Sîde sözlüğüne *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a’zam*, es-Sâğânî (ö. 650/1252) *Mecma’u’l-bahreyn* ismini koymuşlardır. Fîrûzâbâdî Arap dilticiliği tarihinde sözlüğüne “kâmûs” ismini veren ilk müellif olmuştur.¹²¹ Fîrûzâbâdî eserine “el-Kâmûsu’l-muhît” adını verdiğini ve bunun da “el-bahru’l-a’zam ” yani “en büyük deniz” anlamına geldiğini¹²² ifade etmiştir. Sözlük gerek halk kitlesi tarafından ve gerekse ilim mahfillerinde büyük bir ilgi görmesiyle “kâmûs” kelimesi sözlük manasında kullanılmaya başlamıştır.¹²³

Bununla birlikte “kâmûs”un, “mu’cem” anlamında kullanılması konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler ileri sürülmeye devam etmiştir. Bunlardan bir kısmı kavramların teradüfünü kabul ederken diğerleri reddetmiştir. Nitekim Adnan el-Hatîb onların farklı tutumları ile ilgili şunları ifade eder: “*Sihâh’a bağlı kalanlar kelimelerin terâdüfünü kabul konusunda bugün bile çok katıdırlar. Hoşgörülü olanlar ise kelimenin muvelled anlamıyla kullanılmasında bir beis görmezler.*”¹²⁴

Abdulâlî el-Vedgîrî de kavramların teradüfünü reddedenlerle ilgili şunları nakleder: “*İbrahim es-Sâmerrâî, Fîrûzâbâdî’nin kitabıyla diğer sözlükleri birbirinden ayırmak için “mu’cem” kelimesini kullanmanın doğru olduğunu söyler ve “kâmûs” kelimesini “mu’cem” yerine kullanmayı ayıp sayar.*”¹²⁵

Her ne kadar terimlerin teradüföyle ilgili tartışmalar olsa da artık günümüzde “kâmûs”un “mu’cem” yerine kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır.

¹²⁰ Bk. Hamîd Mutî’ el-Avâdî, *el-Me’âcimu’l-Luğaviyyetu’l-Mu’âsiratı Kadâyâhâ’n-Nazariyye ve’t-Tatbikiyye* (‘y.y.’: Muessesetu’l-Afîfî’s-Sekâfiyye, ‘t.y.’), 15-16.

¹²¹ Adnan el-Hatîb, *el-Mu’cemu’l-‘Arabî beyne’l-mâdî ve’l-hâdir*, 2. Bs. (Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1994), 49; İsmail Durmuş, “Sözlük”, 37: 398.

¹²² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, Mukaddime, 1: 3.

¹²³ Bk. Adnan el-Hatîb *el-Mu’cemu’l-‘Arabî*, 49; Huseyn Nassâr, *el-Mu’cemu’l-‘Arabî*, 1: 14; Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu’l-luğavî ‘inde’l-‘Arab*, (Kahire: Alemu’l-Kutub, 1978), 120.

¹²⁴ Adnan el-Hatîb, *el-Mu’cemu’l-‘Arabî*, 50.

¹²⁵ Abdulâlî el-Vedgîrî, “Kadiyyetu’l-fesâha fi’l-kâmûsi’l-‘Arabî”, *Mecelletu’l-lisâni’l-‘Arabî*, sy. 33 (1989): 130.

2.2. ARAPLARDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

Araplarda sözlük çalışmaları bilinen şekliyle Birinci Abbasi çağında başlamış, gelişimini h. IV. yüzyılda tamamlamıştır. Sözlük çalışmalarının geç sayılabilecek bir dönemde başlaması bazı sosyo-kültürel sebeplere dayandırılmaktadır.¹²⁶ Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Cahiliye çağında ve İslam'ın ilk yıllarında ümmiliğin oldukça yaygın olması¹²⁷ ve Arapların bir kısmının göçebe bir toplum olmaları.

2) Arapların yabancılarla karışmamış olmalarından dolayı dillerindeki safiyetin bozulmamış olması.

3) İslamiyetin zuhuruyla ve Kur'an'ın inzaliyle birlikte bilmedikleri kelime ve kavramları Hz. Peygamber'e sormak suretiyle öğrenmeleri.

4) Hz. Peygamber'in vefatıyla Kur'an'la ilgili garip lafızların anlamlarını İbn Abbas gibi ilim ehline sorarak cevabını öğrenmeleri ve bu şekilde sözlük ihtiyaçlarını karşılamaları.

2.2.1. Sözlüklerin Telif Sebepleri

2.2.1.1. Dinî Sebepler

Sözlük çalışmalarına neden olan dinî sebeplerin başında Kur'an'ın daha sonra hadislerin yanlış okunması ve anlaşılmasını engelleme çabası gelmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim, fasih Arapçada yaygın olmayan garib, nâdir birçok kelime ve kavram ihtiva etmektedir. Kur'an'daki garib lafızları, eşanlamlı kelimeleri, aynı kelimenin çeşitli ayetlerde taşıdığı farklı anlamları tespit etmede şiirin yanı sıra, atasözü, bedevi Arapların sözleri gibi Arap dilinin en güvenilir kaynaklarına başvurulmuştur.¹²⁸ Böylece Kur'an'ın ve hadisin anlaşılmasına yönelik “Garîbu'l-Kur'an” ve “Garîbu'l-Hadis” türü eserler ortaya çıkmıştır.

¹²⁶ Fevzi Yûsuf el-Hâbit, *el-Me'âcimu'l-'Arabîyye mevdu'ât ve elfâz* ('y.y.': 'y.e.y.', 1992), 16; İmîl Bedî Ya'kûb, *el-Me'âcimu'l-luğavîyyetu'l-'Arabîyye bidâetuha ve tetavvuruha* (Beyrut: Dâru'l-İlm lil'l-Melâyin, 1981), 24; Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş* (Van: 'y.e.y.', 2004), 281-284; Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi* (Erzurum: Şafak Yayınevi, 1998), 223.

¹²⁷ Belâzurî, İslam'ın zuhurunda Kureyş içinde okuma-yazma bilenlerin sayısının 17, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiğinde ise okuma-yazma bilenlerin sayısının sadece 11 kişi olduğunu tespit etmiştir. Bk. Ahmed b. Yahya b. Cabbâr Dâvûd el-Bağdâdî el-Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 690-691.

¹²⁸ Nihad M. Çetin, “Arap”, *DİA*, c. 3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 297-298.

Bu dönemde Kur'an'a yönelik sözlük çalışmalarının öncüsü Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) olarak kabul edilir. Önceleri yazılı bir lugat veya mu'cem bulunmadığından İbn Abbas, lugatların yapması gereken görevi ifa etmiştir. İbn Abbas'ın kelimeleri dil yönünden izahı bir lugat çalışması mahiyetinde olup sonraki dille ilgili çalışmaların temelini oluşturmuştur. Nitekim ilk "Garîbu'l-Kur'an"la ilgili çalışma da ona atfedilir. Bu çalışmayı, sahabenin Hz. Ömer gibi ileri gelenleri daha dar bir çerçevede de olsa yapmaya çalışmışlardır.¹²⁹

2.2.1.2. Sosyal Sebepler

H. II. asır itibariyle Arapların göçebe hayatından yerleşik hayata geçmeleriyle ve İslam'ın Arapların dışında yayılmasıyla fasih Arapçanın kaynağı olan fasih dil gitgide bozulmaya başladı. Öyle ki dilde lahn Müslümanın hayatında çok önemli yeri olan Kur'an-ı Kerim'in okunuşuna da aksedince, dil bilginleri Kur'an'ın dilini korumak amacıyla sözlük çalışmalarını başlatmışlardır.¹³⁰

2.2.1.3. Kültürel Sebepler

Sözlük çalışmalarında kültürel faktörlerin de büyük etkisi olmuştur. Başta Ebû Amr b. el-Alâ (ö.154/770), el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (180/796), el-Kisâî (ö. 189/805) gibi dilci ve nahivciler Arap çöllerine giderek fasih Araplardan topladıkları büyük miktardaki dil materyallerini tedvin etme ihtiyacı duymuşlardır. Bunun yanı sıra Kur'an hafızlarının azalmış olması da sözlük çalışmalarını başlatan önemli saikler arasında sayılmıştır.¹³¹

2.2.2. Arapça Sözlüklerin Telif Aşamaları

Konu ile ilgili çalışma yapan müellifler, "Garîbu'l-Kur'an" ve "Garîbu'l-Hadîs" ile ilgili ilk çalışmalardan sonra Arapça sözlük çalışmalarının belirli aşamalardan

¹²⁹ Bk. Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 43-44; Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 17; Selami Bakırcı, *IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lügat-Nahiv-Sarf)*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993), 8; Ömer Acar, "Arap Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an", (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2007), 268-273. Ayrıca ilk *Garîbu'l-Kur'an*'ın İbn Abbas'a aidiyetiyle ilgili bilgi için bk. Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 39-40; Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 48.

¹³⁰ Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 17.

¹³¹ Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 17-18.

geçerek mükemmel şekline ulaştığını ifade ederler. Ahmed Emîn sözlük faaliyetleri sırasında geçen evreleri üç aşamada değerlendirir.¹³²

Huseyn Nassâr, Ahmed Emîn'in belirttiği bu aşamaların zamanlama açısından birbirinden bağımsız ve birbirini izleyen evreler şeklinde olmayıp her birinin münferit çalışmalar olduğunu ve bu merhaleler arasında kesin bir ayırıcı unsur olmadığını belirtmiştir.¹³³ Dolayısıyla farklı iki dilcinin iki aşamaya girecek farklı telifleri de olabilmektedir. Her üç çalışma genellikle Emevilerin son dönemi ya da I. Abbasi çağında başlamıştır. Bu nedenle söz konusu çalışmaları merhale olarak ifade etmek yerine lügatçilikte izlenen bir metot olarak kabul edilmesi daha uygun olacaktır.¹³⁴

2.2.2.1. Birinci Aşama

İlk aşamada her konu ile ilgili kelimeler gelişigüzel toplanmıştır. Fasih Araplardan bizzat duyarak derlenen ve aralarında herhangi bir ilişki olmayan farklı kelimeler düzensiz bir biçimde risaleler halinde bir araya getirilmiştir. Ebû Amr b. el-Alâ'nın (ö. 154/771) *Kitâbu'l-haşerât*, Ebû Ma'mer b. el-Musennâ'nın (ö. 210/825) *Kitâbu'l-hayyât ve'l-akârib*, Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *en-Nevâdir fi'l-luğa*, İbnu'l-A'râbî'nin (ö. 231/845) *Kitâbu'z-zubâb*, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtem'in (ö. 231/845) *Kitâbu'l-cerâd*,¹³⁵ Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820), Kutrub (ö. 210/825), Ebu Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Ebû İshak İbrahim ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Kitâbu'l-hayl*¹³⁶ adlı eserleri bunlara örnek verilebilir.

2.2.2.2. İkinci Aşama

İkinci aşamada belirli bir konuyla ilgili kelimeler aynı konu başlığı altında toplanmıştır. Nadr b. Şumeyl'in *Kitâbu halki'l-feres*, Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Kitâbu'l-matar ve Kitâbu'l-leben*, Asmaî'nin *Kitâbu'n-nahl ve'l-asel*, *Kitâbu'l-ibil*, *Kitâbu'l-hayl*, *Kitâbu esmâi'l-vuhûş ve sıfâtuhâ*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Garîbu'l-musannef*, Seâlîbî'nin (ö. 429/1038) *Fıkhu'l-luga ve Sırru'l-'Arabiyye* gibi belli konulara ait kitaplar bunlara örnek gösterilebilir. Bu sözlüklerin en geniş kapsamlısı

¹³² Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, (Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 589-591; Ayrıca Bk. Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, 286-296.

¹³³ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 34-35.

¹³⁴ Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 227.

¹³⁵ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 124.

¹³⁶ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 126.

kendinden önceki dil âlimlerinin yazdığı risalelerin muhtevalarını bir araya getiren İbn Sîde'nin *el-Muhassas* adlı ansiklopedik sözlüğüdür.

Ayrıca bu dönemde Amr eş-Şeybânî'nin *Kitâbu'l-cîm* ve Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Kitâbu'l-hemze*'si gibi alfabenin tek bir harfini esas alarak başlayan bütün kelimelerin tertiplendiği sözlükler de yazılmıştır.

2.2.2.3. Üçüncü Aşama

Üçüncü aşamada Arapçanın bütün kelimelerini ihtiva edecek şekilde belli bir sistem dâhilinde, araştırmacılara ve konu ile ilgili kişiye kolaylıklar sağlayan düzenli sözlük çalışmaları ortaya çıkmıştır. Bunların en ünlüsü Arap gramerinin ve arûzunun kurucusu, gerek bilimsel düzeni ve kapsamıyla Arapça sözlük çalışmalarının öncüsü sayılan el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'ayn* adlı sözlüğüdür. İlk sistemli sözlük olması ve kendinden önceki bir tecrübeden yararlanmamış olması sebebiyle sözlükte bazı hataların bulunması kaçınılmazdır. Halîl'in sözlüğü ile ilgili kendisinden sonra eksikliklerini ortaya koymak ve eleştirmek amacıyla bazı eserler yazılmıştır.¹³⁷

Bu bölümde sözlük türleri, önemli sözlük ekolleri ve özellikle de Halîl b. Ahmed Ekolü üzerinde duracağız. Tarihi süreç içerisinde genel olarak, konulu sözlükler ve alfabetik sözlükler olmak üzere iki tarz sözlük şekli gelişmiştir.

2.2.3. Konulu Sözlükler

Lafzı değil, anlamı esas alan sözlüklerdir. Bir konudaki lafızları biraraya toplar. Bu tür sözlüklere konulu sözlükler de denir. İki kısma ayrılır:

2.2.3.1. Özel Konulu Sözlükler

Dinî literatürü anlamaya ve anlatmaya yönelik çabaların sonucu ortaya çıkan Garîbu'l-Kur'ân, Garîbu'l-Hadîs, Meâni'l-Kur'ân, Mecâzu'l-Kur'ân türü çalışmaların yanı sıra özel lafızlar içeren ülke ve yer isimleri, insan, hayvan, tabiat varlıkları ve eşya gibi pek çok konuyu bir kitapta ele alan çalışmalardır. Ayrıca başka bir dilden geçen

¹³⁷ Bk. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 592-593; Yûsuf el-'Uş, "Evveliyyetu tedvîni'l-me'âcîm ve târihu kitâbi'l-'ayn", *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Arabî*, sy. 11 (1941): 513-520; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 219-232; İmîl Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 53-56.

garib kelimeler ve nadir kullanılan sözcükler ile zıt ve eş anlamlı kelimeleri ele alan sözlükler de bulunmaktadır.

Kur'ân'a dair garip lafızların açıklamasına yönelik ilk çalışmayı İbn Abbâs yapmıştır. Daha sonra yazılanlar İbn Abbâs'ı izlemişlerdir. En önemlileri: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nin (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde'nin (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yahya b. el-Mubârek el-Yezîdî'nin (ö. 237/851) *Ğarîbu'l-Kur'ân ve tefsîruh* adlı eseri, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vîlu muşkili'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin (ö. 401/1011) *Kitâbu'l-ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* ve Ebû Muhammed er-Râğîb el-İsfehânî'nin (ö. 502/1108) *el-Mufredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* adlı eserlerdir.¹³⁸

Hadislerde bilinmeyen ve anlaşılmayan lafızlara yönelik eserlerin bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin *Ğarîbu'l-hadîs*, Ebu'l-Kâsım Cârullâh ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Fâik fi ğarîbi'l-hadîs* ve Mecduddin Ebu's-Se'âdât b. el-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 606/1209) *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs* adlı eserleridir.¹³⁹

Konularına göre yapılan sözlük çeşitleri arasında insana ve hayvanlara dair kelimeleri toplayan çalışmalar da önemli bir yer işgal eder. Bunlar arasında, Kutrub'un (ö. 210/825) "Halku'l-İnsân", "Halku'l-Feres" konularına dair çalışmaları, Asmaî'nin *Kitâbu halki'l-insân*, *Kitâbu'l-ecnâs*, *Kitâbu'l-envâ'*, *Kitâbu halki'l-feres*, *Kitâbu'l-ibil*, *Kitâbu'l-buhl ve'l-kerem*, *Kitâbu'n-nebât ve's-şecer* adlı risaleleri, Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Kitâbu'l-kavs ve'r-rumh*, *Kitâbu'l-miyâh*, *Kitâbu'l-leben*, *Kitâbu'l-matar* adlı çalışmaları, İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) ait *Kitâbu'r-rahl ve'l-menzil* adlı eserlerini bu türlere örnek olarak verebiliriz.¹⁴⁰ Ayrıca birçok müellif başka konularla ilgili çok sayıda kitap yazmıştır.

2.2.3.2. Genel Konulu Sözlükler

Çeşitli konulara göre düzenlenmiş büyük hacimli eserlerdir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'in *el-Ğarîbu'l-musannef*, Abdurrahman b. İsâ el-Hemezânî'nin (ö.

¹³⁸ Bk. Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 112; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9, sy. 1 (2009): 131; İkbâl Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemu'l-me'âcim*, 2. Bs. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 12-14.

¹³⁹ Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 111-112.

¹⁴⁰ Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 19.

327/938) *el-Elfâzu 'l-kitâbiyye*, Seâlibî'nin (ö. 429/1038) *Fıkhu 'l-luğa* adlı sözlükleri ile yine İbn Sîde'nin *el-Muhassas* adlı sözlüğü bu tür sözlüklerin en meşhuru ve en hacimlisidir.¹⁴¹

2.2.4. Alfabetik Sözlükler

Halîl b. Ahmed ile birlikte gelişen, fiilin üçüncü tekil eril şahsına göre çekimi esas alınarak, belli bir metod çerçevesinde veya harflerin ses özellikleri gözetilerek dilin müfredatının ortaya konulduğu sözlüklerdir. Dilciler, Nasr b. Âsım'ın (ö.89/708) ortaya koyduğu elifbâî sisteme göre (أ - ب - ت - ث - ... ي) eserlerini düzenlemişlerdir. Bu sözlükleri şöyle sıralayabiliriz:

2.2.4.1. Harflerin Mahreçleri Esas Alınarak Tertip Edilen Sözlükler

Bu tür sözlüklerde kelimeler “halkî” denilen boğaz harflerinden başlayıp, dil, diş ve dudaktan çıkış yerine göre düzenlenmiştir. Halîl b. Ahmed'in, *Kitâbu 'l-'ayn*, Ebû Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/966) *el-Bâri 'fî ğarîbi 'l-luğati 'l-'Arabiyye*, Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu 'l-luğa*, es-Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) *el-Muhît fî 'l-luğa* ve İbn Sîde'nin *el-Muhkem ve 'l-muhîtu 'l-a'zam adlı* eserleri bu tür sözlüklerin başlıca örnekleridir.

2.2.4.2. İlk Harfi Esas Alınmakla Birlikte Kalb Sistemi Uygulayan Sözlükler

Bu grup sözlüklerde alfabetik sıranın yanı sıra kalb sistemi de uygulanmıştır. İbn Dureyd (ö.321/931) *Cemheretu 'l-luğa* adlı eserinde bu sistemi esas almıştır.

2.2.4.3. Kelimenin İlk Harfi Esas Alınarak Düzenlenen Sözlükler

Ebû Amr eş-Şeybânî *Kitâbu 'l-cîm*, İbn Fâris (ö.395/1004) *Mu'cemu mekâyîsi 'l-luğa* ve *el-Mucmel fî 'l-luğa*, Zemahşerî (ö. 583/1143) *Esâsu 'l-belâğa*, Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1267) *Muhtâru 's-sihâh*, el-Feyyûmî (ö. 770/1368) *el-Misbâhu 'l-munîr*, Butrûs el-Bustânî (ö. 1883) *Muhîtu 'l-muhît*, Abdullah b. Mihâil el-Bustânî (ö. 1930) *el-Bustân ve Arap Dil Kurumu üyeleri tarafından hazırlanmış el-Mu'cemu 'l-vasît adlı* sözlüklerde bu sistem uygulanmıştır.

¹⁴¹ Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu 'l-'Arabiyye*, 20-21.

2.2.4.4. Kelimenin Son Harfleri Esas Alınarak Düzenlenen Sözlükler

Fârâbî'nin (ö. 350/961) *Dîvânu'l-edeb*, Cevherî'nin *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhî'ti* ve Zebîdî'nin *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* adlı sözlükleri bu sistemi esas almışlardır.

2.2.4.5. Kelimelerin Okunduğu Şekliyle Düzenlenen Sözlükler

Bu kategoride telif edilen sözlüklerde kelimeler, zâid harflerinden soyutlanmaksızın okunduğu gibi alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Abdullah el-Alayilî'nin *el-Merci'*, Cubran Mes'ûd'un *er-Râid*, Fuad Efram el-Bustânî'nin *el-Muncidu'l-ebcedî* ve Halîl el-Cer tarafından hazırlanan *Larous* adlı sözlükler bu nevi sözlüklerdendir.

2.3. ARAPÇA SÖZLÜK EKOLLERİ

Arap sözlükçülüğünde sözlük düzenleme yöntemi ve ilkelerinin farklılığından dolayı dört ayrı ekol ortaya çıkmıştır.

2.3.1. Harflerin Mahreçlerini Esas Alan Ekol

Arapçada gerçek manada ilk sözlüğün sahibi Halîl b. Ahmed, lafızların tertibiyle ilgili daha önce hiç bilinmeyen bir metod geliştirmiştir. Bu metotta Halîl, kelimeleri gırtlaktan çıkışına göre dil, diş ve dudaktan çıkan harfler ve ardından illetli harfler şeklinde mahrecine göre sıralar. Ebû Ali el-Kâli, el-Ezherî, es-Sâhib b. Abbâd ve İbn Sîde sözlüklerinde Halîl'in sistemini takip ve taklit etmişlerdir. Şimdi bu sözlükleri biraz daha ayrıntılı tanımaya çalışalım.

2.3.1.1. Kitâbu'l-'ayn

Sözlük,¹⁴² İslam tarihinin yetiştirdiği müstesna dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî¹⁴³ tarafından yazılmıştır. Çok yönlü bir ilim adamı olan Halîl b.

¹⁴² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003).

¹⁴³ *Kitâbu'l-'ayn*'in Halîl'e nisbeti konusunda eski ve yeni araştırmacılar arasında ihtilaflar yaşanmıştır. Bunlardan bazıları sözlüğün Halîl'e ait olmadığını ileri sürerken bir kısım araştırmacılar da bu iddiayı reddederek sözlüğün Halîl'e ait olduğunu belirtmişler, diğer bir kısmı da Halîl'in sadece sözlüğün metodunu oluşturduğunu ve mukaddimesini hazırladıktan sonra vefat ettiğini, sözlüğün

Ahmed gramer, lugat, musikiyi bilimsel usul ve kaideleriyle ilk defa vazetmesi ve özellikle de yeni bir ilim dalı olarak arûzu ortaya koymasıyla şöhret bulmuştur.¹⁴⁴

Halîl, Arapça'nın fonetiğiyle ilgili ilk sistematik çalışmayı yapan kişi kabul edilir.¹⁴⁵ Halîl sözlüğünü hazırladığı dönemde, Süryânîler tarafından bilinip kullanılan ve Sâmî dillerinin tâbi olduğu Ebced sistemi ile Nasr b. Âsım'ın (ö. 89/708) ortaya koyduğu elif bâ sistemi vardı. Ancak Halîl bu iki sistemden hiçbirini almayıp bizzat kendisinin geliştirdiği sese dayalı, temelde harflerin mahreçleri, sıfatları ve uyumu konularını esas alan bir metod geliştirmiştir.¹⁴⁶ Onun bu yöntemi tercih etmesindeki en büyük etken, harfleri seslerine göre ayırma arzusudur. Çünkü harfler bu sistemle yazıya göre daha belirgin bir şekilde ayırt edilebilmektedir.¹⁴⁷

Daha önce hazırlanmış sistematik lugatlardan sonra, Halîl b. Ahmed'in ilk defa alfabetik diziyi uyguladığı bu çalışmada kelimelerin köklerini oluşturan sessizler esas alınmıştır. Halîl ayrıca kökü oluşturan harflerin yer değiştirmesiyle (kalb/taklîbât)¹⁴⁸ ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamıştır. Örneğin bu sistemde, sülasi fiillerden muzaaflarda iki şekil (شد، دش)، diğer sülasi fiillerde altı şekil (عبر، رعب، ربع، بع، برع) elde edilir. Bu durumda rubâilerde yirmi dört ve humâsî fiillerde yüz yirmi şekil elde edilebilmektedir. Halîl bunların Arapçada müstamel olanlarla olmayanlarına işaret etmiş, müstamel olanlarının anlamını vermiş, zaman zaman şiirlerden, fasih Araplardan referanslar getirmiştir. Arap dilinde bir manaya delalet etmeyenlerin de mühmel olduğunu ifade etmiştir. Kelimeleri sünâî, sülâsî, rubâî ve humâsî olarak dört baba ayırmıştır.¹⁴⁹

öğrencisi el-Leys b. el-Muzaffer'in tamamladığını iddia etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3: 288; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 2: 246-247; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 39-40; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, 592-593; İmîl Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 53-56.

¹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1: 376-382; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, 1260; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 1: 557-560; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, 592; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 218-312; İmîl Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 39-52; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, c. 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 309-312.

¹⁴⁵ Muhammed Hassân et-Tayyân, "İlmü'l-esvât inde'l-'Arab", *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk* 69, sy. 4 (1994): 779.

¹⁴⁶ Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 54, 58; Hâzım Suleymân el-Hullî, "el-Halîl Râidu İlmi's-Savt", *Mecelletu mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk* 68, sy. 2 (1993): 195; Ahmet Yüksel, "İlk Dönem Arap Dilçilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî Örneği", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24-25 (2007): 134.

¹⁴⁷ Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 55.

¹⁴⁸ Taklîbât sistemiyle ilgili geniş bilgi için bk. Abdullah b. Muhammed b. İsa Mesmelî, *Nizâmu't-Tekâlîb fi'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye: Dirâse fi's-sinâ'ati'l-mu'cemiyye*, (Doktora tezi, Câmîiatu Ummi'l-Kurâ, 1423), 123-127.

¹⁴⁹ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 221; İmîl Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 47; Ömer ed-Dekkâk, *Mesâdiru't-turâsî'l-'Arabî* (Beyrut: 'y.e.y.', 't.y.'). 175.

Halil b. Ahmed sözlüğüne ayn (ع) harfi ile başladığı için kitap isimlendirmesinde uygulanan eski bir geleneğe uyarak¹⁵⁰ eserine “Kitâbu’l-‘ayn” adını vermiştir. Eser, Kitâbu’l-‘ayn, Kitâbu’l-hâ şeklinde harf sayısı kadar bölümlere ayrılmıştır.

Harflerin Tertibi

Halil harflerin mahreçleri ve konuşmadaki yerine göre düzenlemenin en iyi yol olduğu görüşündedir. O, harflerin hepsini test edip incelemiş ve konuşmanın tamamen boğaz yoluyla meydana geldiğini tespit etmiş ve boğazın en aşağısındaki harfin başlamak için en uygun harf olduğu kanaatine varmıştır. Harfleri konuşma organlarındaki boğumlanma noktalarına göre bölgelere ayırmıştır. Halil mahreç yönüyle değil de açık ve net olması dolayısıyla sözlüğüne “ayn” harfi ile başlamıştır.¹⁵¹ Halil’e göre mahreç itibarıyla ilk harf boğazın en derininden çıkan hemze’dir. Ancak hemze boğaz harfi olmasına rağmen hazfolması ve çok değişikliğe uğraması¹⁵² gibi nedenlerle illet harfleriyle birlikte sonda vermiştir. Harfleri mahreçlerine göre şöyle sıralamıştır.¹⁵³

ع-ح-ه-خ-غ / ق-ك / ج-ش-ض / ص-س-ز / ط-د-ت / ظ-ذ-ث / ر-ل-ن / ف-ب-م / و-ا-ي / ء

Tablo 2.1. Harflerin Mahreçlerine Göre Sıralanışı

	Açıklama	Harfler
1	Halkî (boğaz) harfler (الحروف الحلقية)	ع-ح-ه-خ-غ
2	Lehevî (küçük dil) harfler (الحروف اللهوية)	ق-ك
3	Şecrî (damak ortası) harfler (الحروف الشجرية)	ج-ش-ض
4	Eselî (dil ucu) harfler (الحروف الأسلية)	ص-س-ز
5	Nit’î (ön damak) harfler (الحروف النطعية)	ط-د-ت
6	Lisevî (diş eti) harfler (الحروف اللثوية)	ظ-ذ-ث
7	Zelkî (dil ucu) harfler (الحروف الذلقية)	ر-ل-ن
8	Şefevî (dudak) harfler (الحروف الشفوية)	ف-ب-م
9	Hevâî, cevfi (hava boşluğu, boğaz boşluğu) harfler (الحروف الهوائية، الحروف الجوفية)	و-ا-ي-ء

Endülüslü Arap dili ve edebiyatı âlimi ve aynı zamanda İbn Sîde’nin babasının da hocası olan Ebû Bekr Muhammed b. Hasen ez-Zubeydî (ö. 376/989) *Kitabu’l-‘ayn*’ın

¹⁵⁰ Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, 310.

¹⁵¹ Huseyn Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 219-220.

¹⁵² Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 90.

¹⁵³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 1: 11-12.

ihhtisarını yaparak *Muhtasaru'l-'ayn* adıyla hazırlamıştır. Zubeydî eserin mukaddimesinde, *el-'Ayn*'da varid olan bazı hataları düzelttiğini, tekrarlanan kelimeleri çıkarttığını, atlanan kelimeleri ilave ettiğini ve bazı kelimeleri de ait oldukları yerlere aldığını¹⁵⁴ belirtmiştir.

2.3.1.2. el-Bâri' fi'l-luğa

Endülüs'te telif edilen ilk sözlük olan *el-Bâri' fi'l-luğa*¹⁵⁵, Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) tarafından yazılmıştır. Müellif sözlüğünü Halîl b. Ahmed'in yöntemini takip ederek harfleri mahreçlerine göre düzenlemiş, fakat tertibini kısmen değiştirerek öncelikle hemze ile başlamış, "he" ve "ayın"la devam etmiştir.¹⁵⁶

Halîl'in *Kitâbu'l-'ayn*'da izlemiş olduğu kalb sistemini uygulayan el-Kâlî babları şöyle tertip etmiştir:¹⁵⁷

- 1) Sünâî muzaaf bablar
- 2) Sülâsî sahih bablar
- 3) Sülâsî mu'tel bablar
- 4) el-Havâşî: Hikâyeler, sesler ve menkûs kelimeleri toplamıştır.
- 5) Rubâî bablar
- 6) Humâsî bablar

Lugatta, *el-'Ayn*'dan farklı olarak kelimelerin okunuşlarını lahn ve tashîften korumak için vezin ve yazı ya da her ikisiyle birlikte kaydedilmiştir. Müellif kısmen kelimeleri işlerken kimden aldığını belirtmiştir.¹⁵⁸

2.3.1.3. Tehzîbu'l-Luğa

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî tarafından yazılmış ansiklopedik bir sözlüktür. Müellif sözlüğünü, Halîl b. Ahmed'in *el-'Ayn*'daki metodunu esas alarak

¹⁵⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zubeydî el-İşbîlî, *Muhtasaru'l-'ayn*, thk. 'Allâl el-Fâsî ve Muhammed et-Tancı (Magrib: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1963).

¹⁵⁵ Bk. Ebû Alî İsmail b. el-Kâsım el-Kâlî, *el-Bâri' fi'l-luğa*, thk. Hâşim et-Ta'ân (Beyrut: Dâru'l-Hadârati'l-'Arabiyye, 1975); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 313-332; İmîl Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 61-66; Yûsuf İd, *en-Neşâtu'l-mu'cemi fi'l-Endelus* (Beyrut: Dâru'l-cil, 1992), 111-136.

¹⁵⁶ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 314-315.

¹⁵⁷ Ebû Alî el-Kâlî, *el-Bâri' fi'l-luğa*, *Muhakkikin Önsözü*, 1: 71; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 316.

¹⁵⁸ Demirayak-Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 124-125.

tertip etmiştir.¹⁵⁹ En güvenilir Arapça sözlüklerden biri olarak kabul edilir. Sözlüğün mukaddimesi, ilk dönem dil mektepleri ve sözlük tarihi yönünden büyük bir önem taşır. Ayrıca mukaddimedeki sözlüğünün kaynakları, Arapça ve diğer konularla ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır.¹⁶⁰

Müellif, Arapçaya sonradan girmiş yanlış unsurları ayıklamaya çalıştığını, bundan dolayı eserine “Tehzîbu’l-luğa” adını verdiğini ifade etmiş, aslını bilmediği gereksiz garîb ve nâdir kelimelerle kitabını uzatmak istemediğini belirtmiştir.¹⁶¹

Sözlük *el-‘Ayn*’da olduğu gibi kitaplara ve bablara ayrılmıştır. Her harf bir kitap ve her bir kök bab olarak adlandırılmıştır. Kökün harflerinin farklı dizilişleriyle de maktûblar sıralanır. Bu köklerin Arapçada kullanılmayanlarına yani mühmel olanlara dikkat çekilir ve başka âlimlerin belirtmediği kelime ve köklere de işaret edilir. Kitapta Arap alfabesi adedince yirmi sekiz kitap ve her kitap altında altı bab bulunur.

Altı bab (kalıp) şunlardır:¹⁶²

- 1) Sünâî Muzaaf bablar. “مَدَّ، عَقَّ” gibi üçlü olmasına rağmen aynı harfin tekrarından ötürü ikili sayılan kök ve maktûbları.
- 2) Sülâsî sahih bablar.
- 3) Sülâsî mu‘tel bablar.
- 4) Sülâsî lefif bablar.
- 5) Rubâî bablar.
- 6) Humâsî bablar.

Ezherî, Kur’ân ve hadisleri şâhid olarak kullanmaya büyük önem vermiştir. Lugatta hadisler senedleri ile zikredilmiş ayrıca istifade edilen müellif ve eserlerinin isimleri özenle kaydedilmiştir. Bazen isim belirtilmeden nakilde bulunduğu da olmuştur. Bunun yanı sıra şehir, yer ve su (kaynak) adları zikredilerek açıklanmış dolayısıyla lugat bu alanda önemli başvuru kaynaklarından biri haline gelmiştir. Halîl’in ve İbn Dureyd’in ihmal ettiği birçok kelimeyi sözlüğüne eklemiş, böylece sözlüğün hacmi daha da genişlemiştir.

¹⁵⁹ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tezhîbu’l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Mısır: ed-Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Tercume, 1964); Huseyn Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 332-360; İmîl Bedî Yakub, *el-Me‘âcimu’l-luğaviyyetu’l-‘Arabiyye*, 57-60; Demirayak-Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 125-126; Hüseyin Elmalı, “Tehzîbu’l-Luga”, *DİA*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 330-331.

¹⁶⁰ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa, mukaddime*, 1: 2-54.

¹⁶¹ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1: 54.

¹⁶² Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa, Muhakkikin Önsözü*, 22.

Tehzîbu'l-luġa, daha sonra telif edilmiş olan İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'ı ve Zebîdî'nin *Tâcu'l-'arûs*'u gibi sözlüklerin temel kaynağını teşkil etmiştir. İbn Manzûr, "Lugatlar içerisinde Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luġa*'sından daha güzelini görmedim."¹⁶³ ifadeleriyle sözlüğü över.

2.3.1.4. el-Muhît fi'l-Luġa

Sözlük¹⁶⁴ Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmail b. 'Abbâd tarafından telif edilmiştir. es-Sâhib, Büveyhîler'in ünlü veziri İbn Amîd'in katipliğini yapmış, onun vefatıyla vezirliğe atanmıştır. "es-Sâhib" lakabı ona vezir ile olan çok yakın dostluğundan ötürü verilmiştir.¹⁶⁵

Eserde Halîl'in *Kitâbu'l-'ayn*'daki mahreç ve taklîb sistemi esas alınmıştır. Zengin kelime hazinesine sahip olan sözlük, şevâhidinin az olmasıyla dikkat çekmektedir. Babları, sünâî muzaaf, sülâsî sahih, sülâsî mu'tel, lefîf, rubâî, humâsî şeklinde taksim ederek Ezherî'ye uymuştur. Sözlükte yer alan maddeler, çok sayıda kelimelerle açıklanmış olup, malzemenin derlendiği ya da aktarıldığı kaynaklar nadiren belirtilmiştir.¹⁶⁶

Yukarıda özet olarak tanıttığımız Halîl'in *Kitâbu'l-'ayn*'daki yöntemini izleyen sözlüklerin ilk nüveleri Doğuda ortaya çıkmıştır. Daha sonra ilim talebi için Doğuya gidenler ve oradan gelen âlimler sayesinde Endülüs'te tanınmıştır.

Endülüs hilafeti Hicrî 4. yüzyılda Doğudan tamamen bağımsız olduktan sonra halife ve emirlerin teşvikiyle ilmî faaliyetlerde büyük gelişmeler kaydetmiştir. Siyasî ve askerî yönden Doğudan ayrıldığı gibi ilim ve kültür yönüyle de İslam medeniyetinin en faal merkezi olmuş ve Abbasîlerin başkenti Bağdat'la yarışır hale gelmiştir.

2.3.2. Hece Ekolü

Bu tür sözlüklerde alfabetik sıra ile birlikte el-Halîl'in kalb sistemi de uygulanmıştır. Örneğin كَرَب ve bunun maktûbları olan كَرَب ve كَرَب maddeleri ele alınır.

¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 7-8.

¹⁶⁴ Bk. Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmail b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-luġa*, thk. Muhammed Hasan Âl Yâsîn (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1994); Besme er-Revâşide, *Mu'cemu'l-muhît fi'l-luġa li's-Sâhib b. 'Abbâd: Dirâse Tahlîliyye*, (Doktora tezi, el-Câmiatu'l-Urduniyye, 2001); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 360-372.

¹⁶⁵ Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luġa*, 1: 11.

¹⁶⁶ Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luġa*, 1: 15.

“كَرْب” ve “رَكِب” maddelerinin alfabetik sırası geldiğinde daha önceki geçtiği yerlere işaret edilmekle yetinilmiştir. Bu ekol, *el-Cemhere*'nin müellifi İbn Dureyd'e nispet edilir. Bu ekolü esas alan sözlükler şunlardır:

2.3.2.1. el-Cemhere

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd tarafından telif edilen bu sözlük *el-Cemhere fi'l-luğa*¹⁶⁷ ya da *Cemheretu'l-luğa* adlarıyla bilinir. İbn Dureyd, Halîl ve onun yöntemini takip edenlerden farklı bir metot izleyerek sözlüğü daha kullanışlı hale getirmiştir. Sözlükte kelimeler, öncelikle sunâî, sülâsî, rubâî, humâsî, leffîf, nevâdir gibi bablara ayrılmış ve bu bablardaki kelimeler hemze'den itibaren yâ harfine kadar alfabetik olarak tertip edilmiş ve kalb sistemi uygulanmıştır.

Müellif eserinin son bölümünde Arap dilinin çeşitli meselelerine temas etmiş, kelimelerin iştikak, çoğul, mecaz gibi özelliklerine dair bilgiler vermiştir. Sözlükte şiirin yanında âyet ve hadisler şâhid olarak kullanılmış ve lehçe farklarına işaret edilmiştir.

2.3.2.2. el-Mucmel fi'l-luğa

Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris tarafından telif edilmiştir. Bu sözlük kelimenin ilk asli harfî esas alınarak hazırlanmıştır. *Mucmelu'l-luğa* adıyla da bilinir. Madde başlıkları elif'ten başlayarak yâ'ya kadar ilk aslî harflerine göre bölümlere ayrılmıştır. Her bölüm kendi içinde muzaaf, sülâsî asıllı olup aslî harfleri üçten ziyade olan kelimeler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Kelimenin ilk harfî ve bunu izleyen harfleri alfabetik olarak tertip edilmiştir. Sözlük Zuheyr Abdulmuhsin Sultân tarafından tahkik edilerek 1982 yılında Beyrut'ta basılmıştır.¹⁶⁸

2.3.2.3. Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa

Bu sözlük de Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris tarafından telif edilmiştir. Müellifin temel aldığı kaynaklar şunlardır: Halîl'in *Kitabu'l-'ayn*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın

¹⁶⁷ Geniş bilgi için bk. İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Kitâbu cemhereti'l-luğa* (Haydarabad: Matba'atu Meclisi Daireti Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1345), Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 404-435; İmîl Bedî Yakub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 78-84; Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 126.

¹⁶⁸ Geniş bilgi için bk. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *el-Mucmel fi'l-luğa*, thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultân, 2. bs. (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1986); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 466-477; Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 130.

Garîbu'l-hadîs ve Mikyâsu'l-ğarîb, İbnu's-Sikkî't'in *Islâhu'l-mantık* ve İbn Dureyd'in *el-Cemhere*. Eser Abdusselâm Muhammed Hârûn tarafından tahkiki yapılarak Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁶⁹

2.3.3. Kâfiye Ekolü

Kelimenin son harfi esas aldığı için bu adı almıştır.¹⁷⁰ Bu ekolde zor ve kullanışsız olan kalb ve mahrece dayalı metod tamamen terkedilmiş, kelimeler son harfleri esas alınarak, kendi içinde alfabetik olarak sıralanmıştır.

2.3.3.1. Dîvânu'l-edeb fî beyâni luğati'l-'Arab

Sözlük Türk asıllı Cevherî'nin dayısı Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961) tarafından kelimelerin son harfleri esas alınarak düzenlenmiştir. Vezinlere göre yazılmış ilk sözlük olma özelliğini taşımaktadır.¹⁷¹

2.3.3.2. Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye

Sözlüğün müellifi İsmail b. Hammâd el-Cevherî'dir. Sözlüğe kısaca *es-Sihâh* da denilmektedir. Sahih kelimeleri toplamaya özen göstermesinden dolayı bu adı verdiği ifade edilmektedir.¹⁷²

Cevherî kelimenin son harfleri müşterek olanları derleyerek alfabetik bir sıralamaya tabi tutmuş, daha sonra bu kelimelerin ilk harflerini alfabetik olarak tanzim etmiştir. Bu haliyle son harfe “bab”, bu bablar içinde bulunan kelimelerin başladığı birinci harfe ise “fasl” demiştir. Örneğin “Ketebe” kelimesini araştırmak isteyen kimse bu kelimeyi öncelikle “bâ” babından arayıp, peşinden alfabetik sıralamaya göre “kef” faslından bulabilecektir.

Sihâh'ın kendinden sonraki sözlüklere olan etkisi “Ayn”ın diğer sözlüklere olan etkisi gibidir. Belki de ondan daha önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü kolaylık hâkimdir.

¹⁶⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 2: 434-465; Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 79-85; Demirayak-Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 131.

¹⁷⁰ Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 88.

¹⁷¹ Nasuhi Ünal Karaarslan, “Fârâbî”, *DİA*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 163-164; Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, 138-139.

¹⁷² Geniş bilgi için bk. el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, 3. Bs. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984; Huseyn Nassâr, 2: 485-529; Yüsrâ Abdulganî Abdullah, *Mu'cemu me'âcimu'l-'Arabiyye*, (Beyrut: Dâru'l-cil, 1991), 167-185; Semîr Mahmud Lebîd, *el-Mesâ'ilu'n-Nahviyye fî tâci'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye li'l-Cevherî*, (Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, 2009).

Yüzlerce sözlüğün Cevherî'nin tertibine göre yazılması onun ekolünün büyüklüğünü göstermektedir.¹⁷³

Lugat, Mehmet Vâni (ö. 1000/1591) tarafından *Vankulu lugatı* ismiyle Türkçe'ye aktarılmıştır.

2.3.3.3. Lisânu'l-'Arab

Eserin sahibi Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. el-İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr'dur.¹⁷⁴ Arap dilinin en sağlam sözlük kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Müellif eserini telif ederken Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luğa*, Cevherî'nin *es-Sihâh*, İbn Sîde'nin *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye* ve İbn Berrî'nin *et-Tenbîh ve'l-izâh 'ammâ vaka'a fi's-Sihâh* adlı eserlerinden yararlanmış ve yaklaşık seksen bin maddeye yer vermiştir.

Kelimelerin şerhinde başta ayet ve hadis olmak üzere Arap şiiri, emsâl ve hikmetli sözlerden istifade etmiştir. Eserin 15-20 cilt arasında değişen baskıları vardır.

2.3.3.4. el-Kâmûsu'l-muhît

Ünlü dilci Ebu't-tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî¹⁷⁵ tarafından telif edilen sözlük, kelimenin son harfleri esas alınarak tertip edilmiştir. Kendisinden önce yazılmış iki bin eserden istifade edilerek telif edilmiştir. Kitabını yirmi yedi bâba ayırmış ve bunlara ilaveten “vâv” ve “yâ” harflerini tek bir babta incelemiş sonra her bâbı yirmi sekiz fasla bölmüştür. Dikkati çeken diğer bir özellik ise ele alınan kelimelerin orta harfleri damme ve kesra halinde harekelenmiş ya da “bi'l-kesr”, “bi'd-damm” diye belirtilmiş, fethalı olduğunda da işaret edilmemiştir.

Eser Merkez-zâde Ahmed Efendi (ö. 963/1556) tarafından *Bâbus* ismi ile daha sonra da Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820) tarafından *el-Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît* adı ile Türkçeye çevrilmiştir.

¹⁷³ Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 101.

¹⁷⁴ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1990); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 544-574; Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabîyye*, 101-105; Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century* (Leiden: Brill Yayınları 2014), 385-391; Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 145.

¹⁷⁵ Geniş bilgi için bk. Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 575-638; İlyas Karşlı, “Mütercim Ahmed Asım Efendi ve Arap Lügatçılığındaki Yeri”, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000), 28-36. İzzeddin İsmail, *el-Mesâdiru'l-edebîyye ve'l-luğaviyye fi't-turâsi'l-'Arabî* (Kahire: Mektebetu Garîb, 't.y.'), 387-395; Hulusi Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları 1996), 144.

2.3.3.5. Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs

Sözlük, Muhammed Murtazâ el-Huseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1790) tarafından telif edilmiştir. *Lisânu'l-'Arab* ve *el-Kâmûsu'l-muhît* gibi kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilmiştir. Eser, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhît*'ini şerh edip genişletmektedir. Kendinden önce telif edilen dil kitapları ve lügatlerden faydalanarak sevâhid getirmiştir. Fîrûzâbâdî'nin gözünden kaçan ya da sözlüğüne almadıklarını ilave etmiş, bunu da “el-mustedrek” ve “min mâ yustedrek aleyh” kayıtlarıyla yapmıştır.¹⁷⁶

2.3.4. Alfabetik Ekol

Kelimenin ilk asli harfî esas alınarak düzenlenen sözlükler olup kelimenin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da alfabetik olarak tertip edilmiştir.

Alfabetik sistemi ilk kullanan müellif Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî olarak kabul edilir.¹⁷⁷ Aslında Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821) *Kitâbu'l-cîm* adlı eserinde kelimeleri asli birinci harflerine göre ilk tertip eden âlimdir. Ancak Şeybânî ilk harfînin dışındaki iki, üç ve dördüncü harflerin sırasına riayet etmemiştir.¹⁷⁸ Zemahşerî ise Şeybânî'nin aksine kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışını da alfabetik olarak tertip etmiştir. Attâr ilk alfabetik sistemi icad edenin Ebu'l-Meâlî Muhammed Temîm el-Bermekî (ö. 397/1007) olduğunu ve Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belâga*'sında onu izlediğini iddia eder.¹⁷⁹ Ancak İlyas Karşlı doktora tezinde, Attâr'ın gördüğünü iddia ettiği Bermekî'ye ait yazma varakları incelediğini ve kelimelerin ilk harfe göre değil, son harfe göre dizili olduğunu belirtir.¹⁸⁰

2.3.4.1. Esâsu'l-belâğa

Zemahşerî'nin telif ettiği eser, yukarıda belirttiğimiz gibi kelimenin ilk harfî esas alınarak hazırlanmış, ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı yine alfabetik

¹⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Ebu'l-Feyz Muhammed Murtazâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: 'y.e.y.', 1965); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 638-679; Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 146.

¹⁷⁷ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 690; Ebû Sikkîn, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 114;

¹⁷⁸ Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 89-90.

¹⁷⁹ Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 89.

¹⁸⁰ İlyas Karşlı, “Mütercim Ahmed Asım Efendi ve Arap Lügatçılığındaki Yeri”, 37.

düzenlenmiştir. Klimelerin hem lugat ve hem de mecâzî anlamını şevâhidiyle birlikte vermesi sözlüğün diğer bir özelliği kabul edilir.¹⁸¹

2.3.4.2. el-Misbâhu'l-munîr

Eser, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770/1368) tarafından telif edilmiştir. Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belâğa* adlı eserinden etkilenmiş ve kaynaklarından yararlanmıştı. Eser, er-Râfi'î tarafından İmam Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eserinin şerhi olan *Ğarîbu's-şerhi'l-kebîr* adlı eserdeki kelimeleri açıklamaktadır.¹⁸² Sözlük alfabetik sıraya göre kelimenin ilk harfi esas alınarak tertip edilmiştir. Kelimelerin açıklamasında hadis-i şeriflerden yararlanmış, lügat manalarıyla birlikte fikhî manaları da verilen sözlüğün sonunda sarf ve nahiv konuları yer alır.

2.3.4.3. Muhîtu'l-muhît

Lübnanlı Butrûs el-Bustânî (ö. 1883) tarafından kaleme alınmış olan eser, ilk modern sözlük sayılır. Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhît* adlı sözlüğünden yararlanılmak suretiyle ilk harf sistemine göre tertip edilmiştir. Sözlüğe dile sonradan girmiş avamca birçok kelimeler ile Hıristiyanlığa ait kavramlar, bilimsel, teknik ve felsefî istilâhlar, şiir ve nesir örnekleri, sarf ve nahve ait terimler eklenmiştir. Yazar sözlüğü, öğrencilerin kolay istifade etmeleri amacıyla *Kutru'l-muhît* adı altında özetlemiştir.¹⁸³

2.3.4.4. Akrebu'l-mevârid fî fusahi'l-'Arabiyye ve's-şevârid

Saîd b. Abdillâh b. Mihâil eş-Şertûnî (ö. 1912) tarafından 1889 yılında yazılmıştır. Hıristiyan yazarların telif ettiği en büyük ve en kapsamlı sözlük olarak kabul edilir. Sözlüğün telifinde Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhît*'inin yanı sıra *Lisânu'l-'Arab*, *Esâsu'l-belâğa*, *Muhtâru's-sihâh*, *Tâcu'l-luğa* ve *sihâhu'l-'Arabiyye* ve *el-Mucmel fî'l-luğa* adlı sözlüklerden de istifade edilmiştir. Sözlük, çağdaş sözlüklerin

¹⁸¹ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998); Muîd Zikrî Tevfik el-Hâşimî, *el-Mecâz fî esâsi'l-belâğa li'z-Zemahşerî*, (Yüksek Lisan tezi, Câmi'atu Bağdâd, 2005), 33-36; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 690-711.

¹⁸² Bk. Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*, mukaddime, el- (Mısır: Matba'atu'l-Meymeniyye, 1325), 2; Ebû Sikkîn, *el-Meâ'cimu'l-'Arabiyye*, 118.

¹⁸³ Bk. Butrus el-Bustânî, *Muhîtu'l-muhît* (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1987); Ebû Sikkîn, *el-Meâ'cimu'l-'Arabiyye*, 121-122; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 711.

yanında bilimsel terimler, modern kelimelerin yanı sıra, halkın yaygın kullandığı avamca ve yabancı dillerden alınmış kelimeleri içerir. Düzen olarak kelimelerin önce mâzi fiil sığası, ardından isim ve sıfat halleri verilmiştir.¹⁸⁴

2.3.4.5. el-Muncid fi'l-luğa ve'l-a'lâm

Rahip Luvis Ma'lûf el-Yesû'î (ö. 1947) tarafından 1908 yılında yazılmıştır. Geleneksel kök tertibine göre ilk asli harfi esas alınarak düzenlenmiştir. Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı yine kendi içinde alfabetik olarak tertip edilmiştir. Bazı eski sözlükler ve Butrus el-Bustanî'nin *Muhîtu'l-muhît* kaynakları arasında yer almaktadır. Arapça sözlükler arasında ilk defa resim, levha ve haritalar kullanılmıştır. Kelimeler kökün ilk harfinden itibaren alfabetik olarak dizilmiştir. Sözlükte ilk defa yabancı sözlüklerde kullanılan rumuzlar kullanılmıştır. Mesela ism-i fâil için (ف) rumuzu, ism-i mef'ul için (مفع) rumuzu, masdar için (مص) rumuzu, cem'i için (ج) rumuzu, cem'u'l-cem' için (جج) rumuzu, müennes için (م) rumuzu, müsennâ için (مث) rumuzu, mefulün bih için (•) rumuzu kullanılmıştır.¹⁸⁵

Sözlük Hıristiyanlık propagandası yaptığı, İslam inancını tahrif eden bilgiler aktardığı ve İslamî terimlere bilhassa yer vermediği şeklinde tenkit edilmiştir.¹⁸⁶

On beşinci baskısına (1956) Peder Ferdinand Totle el-Yesû'î tarafından a'lâm, ülke ve yer adları, atasözleri, Arapça gramer özet bilgileri, eğitim, psikoloji, felsefe, sosyoloji, matematik, hukuk, ekonomi ile bazı pozitif ilimlere ait yeni terimler ilave edilmiştir.

Bu sözlük esas alınarak *el-Muncidu'l-ebcedî* (1968), *el-Muncidu'l-i'dâdî* (1969), *el-Muncidu'l-musavver li'l-efâl* gibi sözlükler yazılmıştır.

¹⁸⁴ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 716; Ebû Sikkîn, *el-Meâ'cimu'l-'Arabiyye*, 122; Demirayak-Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 149-150.

¹⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Luvis Ma'lûf el-Yesû'î, *el-Muncid fi'l-luğa ve'l-a'lâm* 33. Bs. (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1992); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 724; İmîl Bedî Ya'kub, *el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye*, 143-148; Abdussemmi M. Ahmed, *el-Meâ'cimu'l-'Arabiyye: Dirâse tahliliyye* (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-'Arabi, 1984), 187-193; Yüsrâ Abdulgani Abdullah, *Mu'cemu'l-me'âcimu'l-'Arabiyye*, 256-257; İsmail Durmuş-Kenan Demirayak, "el-Müncid", *DİA*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 1.

¹⁸⁶ Ahmed b. Abdullah el-Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-luğaviyye ve turuku tertibiha*, (Riyad: Dâru'r-Râye, 1992), 50.

2.3.4.6. el-Bustân

Sözlük Abdullah b. Mihâil el-Bustânî (ö. 1930) tarafından yazılmış olup Butrus el-Bustânî'nin *Muhîtu'l-muhît* adlı sözlüğünün bir benzeridir. Zemahşerî'nin *Esâsu'l-belâğa*'daki metoduna uygun olarak kelimenin ilk harfine göre sıralanmıştır. Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin tertibi alfabetik olarak dezenlenmiş ayrıca Arapçaya sonradan girmiş olan ve türetilen kelimeleri de almıştır.¹⁸⁷

2.3.4.7. el-Mu'cemu'l-vasît

Sözlük, Mısır Milli Eğitim Bakanlığının rehberliğinde Arap Dil Kurumu üyelerinden İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkâdir ve Muhammed Ali en-Neccâr'dan müteşekkil bir komisyon marifetiyle hazırlanmıştır. Bilimsel, teknik terimler ile Arapçalaşmış (muarreb) kelimeler sözlükte yer almış ve tarifî zor bazı kelimeler resimle zenginleştirilmiştir.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Geniş bilgi için bk. Abdullah b. Mihâil el-Bustânî, *el-Bustân* (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1992), 6-54; Bâtîlî, *el-Me'âcimu'l-luğaviyye*, 51; Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 150.

¹⁸⁸ Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, 4. Bs. (Mısır: Mektebetu's-Şurûki'd-Devliyye, 2004); Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 740-742; Demirayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 151.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHKEM'İN GENEL MUHTEVASI, KAYNAKLARI VE ŞEVÂHİDİ

3.1. MUKADDİME'NİN TAHLİLİ

Ansiklopedik tarzdaki Arapça sözlüklerin en önemlilerinden olan *Muhkem*, İbn Sîde'nin *Muhassas* adlı sözlüğü ile birlikte en çok tanınan eseridir. Müellif sözlüğü Daniye emiri Ebu'l-Ceyş Mücâhid el-Amirî'nin sarayında yazmıştır.

İbn Sîde yaklaşık 23 sayfadan oluşan oldukça uzun bir mukaddime kaleme almıştır. Özellikle ilk üç sayfası başlangıç cümleleri için oldukça uzun ve tekrarlarla dolu, adeta bir dilsel gösteri niteliğindedir. Mukaddime yirmi dokuzuncu sayfadan başlar elli birinci sayfada sona erer.

Hitâbî üslubun hâkim olduğu mukaddimeye müellif, Allah'ı zikr, sena ve Hz. Peygamber'e salâtu selâm ile başlar. Kullandığı cümleler, seci ve ritme dayalı bir üslupla yazılmış, atıf harfleriyle birbirine bağlı oldukça uzun, abartılı ve anlaşılması zordur. Cümlelere hâkim olan ve lafzın zineti olarak kabul edilen edebî unsurların özellikle de secinin İbn Sîde'nin ifadelerinde çok fazla yer alması ve tekrarı üslupta tekellüfe yol açmakta, hâsıl olması beklenen güzellik ve etkinin kaybına sebep olmaktadır. Müellif bu satırlarda sahip olduğu ilmî donanımını, dil ve edebiyat bilgisini göstermeyi amaçlar gibidir. Mukaddime “temmeti'l-hutbetu” ifadesiyle son bulur.

İkinci sayfa “Emma ba'du” ibaresiyle başlar. Bu ifade sözlüğe giriş, sözlüğün muhtevasından ve metodundan bahis kısmı olması beklenirken, İbn Sîde hitabını secili ifadelerle ve anlam yönünden birbirinin benzeri kelime ve cümle¹⁸⁹ tekrarlarıyla sürdürür.

Muhkem müellifi mukaddimedede zaman zaman geçmiş dönemlere ait “مَقَادِم” “قَمَن”، “قَوَادِم”¹⁹⁰ vs. gibi anlaşılması zor, garib kelimeler kullanır. Bu sebeple, sözlüğün muhakkiki mukaddimedede geçen çok sayıdaki garib kelimeyi açıklamak zorunda kalmıştır.

¹⁸⁹ *Muhkem*, 1: 30-32.

¹⁹⁰ Bk. *Muhkem*, 1: 30, 31, 36.

İbn Sîde ilk sayfalarda, sarayına sığındığı, ilim ve âlimlere çok değer vermesiyle temayüz etmiş Dâniye emiri Ebu'l-Ceyş el-Muvaffak Mucâhid b. Abdillâh el-Âmirî'yi över.¹⁹¹ Emir cesaretinin yanı sıra Kur'an ilimleri ve kıraatine olan ilgisiyle ve çok zengin kitap koleksiyonuyla tanınmaktadır. Hâkim olduğu bölgelerde ilmin ve ilim adamının büyük itibar görmesi sebebiyle, İbn Abdalberr (ö. 463/1071), İbn Ma'amer el-Luğavî, Ebû 'Amr ed-Dânî gibi dönemin büyük âlimleri emirin sarayına gelmiş, hizmetine girmişlerdir.¹⁹²

Müellif mukaddimede temelde üç konuyu ele almıştır: Birincisi *Muhkem*'in telifine sebep olan etkenler; ikincisi, sözlükteki maddelerin yorum ve açıklamalarında izlediği çok ayrıntılı metot, üçüncüsü ise, sözlüğünde yararlandığı kaynaklar.

3.1.1 Muhkem'in Telifine Sebep Olan Etkenler

Müellif mukaddimede uzun uzun sözlük yazmasına sebep olan etkenlerden bahsetmiştir.

Sözlüğü Dâniye emiri Mucâhidin emriyle yazdığını ve ona hediye ettiğini söyleyen İbn Sîde, aslında emirin kendisinin bizzat bir sözlük yazmak istediğini ancak devlet işlerinin yoğunluğu sebebiyle buna fırsat bulamadığını kaydeder.¹⁹³

Müellif sözlüğün yazılmasında iki faktörün etkili olduğunu bildirmiştir:

1) Bütün dil müfredatını içine alacak yeni bir kitabın gerekliliği.

2) Daha önce yazılan kitaplardaki isabetli olmayan görüş, yorum ve hataların düzeltilmesi.

Başka dillerin Arapçaya karışması sonucu fasih dil bozulmaya başlayınca, emir dil kitaplarını incelemiş ancak müstakil, diğerinden farklı kapsamlı bir eser bulamamış, mevcut kitapların hemen hepsinin birbirinin benzeri olduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle fasih dilin bütün müfredatını toplayacak bir sözlüğün olması gerektiğini düşünmüştür.¹⁹⁴

Böylece eksiklikler tespit edildikten sonra Mucâhid bu zor işin altından kalkabilecek, ilim ve dirayet sahibi birini araştırmaya koyulmuş ve İbn Sîde'yi bu işe

¹⁹¹ *Muhkem*, 1: 30.

¹⁹² *Muhkem, Muhakkiklerin Mukaddimesi* (1958), 1: 6.

¹⁹³ *Muhkem*, 1: 36.

¹⁹⁴ *Muhkem*, 1: 32.

ehil görmüştür. Mukaddimede İbn Sîde emirin tasavvurundaki sözlüğün telifi için kendisinin seçilmesini büyük bir iftiharla anlatır.¹⁹⁵

Bazı araştırmacıların dikkatini çeken hususlardan birisi İbn Sîde'nin *Muhkem*'in mukaddimesinde *Muhassas*'tan, *Muhassas*'ın mukaddimesinde *Muhkem*'den söz etmiş olmasıdır. Dolayısıyla hangi sözlüğün önce telif edildiği konusu akıllarda soru işaretleri bırakmaktadır.

Muhkem'in mukaddimesindeki şu ifadeler, müellifin *Muhassas*'ı önce telif ettiği izlenimini uyandırmaktadır: “*el-Muhassas* adını verdiğim özet kitabımı telif ettim. O son derece muntazam bir şekilde tasnif edilmiştir. ... Daha sonra alfabetik sözlük yazmamı bana emretti ve *el-Muhkem* isimli kitabımı yazdım.”¹⁹⁶

Muhassas'ın mukaddimesinde ise *Muhkem*'le ilgili şu ifadeler yer alır: “*el-Muhkem* adlı kitabımı alfabetik olarak telif ettim.”¹⁹⁷ Kâtip Çelebi *Keşfuzzunûn*'da¹⁹⁸ İbn Sîde'nin *Muhassas*'ı *Muhkem*'den önce yazdığını iddia etmiştir.

Muhassas'la ilgili doktora çalışması bulunan Muhammed et-Tâlibî, İbn Sîde'nin *Muhassas*'ı *Muhkem*'den önce tamamladığını belirterek bu konudaki çelişkilere şu ifadelerle açıklık getirir:

Biz İbn Sîde'nin her iki kitabın telifine aynı zamanda başladığını düşünüyoruz. Bizi bu düşünceye sevk eden şey, yazarın yararlandığı kaynaklarından ve notlarından her iki kitap için de eşit şekilde yararlanmış olmasıdır. Müellif iki kitaba aynı zamanda başladı ve aynı kaynaklardan yararlandı. Şüphesiz ki, genişletilmiş büyük sözlüğü *Muhkem*'den önce *Muhassas*'ı tamamladı. Yine *Muhkem*'in mukaddimesindeki yazarın dili de bizi bu görüşü ifade etmeye sevk ediyor. Bize göre İbn Sîde, *Muhassas*'ın mukaddimesinde halinden çok memnun görünürken, *Muhkem*'in mukaddimesinde ise sıkıntılı ve mutsuz bir tavır gözlenmektedir.¹⁹⁹

3.1.2. Kendisiyle Övünmesi ve Önde Gelen Dilocileri Tenkidi

Mukaddimede İbn Sîde sahip olduğu bilgi seviyesini ve eşsizliğini göstermek amacındadır. Kendine ve ilmine olan aşırı güvenin bir neticesi olarak meşhur dilci ravileri tenkit süzgecinden geçirir. Çeşitli sayfalarda ünlü dilcilerin kitaplarından tespit ettiği hataları ortaya koymak suretiyle onları küçümsemiştir. Bu meyanda, İbnu's-Sikkî'tin “İslâhu'l-mantık”, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm'ın “el-Musannef”, Ebû

¹⁹⁵ *Muhkem*, 1: 36.

¹⁹⁶ *Muhkem*, 1: 36.

¹⁹⁷ İbn Sîde, *el-Muhassas*, (Bulak: el-Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1316), 1: 10.

¹⁹⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an 'esâmi'l-kutub ve'l-funûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, 't.y.'), 2: 1639.

¹⁹⁹ *Muhkem, Muhakkiklerin Mukaddimesi* (1958), 1: 10.

Abdullah el-A'râbî'nin (ö. 231/846) "en-Nevâdir" gibi kitaplarının muhtevalarından ve müelliflerinden çok alaycı ve küçümseyici bir üslupla, söz konusu kitaplarda bir takım hataların olduğunu belirterek şu ifadeleri kullanmıştır:²⁰⁰

وأما ما في كتاب "الإصلاح" و"الألفاظ"، وكتب ابن الأعرابي، وأبي زيد، وأبي عبيدة، والأصمعي وغيرهم، من أمثال هذا الذي وصفت... وهل يقوم بانتقاد هذا النوع إلا مثلي، من ذوى الحفظ الجليل، والاضطلاع بعلم النحو وصناعة التحليل، وإن كنت بين خثالة جهلت فضلي، وأساء الدهر في جمعهم بمثلي.

el-İslâh" ve "el-Elfâz" adlı kitaplar, İbnu'l-A'râbî'nin kitapları, Ebû Zeyd, Ebû Ubeyde, el-Asmaî ve diğerleri, benim gibi kuvvetli hafızaya sahip, nahiv ilminde ve tahlil sanatında otoriter birinin yaptığı gibi bir inceleme ve eleştiri yapabilirler mi? Her ne kadar çer çöp arasında faziletim bilinmese ve zaman onları benimle aynı konuma soksa da...

İbn Sîde hayata, insanlara ve zamana karşı kötümser bir tavır sergilemiştir. Sık sık layık olduğu yerde bulunmadığı için kendi durumundan ve başkalarının buldukları durumlardan şikâyetçi olmaktadır. Kendisi gibi büyük ilim ve muazzam eser sahibi birinin diğerlerinden farklı ve üstün olması gerektiğine olan inancını dile getirmiştir.²⁰¹

Müellif, dilciler arasında özellikle sarfla ilgili konuların izahı ve analizini en iyi kendisinin yaptığını iddia etmiştir. Lugat ve sarf-nahiv sahasındaki zengin bilgisini, bu sahada eserler ortaya koymuş bazı ünlü dilcilerin eserlerindeki hataları düzelterek dikkatleri üzerine çekmek istemiştir. Örneğin, İbnu's-Sikkît'in "İslâhu'l-mantık" adlı eserinde müellifin bazı kelimelerin tasrifinde hatalar yaptığına işaret ederek şöyle eleştirir.²⁰²

İslâh adlı kitabında, 'kabir', 'fazilet' anlamındaki الرَّيْمُ lafzını ceylan anlamındaki الرَّيْمُ ile kıyaslama yapmasından dolayı kitabının güzelliği yok olmuş, gözyaşları sel olup akmıştır. O burada tahfif olduğunu zannetmiştir. Bu da onun فُعْلُ vezninde olan, الشَّيْمُ kelimesinin çoğulu olan شَيْمَاءُ ve أَشْيِمُ ve الغَيْنُ olan غَيْنَاءُ ağacının çoğulu olan فُعْلُ kelimesinin bu babdan olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Bu kelimeler فُعْلُ vezninden olup asılları شَوْمٌ ve عُونٌ şeklindedir. Daha sonra fâ'e'l-fiil yâ"ya uygun olması için بَيْضٌ lafzında olduğu gibi kesralanır. Bu sarf ilminde bilinen bir konudur. Bunun gibi hesaplayamadığım, sayısız birçok hataya düşülmüştür. Ben bu konulara dair müstakil bir kitap yazdım.

Yine başka bir yerde İbnu'l-A'râbî'ye şu eleştirileri yöneltir:

²⁰⁰ Muhkem, 1: 39.

²⁰¹ Muhkem, 1: 49-50.

²⁰² Muhkem, 1: 33.

...İbnu'l-A'rabî, "en-Nevâdir" adlı kitabında العدو kelimesi hem müennes hem de müzekker içindir. Kelimenin cemileri عُدَى، عُدَى، عُدَاة، عُدَاة، عُدَاة، عُدَاة şeklinde gelir, diyerek saydığı cemilerin hepsinin tek bir kelimenin cemisi olduğunu zannetmiştir.²⁰³

İbn Sîde söz konusu kelimeleri tek tek ele alarak gerekçeleriyle birlikte örneklerle doğrusunu açıklamıştır.²⁰⁴

İbn Sîde hemzenin tahfifi çeşitlerinden "tahfif-i bedelî" ve "tahfif-i kıyasî" gibi özgün dil konularına açıklık getirmiştir. Arapların أَحْطَيْتُ sözünün tahfif-i kıyasî olmayıp tahfif-i bedelî olduğu, çünkü أَخْطَأْتُ sözünde sakın hemzeden önceki harfin harekesinin "fetha" olduğunu bu sebeple tahfif-i bedelî olması gerektiğini²⁰⁵ savunmuştur.

Hemzenin tahfifi ile ilgili olarak İbnu'l-A'rabî'nin kitabında هَاوَيْتُهُ وهاوَيْتُهُ ve ذُنِبَ ذِيبِ هَاوَيْتُهُ وهاوَيْتُهُ ile tahfifi kıyasî olan ذِيبِ ذِيبِ örneklerinde tahfifi bedelî olması gereken هَاوَيْتُهُ ile tahfifi kıyasî olan ذِيبِ ذِيبِ kelimesini birbirine karıştırdığını iddia etmiş, Ebu Ubeyd'in "el-Musannef" adlı eserinde İbnu'l-A'rabî'nin bu yanlışını tekrar ettiğini ifade ederek eleştirmiştir.²⁰⁶

İbn Sîde mukaddimenin birçok yerinde kendisiyle başka müellifleri kıyaslayarak ilminin ve eserlerinin diğerlerinden çok daha kıymetli olduğunu söylemiştir.²⁰⁷

فَأَيْنَ عِلْمٌ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْأَعْرَابِيِّ بِأَسْرَارِ هَذِهِ الصَّبِيغِ مِنْ عِلْمِي، أَوْ فَهْمُهُ لِعَوَامِضِ تَأْوَلَهَا مِنْ فَهْمِي؟ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ، مِمَّا لَوْ تَقَصَّيْتَهُ لَأَتَعَبْتَ الْخَاطِرَ، وَمَلَأْتَ الْقَمَاطِرَ، لَكِنِّي آتَرْتُ طَرِيقَ التَّقْلِيلِ، إِذْ أَقَلَّ مِنْ ذَلِكَ كَافٍ فِي التَّمْتِيلِ.

Ebû Abdillâh İbni'l-A'rabî, sîgaların sırlarına benim gibi nerede vakıf olacak ve benim gibi gizemli yönlerini nereden anlayacak?... Daha çok araştırırsaydım zihinleri daha da aciz bırakır ve kitaplıkları daha çok doldururdum. Ancak ben azaltma yolunu seçtim. İnsanlara göstermek için bu kadarı da kâfi.

Yine mukaddimenin başka bir yerinde ustalaştığı ve meşhur olduğu dil ve sözlük ilminin aslında nahiv, sarf, arûz, kâfiye, mantık ve diğer ilimlerin yanında en az sermayesi ve en kolay sanatlarından biri olduğunu iddia etmiştir.²⁰⁸

Müellif *Muhkem*'in başka sözlüklere göre kıyasla önemini ve değerini şu sözlerle ortaya koyar:²⁰⁹

²⁰³ *Muhkem*, 1: 34.

²⁰⁴ *Muhkem*, 1: 30.

²⁰⁵ *Muhkem*, 1: 40.

²⁰⁶ *Muhkem*, 1: 40.

²⁰⁷ *Muhkem*, 1: 35.

²⁰⁸ *Muhkem*, 1: 49.

²⁰⁹ *Muhkem*, 1: 36-37.

فصنفت كتابي الموسوم بالحكم... فرُذ بدائع زهره، ورد مَشَارِعَ نَهْرِهِ، وتمشَّ في بساتينه، وقلَّب طرفك في تماويل رباحينه، وملَّ إليه عَيْنا وأُذنا، تأتَّق به نِعْمَةً وحُسنا، ولا يرميَنَّك الحسد بما يَكْمَدُ منه الروح والجسد، فإنه لا راحة لحسود، ولا نِعْمَةً دائمةً لَكُنود.

...*Muhkem* adlı kitabımı yazdım. ...Onun muhteşem çiçeklerini keşfet, nehrinin kaynaklarına ulaş, bahçelerinde dolaş, bakışını güzel kokulu bitkilerin güzelliklerine çevir, göz ve kulakla onlara yönel ki, güzelliklerle mutlu olası, ruh ve bedenin neşesini kaçırın haset seni savurup atması, zira ne hasetçiye rahatlık var ne de nanköre sürekli bir nimet.

Mukaddimenin sonlarında yine *Muhkem*'le iftihar ederek şunları söyler:²¹⁰

هذا جميع ما اشتمل عليه كتابنا "المُحْكَم"، وهو في هذه الصناعة "الخيطة الأعظم" قد دَبَّجْتُ فِئانَه، وأدَجَّجْتُ مِتانَه، وشكَّلت آسانَه ووَكَّلت بالإعراب عنه لسانَه، وأبرزته للدهر مفتخرًا، وبذلت فيه من مكنون علمي ما كُنْتُ له مُدْخِرًا. ...İşte kitabımız "el-Muhkem" bu sanatta "el-muhîtu'l-a'zam" dır. Onun rengini süsledim, usulünü, üslubunu güzelleştirdim, dili onu ifade etmek üzere vekil seçtim, zamana onu iftiharla sundum ve engin gizli ilmimden bol bol sarfettim...

Ayrıca müellif, mukaddimenin sonlarına doğru sözlüğüne ancak irap sanatında, arûz ve kâfiye ilminde usta olanların vakıf olabileceğini²¹¹ iddia ederek, bu konularda bilgi sahibi olan bir okuyucu kitlesini hedeflediğini ima etmiştir.

3.1.3. Muhkem'in Metodu

İbn Sîde mukaddimede sözlüğünün metodundan ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir.

İbn Sîde sözlüğün telifinde iki temel yöntem izlemiştir, bunlar:

- 1) Babların tertibinde izlediği yöntem.
- 2) Bablardaki maddelerin açıklamalarında izlediği yöntem.

3.1.3.1. Babların Tertibinde İzlediği Yöntem

Sözlük Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn*'ında uyguladığı ve Ebû Bekir ez-Zubeydî'nin *Muhtasaru'l-'ayn* adlı sözlüğünde yaptığı düzeltme ve ilaveler²¹² esas alınmak suretiyle harflerin mahreçlerine göre düzenlenmiştir.

²¹⁰ *Muhkem*, 1: 48.

²¹¹ *Muhkem*, 1: 46.

²¹² Ebû Bekr ez-Zubeydî Halîl b. Ahmed'in sözlüğü "el-'Ayn"ı özetlemiş ve yaptığı çalışmanın en iyi muhtasar hatta emsalsiz olduğu iddia edilmiştir. Müellifin ilaveler yaptığı sözlük bazılarınca aslına tercih edilmiştir. Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 87.

İbn Sîde Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn*'daki en uzak harften en yakına doğru harflerin mahreçlerini esas alan yöntemini uygulamıştır. *Muhkem*'de Harfler mahreçlerine göre şöyle sıralanmıştır:

ع ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ز ط ت د ظ ذ ث ر ل ن ف ب م ء ي و ا

Müellif her harfi “kitap” olarak isimlendirmiş, her kitabı Zubeydî'nin yöntemine uygun olarak şu bablara bölmüştür:

- 1) Sünâî muzaaf sahih,
- 2) Sülâsî sahih,
- 3) Sünâî muzaaf mu'tel,
- 4) Sülâsî mu'tel,
- 5) Sülâsî lefif,
- 6) Rubâî,
- 7) Humâsî

İbn Sîde Zubeydî'ye ilaveten bu bablara Arapça olmayan kelimeleri ve ses isimlerinin yer aldığı bazen sūdâsî²¹³ ve bazen de mülhak sūdâsî²¹⁴ diye isimlendirdiği yeni bir bab eklemiştir.²¹⁵

İbn Sîde bir kökü oluşturan harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamış, ayrıca bütün bu muhtemel şekillerin dilde kullanımda olanların anlamlarını vermiş ve mühmelleri (bir anlama delalet etmeyenleri) terk etmiştir.

Müellif kitabına “kitâbu'l-'ayn” ile başlar. Harflerinden herhangi biri “ayn” olan kelimeler, başta, ortada ve sonda olsun farketmez mutlaka “ayn” ile başlar. Bütün kitapların başında sünâî muzaaf sahih bab yer alır. Bu babda ilk sırada yer alan “ayn” ve “hâ”, sünâî Arapça bir kelimedede bir arada bulunmadığı için onları terk etmiş “ayn” ve “he” harflerinin yer aldığı (عه) kelimesini ve onun maktûbu olan (هع) kelimesini bulmuştur. Bundan sonra (عخ)'yı bulamamış, maktûbu olan (خع)'i bulmuştur. Daha sonra (عق) ve maktûbu (قع)'i bulmuş ve böylece “ayn” harfinin diğer bütün harflerle terkibi bitene kadar aynı yöntemi sürdürmüştür. İbn Sîde diğer kitap ve bablarda da bu yöntemi uygulamıştır.

Kelimenin taklîbinde de Zubeydî'nin yöntemini izlemiştir. Bu yöntemde birinci harf en uzak boğaz harfleriyle başlar, ikinci harf mahreç sıralamasında ilk harften sonra

²¹³ Bu babda sadece "شَاهَسْفَرْمٌ" lafzı yer alır. Bk. *Muhkem*, 4: 492.

²¹⁴ Bu babda sadece "حَبَطَطَطَطٌ" kelimesi yer alır. Bk. *Muhkem*, 4: 81.

²¹⁵ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 373.

gelen harftir. Örneğin: "العين مع القاف والباء" babında öncelikle (عقب) ve onun mablûbu (عقبى) elde edilir. Sonra kök harflerden ikinci harf kâf ile (قعب) ve (قعع), daha sonra kök harflerden üçüncüsü olan bâ ile (بعق) ve mablubu (بعع) elde edilir.

Aslında İbn Sîde'nin hedefi sadece Zubeydî'nin metoduna dayalı yeni bir sözlük yazmak olmayıp, aynı zamanda dağınık kitaplardaki ve risalelerdeki dil malzemelerini tek bir kitapta toplamak, hataları bir düzen ve tertib içinde düzeltmektir. Her ne kadar *Muhtasaru'l-'ayn*'in metodunu ve tertibini tamamıyla esas alsada onun farkı ve üstünlüğü, söz konusu metodu Zubeydî küçük, muhtasar bir sözlükte tatbik ederken, İbn Sîde *Muhkem* gibi büyük, hacimli bir sözlükte tatbik etmiştir.²¹⁶

3.1.3.2. Bablardaki Maddelerin Açıklamalarında İzlediği Yöntem

İbn Sîde, *Muhkem*'de maddelerin takdimi ve şerhinde izlediği yolu mukaddimede ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Müellif yöntemini üç kural üzerine kurmuştur:²¹⁷

- 1) Birbirine benzer hükümleri ve dilsel özellikleri birbirinden ayırmak.
- 2) Bazı konulara dikkat çekmek.
- 3) İfadeye değer görülmeyen konuların hazfi.

Birbirine benzer hükümlerden maksat, şüphe ve karışıklığın meydana gelebileceği benzer şeyleri birbirinden ayırt etmektir. Bunlar: Cemi isimleri (esmâu'l-cumû') cemilerden ayırt etmek, cem'u'l-cem'lere dikkat çekmek, hemzenin tahfifi konusunda, tahfifi bedelî'yi tahfifi kıyasî'den ve kalb ile ibdali birbirinden ayırt etmek,²¹⁸ şeklinde belirlenmiştir. Örneğin, "الْبُرْكَ" kelimesinin cemi'leri بُرْكَ، أْبْرَاق، بُرْكَان gibi birkaç şekilde gelmektedir. İbn Sîde'ye göre bu çoğullardan بُرْكَان ve أْبْرَاق kelimeleri cem'u'l-cem'dir.²¹⁹ Bu konuyla ilgili Bakara sûresi 283. ayetinde geçen (فَرَهَانٌ) (مَقْبُوضَةٌ) "teslim alınmış rehinler" ayetini örnek olarak verir. Ayeti meşhur kıraati ile değil, temel aldığı cem'u'l-cem' kaidesine uygun olarak kendi düşüncesini teyit etmek üzere alışlagelmiş okuyuş şeklinden farklı okumaktadır. Daha önce hiçbir sözlük müellifinin değinmediği bu yeni durumu açıklamak için cemi kalıplarından şöyle bahsetmektedir:

²¹⁶ en-Nu'aymî, *İbn Sîde*, 149.

²¹⁷ *Muhkem*, 1: 7.

²¹⁸ *Muhkem*, 1: 39.

²¹⁹ *Muhkem*, 7: 26.

Bu kitabın ilginç yanlarından bir tanesi de cemi isimlerin, cemilerden ayırt edilmesi ve mürekkep cemilere dikkat çekmektir. Nahivciler bunu cem‘u‘l-cem diye ifade etmektedirler. Dilcilerin çoğu ise cemi ile cemi ismini ayırt etmemekte ve cem‘u‘l-ceme dikkat çekmemektedirler. Cemi olması caiz olmayan ve cem‘u‘l-cem olması caiz olan yapılar ki işte bunlar ceminin en hassas durumlarıdır. Kitabımızda ceminin bu çeşidiyle ilgili cemi mi yoksa cem‘u‘l-cem mi daha evla onu bildirdik, Allah’ın şu kelamında olduğu gibi: (فَرُّهُنَّ مَقْبُوضَةٌ). Bu ya "سَحْل-سُحْل", "سَقْف-سُقْف" lafızlarında olduğu gibi "رَهْن" olur; ya da "رَهْن" önce "رهان" ve sonra "رُهْن" şeklinde teksir edilerek "رُهْن" cem‘u‘l-cem olmuş olur. Çünkü çoğul bir tek kalıp üzerine olur da sonra mükesser çoğulu yapılırsa, onun hükmü kelime yapısı bakımından benzer birinin mükesser çoğulu yapıldığı gibi yapılmasıdır.²²⁰

Kıraat kitapları söz konusu ayetin kıraat farklılıklarına değinmişlerdir. Genel olarak ayet "رُهْن" kelimesinin çoğulu olarak "رَهَان" şeklinde okunmuştur. Bazıları da İbn Sîde gibi "رَهَان" kelimesinin cem‘u‘l-cemi "رُهْن" biçiminde okumuşlardır. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) kıraatla ilgili meşhur eserinde²²¹ farklı okuyuşlara yer vererek şöyle der: “İbn Kesîr ve Ebû Amr (فَرُّهُنَّ مَقْبُوضَةٌ) şeklinde okumuşlardır. Ubeyd b. Akîl Ebû Amr’dan ve Mutrif en-Nehdî İbn Kesîr’den rivayetle hâ’nın sükûnuyla "رُهْن" ve geri kalanların da "رَهَان" şeklinde okumuşlardır.”

İbn Sîde, şâz ve genel kuralın dışındaki ism-i mensuplara, cemilere, ism-i tasgîr, mastarı bulunmayan veya mastarı başka kökten gelen fiiller ve mastarlara dikkati çekmiştir. Bunun yanı sıra مُدْرَهْم ve مَفْزُود gibi fiili olmayan "مفعول" sigasına, masdarı olmayan يَدَع ve يَدْر gibi fiillere ve aslında hemze olmayan hemzeli lafızlara da yer vermiştir.²²²

Sözlükte ihtisarin bir gereği olarak genel kıyasi müştaklar gibi zikre değer görülmeyen "فُعْلَةٌ" veznindeki ecvef, "فُعْلَةٌ" veznindeki nakıs ism-i faillerin ve "فاعلة"nin "فوائِل" veznindeki çoğulları, masdar-ı mîmî’ler, ismi mekân, ismi zaman ve taaccub fiiller hafzedilir, sadece şâz olanlar zikredilir. Bununla birlikte eğer "مِفْعَلًا" zikredilmişse, "مِفْعَالًا" zikredilmemiştir. Çünkü her "مِفْعَل", "مِفْعَال"den kısaltılmıştır. Renklerle ilgili "افْعَل"yi zikrettiğinde "افْعَال"yi zikretmez. Çünkü "افْعَل" Sibeveyh’e göre renklerle ilgilidir, "افْعَال"den mahzuftur. فُعْلَالًا ve فُعْلَالًا zikredilmişse, فُعْلَالًا ve فُعْلَالًا zikredilmemiştir. Örneğin غَلْبَط ve جَنْبِل gibi. Çünkü her "فُعْلَل", "فُعْلَال"den ve her "فُعْلَل", "فُعْلَال"den kasredilmiştir. İbn Sîde bütün bunları “Arûz” adlı kitabında açıkladığını ifade etmiştir.²²³

²²⁰ Muhkem, 1: 39.

²²¹ Ebû ‘Amr ed-Dânî, *Câmi ‘u‘l-beyân fi ‘l-kıra ‘âti ‘s-seb’* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 2: 62.

²²² Muhkem, 1: 43-45.

²²³ Muhkem, 1: 41-42.

İbn Sîde *Muhkem*'de müştakların ve onlarla ilgili sigaların ve yapıların düzeninde şu üç ilkeye uyar:

1) *Muhkem*'de, isim fiilden önce verilmiş ve açıklamaya önce isimle başlanmıştır.

2) Mücerred sözcükler mezidlerden, müfred sîgalar da cemi sîgalardan önce – zaman zaman buna uymasa da- tertib edilerek tekrardan sakınılmıştır.

3) Müştaklar arasındaki anlam benzerliklerini esas almıştır. Onu, diğer sözlük müelliflerinden ayıran önemli hususlardan biri de budur.²²⁴

İbn Sîde *Muhkem*'de maddelerin açıklama ve yorumlarında sarf ve nahiv konularını yoğun bir şekilde kullanarak kendine has, farklı bir metod uygulamıştır.²²⁵ Dolayısıyla bu durum ibarelerde ihtisar sağlamasına rağmen, sözlüğün hacminin çok genişlemesine yol açmıştır.

Yukarıdaki açıklamaları (ع م د) maddesi üzerinden şöyle örneklendirebiliriz:

İbn Sîde maddeye temel anlama delalet eden mücerred isim (العَمْد) kelimesinin anlamını (ضدَّ الخطأ في القتل وسائر الجناية) “öldürmede ve diğer cinayette hatanın zıddı” vererek başlar.²²⁶ Daha sonra (عَمَدَ الشيء) sülasi mücerred fiilin “kurmak, yerleşmek” anlamını zikreder ve akabinde çeşitli müştaklarını (العَمِيد، والعَمْد، والعِمَاد) bunlar içinden (العَمِيد) lafzının “hasta kaldırılmadan kendi etrafında oturamaz” anlamını ve bu anlamla ilgili diğer müştak lafızları vermeyi sürdürür.

Bu kelimelerin her birinin izahını yaptıktan sonra, mücerredten mezide geçiş yaparak (اعتماد) lafzının (اعتماد الأسباب على الأوتاد) “sebeblerin vetidlere²²⁷ dayanması” terimsel anlamını verir.²²⁸ (العَمُود) kelimesini de zikrettikten sonra bu kelimeyle ilgili (أهل) (العَمُود) kelimesinin anlamlarını verir. Sonrasında (العَمُود) kelimesinin (الوَتِين) “aort, ana atardamar” lafzına delalet eden başka bir anlamını serdeder ve bu anlamla ilgili mürekkebe lafızları açıklar.

Daha sonra kelimenin sıfatı olan (العَمِيد) ve çoğulu (عمداء)'ya yer verir ve bu lafzın “kendisine işlerin tevdi edildiği güvenilir efendi” anlamına geldiğini belirtir. Kelimenin cemi sigalarını ve anlamlarını zikreder. Lafzın üzüntü ve acıyla ilgili anlamlarını

²²⁴ en-Nu‘aymî, *İbn Sîde*, 158.

²²⁵ Abdullah Mesmelî, *Nizâmu 't-tekâlib*, 233-235.

²²⁶ *Muhkem*, 2: 35.

²²⁷ “Sebeb” ve “vetid ya da (veted)” aruz terimleri olup, beyitte tef'ileleri meydana getiren küçük unsurlara verilen isimlerdir.

²²⁸ *Muhkem*, 2: 36.

örneklerle birlikte verir. Bu vesileyle içinde hastalık anlamı barındıran (عَمَد) filinin üç çeşit kullanımını aktarır.²²⁹

Buradan tekrar (العُمُود) lafzına geri dönerek (قضيب الحديد) “kol demiri” anlamına gelen yeni bir anlamını zikreder. İbn Sîde bu şekilde maddenin bütün müştaklarını verdikten sonra deyim ve alemlerle maddeyi sonlandırır.²³⁰

Muhkem şahıs ve yer isimleri gibi büyük miktarda alem lafızlar ihtiva eder. İbn Sîde alem lafızları genelde madde sonunda vermeye özen gösterir. Alemlerin sigasını göz önünde bulundurmaz. Sigada ona benzer bir lafız önceden geçse dahi alem olan lafzı öne almaz.²³¹

Sarf ve nahiv konularındaki görüş ve düşüncelerinde daha çok nahvin imamu sayılan Sibeveyh’i ve “Kur’ânu’n-nahv” olarak isimlendirdiği eseri *el-Kitâb*’ı esas aldığı²³² vurgulamıştır.

İbn Sîde *Muhkem*’in tasnifinde nahiv, tefsir, hadis ve dille ilgili çeşitli ve çok sayıda kaynaktan yararlanmış ve bunları mukaddimedede zikretmiştir.²³³

3.2. İBN SÎDE’NİN TAKLÎBAT SİSTEMİNİ SEÇME NEDENLERİ

Kâfiye sistemi yaklaşık bir asır önce Doğu’da ortaya çıkmasına rağmen İbn Sîde taklîb sisteminden daha kolay olan bu metodu kullanmak yerine, niçin Halîl b. Ahmed’in metodunu tercih etmiştir?

Araştırmacılar, İbn Sîde’nin Halîl’in sistemini tercih nedenleriyle ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Ahmed Muhtar Ömer, Batı’daki telif yönteminin çoğunlukla Doğu’ya tabi olduğunu, eğer yöntemden vazgeçilecekse bunun da geç bir zamanda gerçekleştiğini belirterek şunları söyler:²³⁴

Doğu’da ortaya çıkan bir olgunun Batı’da ve Endülüs’te gecikmeli olarak ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. ...Doğu’nun yöntemleri, Doğu’dakiler onu terk etseler bile Batı’da uzun bir zamana kadar etkinliği devam etmektedir. Bundan dolayı İbn

²²⁹ *Muhkem*, 2: 35.

²³⁰ *Muhkem*, 2: 36-37.

²³¹ Örnek olarak bk. *Muhkem*, "عنا ب" 2: 189; "مهجع ومهجة" 2: 211; "العدي" 2: 229.

²³² *Muhkem*, 1: 41-46.

²³³ *Muhkem*, 1: 47-48. İbn Sîde’nin mukaddimedede açıkladığı *Muhkem*’in telifinde yararlandığı kaynakları, araştırmamızın ileriki bölümlerinde ayrı bir başlık altında değerlendirdiğimiz için burada yer vermedik.

²³⁴ Ahmed Muhtâr Ömer, *Me‘âcimu’l-ebniye fi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (Kahire: Alemu’l-Kutub, 1995), 33.

Sîde Halîl'in metoduna uyarak beşinci asırda *Muhkem*'i telif eder ki bu sistem Doğu'da, dördüncü asrın sonlarına kadar hala geçerli olan bir sistemdi. Daha sonra vazgeçildi.

Abdullah Dervîş ise:

İbn Sîde, Halîl'in metoduna bağlı kalınmasını arzulamakta ve daha kolay olan normal alfabetik sisteme dönülmemesi görüşündedir. Çünkü ona göre dilde uzman olanların basit metoda göre eserlerini kaleme almaları onlara yakışmaz.²³⁵

İfadeleriyle İbn Sîde'nin yeni metoddan haberi olmadığı şeklindeki görüşleri reddeder.

Abdulâlî el-Vedgîrî de İbn Sîde'nin taklîb metodunu seçme nedeniyle ilgili şu iddiada bulunur:²³⁶

Bütün yorum ve ihtimallerin doğruya en yakın olanı şudur: İbn Sîde, Ebû Ali el-Kâlî'den sonra Endülüs'te hayatını *el-'Ayn* ekolünün ihyasına adayan ez-Zubeydî'nin öğrencileri olan babası ve et-Talemenkî'den çok etkilenmiştir. Ayrıca âmâ olmasına rağmen çağdaşları arasında büyük bir dil yeteneğine ve ilmi konuma sahipti. Dolayısıyla kendi yetenekleriyle övünmesi, çağdaşı âlimleri küçümsemesi, *Muhkem*'in mukaddimesinde şikâyetçi olduğu üzere kıskanılıp eleştirilmesine yol açıyordu. Aslında o, çağdaşlarına zor gelen Halîl'in yöntemini esas almakla adeta muarızlarına karşı ilmi kudretiyle gururlanıyordu.

İbn Sîde'nin sözlüğün mukaddimesinde zikrettiği (وليست الإحاطة بعلم كتابنا هذا إلا لمن مهّر) (بصناعة الإعراب وتقدّم في علم العروض والقوافي) “*kitabımıza ancak arûz ve kâfiye ilimlerinde yetkin ve irap ilminde mâhir olanlar vâkıf olabilir.*”²³⁷ ifadeleri el-Vedgîrî'nin yukarıdaki iddialarıyla örtüşmektedir.

3.3. İLMÎ KİŞİLİĞİNİN MUHKEM'DEKİ YANSIMALARI

Muhkem'de işlenen konuların ele alınış tarzları incelendiğinde, İbn Sîde'nin ilmî kişiliğinin sözlük maddeleri üzerinde özel araştırma ve delile ihtiyaç bırakmayacak kadar çok belirgin olduğu görülür.²³⁸

İbn Sîde hem *Muhkem*'de ve hem de *Muhassas*'ta müracaat ettiği kaynaklarını ve ravilerin eserlerini zikretmiştir. Ancak söz konusu kaynaklara başvuru metodu her iki sözlükte farklı farklıdır. *Muhassas* adlı sözlüğünde, kaynaklardan uzun uzun nakillerde

²³⁵ Abdullah Dervîş, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye ma'a i'tinâin hâssin bi-mu'cemi'l-'ayni li'l-Halîl b. Ahmed* ('y.y.': Mektebetu's-Şebâb, 1998), 42.

²³⁶ Abdulâlî el-Vedgîrî, *el-Mu'cemu'l-'Arabî bi'l-Endelus* (Ribat: Mektebetu'l-Meârif, 1984), 55-56.

²³⁷ *Muhkem*, 1: 46.

²³⁸ en-Nu'aymî, *İbn Sîde*, 178.

bulunurken, *Muhkem*'de uzun nakiller yer almaz. Son dönem dilci ravi ve musanniflerin isimleri *Muhassas*'a göre daha azdır. *Muhkem*'de ibarelerin açıklamasında ve yorumlanmasında yararlandığı kaynaklar çok bariz olmayıp, kendine has bir yöntemi olduğu göze çarpar. Kaynakları asıl değil, ancak bir meseleyi nakletme veya bir rivayeti tashih etme gibi durumlarda zikreder.²³⁹ Dolayısıyla *Muhkem*'de müellifin kişiliği *Muhassas*'a göre daha ön plandadır.

Müellifin ilmî kişiliğinin *Muhkem*'deki yansımalarını şöyle sıralayabiliriz:

3.3.1. Kelimelerdeki Hataları Düzeltmesi

İbn Sîde'nin Kur'an ve Hadis metinlerine, dilsel kaynaklara, şiir, nesir ve daha önce yapılan sözlük çalışmalarına vukûfiyeti ona bu alanda geniş bir faaliyet imkânı tanımıştır.

İbn Sîde *Muhkem*'de maddelerin anlamıyla ilgili çoğu zaman ünlü dilcilerden nakiller yapmıştır. Aktardığı bilgilerle ilgili tereddütleri varsa bunları “ولست منه على ثقةٍ،”²⁴⁰ “ondan emin değilim”, “ولا أحققها، ولا أحقه،”²⁴¹ “onu doğru bulmuyorum” ve “ولا أعرفها، ولا أعرفه،”²⁴² “onu bilmiyorum/tanımiyorum”, ifadelerle dile getirmiştir. Bazı yerlerde de direkt kendine göre doğrusunu “والصحيح عندي، والصواب عندي” “bana göre doğrusu...”, gibi ifadelerden sonra açıklamıştır. Örneğin, “البليح” kelimesinin “البليح” ‘hurma’ anlamında olduğunu Kürâunneml’den aktarmış fakat “ولست منه على ثقةٍ” ifadesiyle aktardığı bilginin doğruluğundan emin olmadığını²⁴³ belirtmiştir.

Kürâunneml’den naklen “سهم صغير يلعب به الصبيان الجبَّاع” kelimesinin “çocukların oynadığı küçük ok” anlamında olduğunu aktarmış, fakat “ولا أحققها” ifadesiyle bunu doğru bulmadığını, doğrusunun الجَّمَاع ya da الجَّمَاح olması gerektiğini iddia etmiştir.²⁴⁴

Yine Kürâunneml’den naklen, “ورجل جَدْبٌ: قصيرٌ” ibaresindeki “جَدْبٌ” lafzını doğru bulmadığını, lafzın bilinen şeklinin “bâ” ile değil, “râ” ile yani “جَدْرٌ” biçiminde olduğunu iddia etmiştir.²⁴⁵

Müellif başka bir maddede²⁴⁶, الجَبْرُ lafzının الجَبْرُ lafzının bir nev'i olduğunu ve الغليظُ “kalın, kaba, sert” anlamında olduğunu ifade ettikten sonra, İbnu'l-A'râbî'nin

²³⁹ en-Nu'aymî, *İbn Sîde*, 178.

²⁴⁰ Bk. *Muhkem*, 2: 289, 553; 3: 23; 4: 80; 9: 519; 10: 62.

²⁴¹ Bk. *Muhkem*, 2: 22; 3: 41, 366; 5: 450; 7: 26; 8: 208.

²⁴² Bk. *Muhkem*, 1: 79; 5: 390; 4: 270; 5: 260.

²⁴³ *Muhkem*, 3: 23.

²⁴⁴ *Muhkem*, 1: 341.

²⁴⁵ *Muhkem*, 4: 52. Diğer örnekler için bk. *Muhkem*, 1: 254, 341; 3: 314; 4: 239; 8: 541.

aktardığı خُناجِرا recezde²⁴⁷ geçen خُناجِرا lafzının “bâ” harfi ile خُباجِرا biçiminde olmasının anlamca doğru olduğunu belirtmiştir.

Yine “وزعم قوم أن في شعر هذيل (رُحَيَّات)” cümlesinde yer alan “yer, konum” anlamındaki “رُحَيَّات” kelimesindeki “ر” harfinin “ز”, “ح” harfinin “خ” olarak yazılması gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁸

(ح ب ل) maddesinde حَدَّه بِالْحَبْلِ kelimesinin “iple bağlamak” anlamı için şâhid olarak getirdiği “يا من يشد الحبل اذكر وقت حلّه ” meselinin “يا حابل اذكر حلاً” çözme vaktini hatırla” anlamında olduğunu ifade eden İbn Sîde, Lihyânî’nin يا حاملُ şeklindeki rivayetinin tashîf olduğunu²⁴⁹ belirtir.

3.3.2. Kelimelerin Şerh ve Yorumlarına İştirak Etmesi

İbn Sîde lafızların ya da kullandığı şevâhidin ve metinlerin şerhinde sadece görüşlerini naklettiği âlimlerin şerhleriyle ve yorumlarıyla yetinmez, kendisi de açıklamalara ve yorumlara katkıda bulunur. Sözlükte onun varsayım ve sezgilerine dayanarak yaptığı çok sayıda açıklamalar bulmak mümkündür. Örneğin,

لقد كان في لَيْلَى عطاءً لِبُرْكَاةِ أناخت بكم ترجو الرغائب والرّفدا

Müellif yukarıda şairini zikretmediği beyitte yer alan “لَيْلَى” lafzının “ثلاثانة من الإبل” anlamına²⁵⁰ geldiğini açıklar.

Bazen mütekaddiminden gelen açıklamalara muhalefet eder ve aşağıda Lebîd b. Rebîa’nın beytinde²⁵¹ geçen “المشايح” kelimesinin açıklamasında olduğu gibi kendine ait özel görüşünü belirtir.

وَيَمْضُونَ أَرْسالاً وَنَخْلَفُ بَعْدَهُمْ كما صَمَّ أُخْرَى التَّالِيَاتِ الْمَشايِحُ

²⁴⁶ *Muhkem*, 4: 55.

²⁴⁷ *Lisânu’l-‘Arab*, "حجر" md.; *Tehzibu’l-luğa*, 5: 315; *Tâcu’l-‘arûs*, "حجر" md. *Muhkem*, 4: 55’ten naklen.

²⁴⁸ *Muhkem*, 3: 338. Ayrıca diğer örnekler için bk. 1: 357, 541; 2: 86; 3: 357; 4: 116; 5: 537; 6: 137; 7: 325; 10: 474.

²⁴⁹ *Muhkem*, 3: 357.

²⁵⁰ *Lisânu’l-‘Arab*, "برك" ve "جم" md.leri; *Tâcu’l-‘arûs*, "برك" ve "جم" md.leri. Bk. *Muhkem*, 7: 26’dan naklen.

²⁵¹ Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca’fer el-‘Âmirî el-Ca’ferî, *Dîvân Lebîd b. Rebîa el-‘Âmirî* (Beyrut: Dâru Sâdır, ‘t.y.’) 89; *Lisânu’l-‘Arab*, "شيع" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "شيع" md.; *Tehzibu’l-luğa*, 3: 62. Bk. *Muhkem*, 2: 217’dan naklen.

*Kafiler halinde geçiyorlar biz de peşlerinden gidiyoruz,
Hepimiz sanki sürüyü arkadan kovan çobanlar gibiyiz.*

İbn Sîde yukarıdaki beyitte yer alan "المشايح" lafzının "الداعي" anlamına geldiğini ileri sürmüştü, çünkü "شايغت بالابل" ifadesinin "دعوت" anlamında olduğunu ifade ederek Ebu Ubeyd'in "اللاحق" "takip eden, peşi sıra gelen" anlamında olduğunu ifade ettiği görüşüne muhalefet etmiştir.

3.3.3. Sözlük Maddelerinin sarf ve İştikakıyla İlgili Değerlendirmeleri

İbn Sîde lafızların tasrifine ve istikaklarının izahına büyük önem vermiştir. Bu sebeple bu iki konunun sözlükte büyük bir yer tuttuğu görülmektedir.

Müellifin saydığımız konular üzerindeki ilmî kişiliğinin yansımaları, kimi zaman mütekaddiminin görüşlerini eleştirip, yorumlama, lafızları izah edip ilave bilgiler verme, kimi zaman eksikleri tamamlama, kimi zaman da tashih veya reddetme şeklinde kendini göstermektedir.

Örneğin, "الحجاج والحجاج" lafzının²⁵² mükesser çoğulunun "أحجَّةٌ وحججٌ" olduğunu ancak "حججٌ" şeklindeki ifadenin şâz olduğunu söyler. Çünkü فُعْل kalıbında harfin tekrarıyla cemî mükesserin kerih görüldüğünü belirtir. İbn Sîde lafzın şâz hükmüyle birlikte şâz olma sebebine de açıklık getirmiştir.

Müellif ravilerin bir lafızla ilgili müteradif olarak belirledikleri çeşitli sigalar arasında ayırım yapmıştır. Her sigayı kıyas hükümlerine uygun olan lafza geri çevirmiştir. Örneğin, البُهوتُ: المُباهتُ kelimelerinin²⁵³ çoğulları بُهتٌ وبُهوتٌ. İbn Sîde'ye göre "بُهوت" lafzı "بِهوت" kelimesinin değil, "باهت" kelimesinin çoğulu olmalıdır. Zira فاعل kalıbının cemîsi فُعول kalıbında getirilir. Ayrıca Ebu Ubeyde'nin rivayetinde geçen "عُدوب" lafzının "عذوب" lafzının çoğulu olduğu şeklindeki ifadenin yanlış olduğunu, doğrusunun "عاذب" kelimesinin çoğulu olması gerektiğini iddia etmiştir.²⁵⁴

İbn Sîde bazen mütekaddiminden aktardığı bilgilere ilaveler yapar. Örneğin, es-Sîrâfi'den naklettiği "اليحامد" lafzının "يَحْمَد" ve "يُحْمَد" denilen bir kabile isminin çoğulu olduğu şeklindeki ifadeleri eleştirmiş, "اليحامد" kelimesinin "اليحْمَدَيْن" ve "اليحْمَدِين"

²⁵² Muhkem, 2: 484.

²⁵³ Muhkem, 4: 282.

²⁵⁴ Muhkem, 4: 282.

anlamında olduğunu²⁵⁵ vurgulamıştır. İbn Sîde yaptığı açıklamaları herhangi bir kaynağa dayandırmayıp عندی “bana göre” diyerek kendine ait görüşlerini ileri sürmüştür.

Müellif her ne kadar mütekaddiminin sözlerine dayanarak bazı tashihlerde ve ilave açıklamalarda bulunsa da, bazen doğru olduğuna inandığı kendine ait bir görüş varsa onu da açıklamaktan kaçınmaz. Örneğin, (خ ن م) maddesindeki تَخْنِم lafzındaki (ت)’nin zaid olduğunu belirterek kelimenin sigasıyla ilgili şu görüşü öne sürer: “... Biz kelimenin ziyade olan (ت)’sini kaldırdık. Çünkü şayet aslî bir harf olsaydı (فَعْلِلَا) kalıbında olurdu ki kelimde جَعْفِر benzeri yoktur.”²⁵⁶

Bu kabilden diğer bir örnek de şudur: “الدَّكَوَات” “engebeli olmayan düz tepe” lafzının müfredini dilcilerin belirtmediğini, oysa kelimenin müfredinin ona göre “دَكَّاء” olduğunu²⁵⁷ iddia eder.

Birkaç örneğini sunduğumuz tasrif ve iştikak konusu, *Muhkem*’in hemen her cildinde çokça yer almaktadır.

Diğer bir örnekte İbn Sîde, dilcilerin farklı görüş belirttikleri problemlili sigalar arasındaki farklılıkları açıklar. Söz konusu örneklerde fiilin yapısı ve iştikakıyla ilgili çeşitli iddiaları aktardıktan sonra sonunda kendi görüşünü açıklar. Örneğin:

“حَلِي بَقْلِي وَعَيْنِي يَحْلِي” ، “حَلَا يَحْلُو حَلَاوَةً وَحُلُونًا” ifadeleri arasında bazı dilciler ayrıma gitmişler ve “حَلِي بَعِينِي” “hoşuma gitti” ve “حَلَا الشَّيْءُ فِي فَمِي” “tadı damağımda kaldı” şeklinde farklı ifade ettiklerini ve “حَلُو” lafzını iki anlamda kullandıklarını belirterek şu açıklamayı yapar: “Dilcilerden bir grup حَلِي kelimesinin, حَلَا فِي شَيْءٍ ile aynı olmayıp farklı bir ifade olduğunu ve bu lafzın adeta الحَلِي الْمَلْبُوس “giyilmiş süs, ziynet”den müştak olduğunu, çünkü süsün güzelliği gibi senin gözüne güzel görünür, iddiasında bulunurlar, ancak bu görüş sağlam değildir.”²⁵⁸

Müellif sadece ileri sürülen sözleri tartışmakla ve eleştirmekle kalmayıp aynı zamanda çok sayıda kelimeyle ilgili kendi görüşlerini ortaya koyarak kelimeleri asıllarına çevirmiştir. Bu cümleden olarak “قَضَاء” kelimesinin iştikakıyla ilgili şunları söyler: “درع قضاء” ifadesindeki “قَضَاء” lafzının “أَقْضَيْتَ” “yerin taşlı, sert olması” kelimesinden geldiğini ifade etmişlerdir. Bazıları bu anlama bakarak “درع قضاء” ibaresinin “حَثِينَةٌ لَمْ تَنْسَحِقْ” “ezilmemiş, henüz yumuşamamış sertlik” anlamında olduğunu

²⁵⁵ *Muhkem*, 3: 268.

²⁵⁶ *Muhkem*, 5: 224.

²⁵⁷ *Muhkem*, 6: 647.

²⁵⁸ *Muhkem*, 4: 3.

belirtmişlerdir.”²⁵⁹ Yine İbn Sîde kelimenin bazılarınca "قَضَيْتُهَا" yani "أَحْكَمْتُهَا" “sağlam yapmak, dayanaklı yapmak” kelimesinden müştak olduğunu söylediklerini ancak bunun yanlış olduğunu belirtir. Zira böyle olsaydı "قَضِيَاء" şeklinde ifade edilmesi gerektiğini iddia etmiştir.²⁶⁰

İbn Sîde başka bir yerde "الحشيش" lafzının "اليابس من الكأ" “otun kurusu”na delalet ettiğini ifade eden görüşü tercih etmiştir. Bu tercihinde, lafzın dildeki "الييس والتَّقْبُض" “kuruluk, çekilme, büzülme” anlamlarına delalet etmesine istinad etmiştir.²⁶¹

3.3.4. Kelimelerin İsimlendirme Gerekçeleri ve Sebepleri

Sözlük müelliflerinin çoğu, kelimelerin isimlendirilme gerekçelerini zikretmeksizin sadece anlamlarını açıklamakla yetinirken, İbn Sîde lafızların isimlendirme gerekçelerini ve sebeplerini açıklamaya büyük önem vermiştir.²⁶² *Muhkem*’de yaklaşık sekiz yüzden fazla yerde kelimelerin isimlendirme gerekçelerini açıklamıştır. Sözlüğün en bariz özelliklerinden biri de budur.²⁶³

İbn Sîde isimlerin sarf, nahiv ve semantik açıdan çeşitli şekillerde lugavî ta’lilini gerçekleştirmiştir. Müellifin bu konuya olan ihtimamının *Muhkem*’in mukaddimesinde açıkladığı metoduna da uygun olduğunu görüyoruz, nitekim madde başlarında faydalandığı kaynakları açıklarken şunları ifade etmiştir:²⁶⁴

... Sîbeveyhi’nin ilginç telhis ve mükemmel dil ta’lillerini içine alan, kitabımın süsü ve gözbebeği olan “el-Kitab”ın tamamından yararlandım. Ayrıca ben, ister Arapça ister dahîl olsun Sîbeveyhi’nin muallel olarak vermediği yapıları da kitabıma ilave ettim. ...Yine dil ta’lilleri içeren son dönem nahivcilerin kitaplarından Ebû Ali el-Fârisî’nin el-Halebiyyât, el-Bağdâdiyyât ve el-Ehvâziyyât... Kitaplarını da dâhil ettim.

Muhkem’de meşhur kişilerin, cevherlerin isimlerinden; özel kişi, hayvan ve yer isimlerine kadar; yabancı isimlerin ve çeşitli ilimlerle ilgili terimlerin isimlendirilme gerekçelerine yer verilmiştir.

İbn Sîde *Muhkem*’de isimlendirme gerekçelerine şu ifadelerle işaret etmiştir:

²⁵⁹ *Muhkem*, 6: 99.

²⁶⁰ *Muhkem*, 6: 99.

²⁶¹ *Muhkem*, 2: 486.

²⁶² en-Nu‘aymî, *İbn Sîde*, 183.

²⁶³ Fatıma Ubeyd Abdullah es-Sebîti, “İlelu’t-Tesmiye fi’l-Muhkem li’bni Sîde (ö. 458 h.)”, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1434), 9.

²⁶⁴ *Muhkem*, 1: 47.

"يسمى الشيء باسم غيره إذا كان ملابسًا له"، "تسميةً للكُلِّ باسم الجزء"، "سُمِّيَ بالمصدر"، "على التشبيهِ"، "بصفة فيه"،

"على حدّ تسمية الشيء بالشيء لقربه منه"

Gereğçelendirmenin zayıflığını belirtmek için de şu ifadeleri kullanmıştır:

²⁶⁵"وهذا ليس بقويّ"، "وذلك ضعيف"، ²⁶⁶" غير صحيح في التصريف"، ²⁶⁷"لا أدري كيف ذلك" ²⁶⁸

İsimlendirmeden emin olmadıkları için ise şu ibareleri kullanır:

"لعله إمّا سُمِّيَ بكذا" ²⁶⁹, "لعله سُئِبَ بكذا" ²⁷⁰, "ربّما سُمِّيَ لذلك"، "كأنّه سُمِّيَ بذلك" ²⁷¹

Bazen de isimlendirme gereğçesini bilmediğini belirtmek için,

"ولا أدري لم سُمِّيَ أو سميت بذلك" ²⁷² ifadesini kullanır.

3.3.4.1. Muhkem’de İsimlendirme Gereğçeleriyle İlgili Örnekler

“العُدْرَاء” kelimesinin Medine-i Münevvere’nin ismi olduğunu belirttikten sonra, böyle isimlendirilmesini “أزّاهَا سُمِّيَتْ بذلك لأنّها لم تُنَلِّ” “ulaşılmaz olduğu için böyle isimlendirilmiştir” ifadesiyle ²⁷³ gereğçelendirmiştir.

“الكعبة” kelimesinin isimlendirme gereğçesini, kare şeklinde, dörtkenarlı ²⁷⁴ olmasından ileri geldiğini belirtir.

“الفهوة” kelimesinin أَفْهَى kökünden “yemeden içmeden kesilmek” anlamında olduğunu ve içenin iştahını kestiği için “الخمر” ²⁷⁵ “içki” anlamında olduğunu ifade eder.

“أمّ خنور” lafzının “dünya” anlamında olduğunu “Mısır”ın “ummu hannûr” diye isimlendirilmesinin nimetinin bolluğundan dolayı olduğunu söyler. ²⁷⁶

²⁶⁵ Örneğin, insanların değersiz olanlarının “الرّعائفُ” diye isimlendirilmesi elbisenin kanatlarına benzetildiği içindir. Bk. *Muhkem*, 2: 455; “الحبْرُ” “ekmek” kelimesinin isimlendirmesi “elle vurmak” anlamından kaynaklanır. Bk. *Muhkem*, 5: 102.

²⁶⁶ Bk. *Muhkem*, 5: 168.

²⁶⁷ Örneğin baykuşun “الثّهم” diye adlandırılması, “هَمِيمًا” “gece ötmesi”nden dolayıdır. Bk. *Muhkem*, 4: 336.

²⁶⁸ Örneğin “مُرْدَلْفَةٌ” diye isimlendirmenin اَزْدَلْفَهُ “yaklaşmak” insanların Mina’ya yaklaşmalarından dolayı olduğunu belirtir. Bk. *Muhkem*, 9: 48.

²⁶⁹ Bk. *Muhkem*, 7: 159.

²⁷⁰ Bk. *Muhkem*, 4: 317.

²⁷¹ Bk. *Muhkem*, 7: 476.

²⁷² Bk. *Muhkem*, 8: 308.

²⁷³ *Muhkem*, 2: 74.

²⁷⁴ *Muhkem*, 1: 285.

²⁷⁵ *Muhkem*, 4: 392.

²⁷⁶ *Muhkem*, 5: 168.

“الشَّهْرُ” kelimesi şöhretinden ve zuhurundan dolayı “القَمَر” diye isimlendirilmiştir.²⁷⁷

“الخَفَّاشُ”: “Yarasa” kelimesinin “الخَفَشُ” “görmede zaaflık, gözde kısıklık olması” anlamından dolayı bu adı almıştır.²⁷⁸

“عَتِيقٌ”: Hz. Ebu Bekir’in lakabı. İbn Sîde “عَتَقَ” “yıllanmak, eski olmak, hür, serbest kalmak” anlamında olduğunu ve Allah onu cehennem ateşinden azad ettiği için bu ismin ona verildiğini söyler. Mekke’ye “البيت العتيق” “eski ev” denmesinin insanlar için ilk kurulan ev olmasından kaynaklandığını ifade eder.²⁷⁹

“ذُو الْقَعْدَةِ”: Arapların savaştan, yiyecek, içecek, otlak aramaktan uzaklaşıp konak yerlerinde oturmaları sebebiyle böyle isimlendirilmiştir.²⁸⁰

“أَفْرِيشٌ”: “تَجَمُّعٌ” yani “toplanma” lafzından gelmektedir. Arapların dağıldıktan sonra Mekke’de toplanmasından dolayı bu adı almıştır.²⁸¹

“الْحِجَازُ”: “İki şeyi birbirinden ayırmak” anlamına gelmektedir. Bölge olarak “Hicaz” Şam ile Gavr’ı, Necd ile Serrât’ı, Tihame ile Necd arasını ayırdığı için böyle isimlendirilmiştir.²⁸²

“الْحَاجِبُ”: “Kaş” kelimesinin “حَجَبٌ” “örtmek, gizlemek” anlamındaki kelimenin ismi faili olduğunu, güneş ışığından gözü koruduğu için böyle isimlendirildiğini belirtmiştir.²⁸³

“الْعَيْنُ”: Lafzının “casus” anlamına gelmesini İbn Sîde, gözün bu işte kullanılmasından dolayı olduğunu ifade eder.²⁸⁴

“الْعَبْقَرِيُّ”: “Mükemmel, dahi, üstün yetenekli”. İbn Sîde mükemmellikte zirve olan her şeye “abkarî” isminin verildiğini söyler. Böyle isimlendirilme sebebinin ise Yemen’de en güzel elbiselerin dokunduğu “abkar” ismindeki köyden dolayı olduğunu ve zamanla mükemmel olan her şeye bu adın verildiğini belirtir.²⁸⁵

²⁷⁷ Muhkem, 4: 185.

²⁷⁸ Muhkem, 5: 31.

²⁷⁹ Muhkem, 1: 178-179.

²⁸⁰ Muhkem, 1: 170.

²⁸¹ Muhkem, 6: 158.

²⁸² Muhkem, 3: 60.

²⁸³ Muhkem, 3: 65.

²⁸⁴ Muhkem, 2: 248.

²⁸⁵ Muhkem, 2: 410.

"الكوفة": İbn Sîde "Kûfe" şehrinin böyle isimlendirilme sebebinin, Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yanındakilere "تَكْوفا" "toplaman" anlamındaki kelimedenden müştak olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁶

3.4. ÖNCEKİ SÖZLÜKLERİN İBN SİDE'NİN ÇALIŞMALARINA ETKİSİ

Endülüs'te dil faaliyetlerinin gelişmesinde, 1) Endülüslülerin ilim talebi için Doğu'ya göç etmeleri, 2) Bazı Doğulu dil âlimlerinin yanlarında birçok önemli kaynak eserlerle Endülüse gelmelerinin çok büyük etkisi olmuştur.²⁸⁷

Endülüslülerin h. III. yüzyıldan itibaren ilim talebi için Doğu'ya gitmeleri Endülüslü ilim meraklıları arasında bir hedef, bir kültürel zorunluluk haline gelmiştir. Bunlar arasında Basra'da ve Kûfe'de meşhur dilcilerle görüşme fırsatı bulanlar da olmuştur. Bu seyahatler neticesi Endülüs'te nahiv ve dil hamlesi başlamış, Basra ve Kûfe mekteplerinin öğretileri yaygınlaşmış, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı bu ilimlerin tahsilinde bir hedef haline gelmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda da Doğu'ya ilim seyahatleri kesintisiz devam etmiştir.²⁸⁸

Doğu'dan gelen âlimler arasında en meşhuru Ebû Ali el-Kâlî'dir. (ö.356/967) Onun sayesinde Endülüs'te dil çalışmaları büyük ivme kazanmıştır. Onun Doğu'dan getirdiği kitaplar, yazdığı eserler, Endülüslülerin kültürel hayatında büyük etkiler bırakmıştır. Bunun yanı sıra çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve Endülüs'te bir el-Kâlî ekolünün oluşmasını sağlamıştır.²⁸⁹ Yine İbn Sîde'ye gelinceye kadar el-Kâlî'nin yazdığı sözlük sayesinde Endülüs, Halîl'in sözlük faaliyetlerini tanıma imkânı bulmuştur. Bunu talebesi Ebû Bekr ez-Zubeydî'nin yazdığı *Muhtasaru'l-'ayn* takip etmiştir.²⁹⁰

İbn Sîde *Muhkem*'i telif ederken birçok âlimden yararlanmıştı. Bunların en başında Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin yazdığı *el-'Ayn* adlı sözlüğü gelmektedir. Halîl sözlüğünü harf sayısına ayırmış, her harfi kitap olarak adlandırmıştır. Halîl'in sözlüğünü şekil ve içerik itibariyle el-Ezherî, İbn Abbâd ve İbn Sîde takip etmiştir. *el-*

²⁸⁶ *Muhkem*, 7: 149.

²⁸⁷ Mutlak, *el-Hareketu'l-luğaviyye*, 45.

²⁸⁸ Mutlak, *el-Hareketu'l-luğaviyye*, 55.

²⁸⁹ Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî", *Istanbul Journal of Arabic Studies*2, sy.1, (2019-1): 8-9.

²⁹⁰ Abdulâlî el-Vedgîrî, *el-Mu'cemu'l-'Arabî bi'l-Endelus*, 8-9.

'Ayn'ın önemli özelliklerinden birisi sözlüğü bablara ayırması, açıklayıcı şevâhide yer vermesi ve sonrasında kelimenin maktûbatını zikretmesidir.

İbn Sîde'nin etkilendiği diğer bir sözlük Ebu Ali el-Kâlî'nin Halîl'in metoduyla telif ettiği *el-Bâri'* adlı sözlüğüdür. el-Kâlî de sözlüğünü Halîl'in metodunu esas alarak altı baba ayırmış, harfleri mahreçlerine göre düzenlemiş ve taklîb sistemini uygulamıştır. Müellif sözlüğünde Kur'an-ı Kerim, Hadis, emsal, şiir ve hikmetli sözlerden şâhidlere yer vermiştir. Her kelimedede sözünü naklettiği kişileri belirtmiştir.

el-Kâlî'yi *Tehzîbu'l-luğa* adlı eseriyle el-Ezherî takip etmiştir. Ezherî de sözlüğünü Halîl gibi altı baba ayırmış, onun metodunu uygulamıştır. Sözlükte her harf kitap, her kök bab olarak adlandırılmıştır. Ezherî mühmelere ve nadir sözlere dikkati çekmiştir. Kur'an-ı Kerim ve Hadisle istişhâda diğer müelliflerden daha çok önem vermiştir.

Ezherî'yi İbn Sîde'nin *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* adlı sözlüğü izlemiştir. İbn Sîde de Kâlî ve Ezherî gibi Halîl'in yolundan yürümüş ve ez-Zubeydî'nin *el-'Ayn* üzerine yazdığı *Muhtasaru'l-'ayn* adlı kitabının metodunu esas almıştır. Bu dönem aynı zamanda Halîl'in sistemini yıkan sözlüklerin de ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.²⁹¹

Muhkem'de Halîl ve Ezherî'den farklı olarak, kitaplarda, risalelerde dağınık dil malzemelerini tek bir kitapta toplamayı, sözlüklerde yer alan sarf ve nahiv yanlışlarının tashihini hedefleyen İbn Sîde, sözlük lafızlarının Kur'an, Hadis, şiir ve bazı Arap kelamıyla irtibatında Ezherî ile uyumluluk göstermektedir.²⁹²

3.5. MUHKEM'İN SÖZLÜK ÇALIŞMALARINA ETKİSİ

Muhkem, Endülüs'te yazılan sözlüklerden "taklîb" sistemini uygulayan en iyi sözlük olarak kabul edilir. Dilbilimle ilgilenen âlimler *Muhkem*'in sözlük geleneğinde ifade ettiği değeri anlamış ve ona birçok övgülerde bulunmuşlardır. Nitekim ünlü İslam Tarihçisi İbnu'l-Kıftî İbn Sîde'yle ilgili yazdığı biyografide *Muhkem*'in kendi alanında benzersiz olduğuna dikkat çekerek şöyle der: "...*Bu sanatta onun gibisi görülmemiştir. Değerini ancak ona vakıf olanlar bilir... Birisi bu kitabın benzerinin yazılmadığına dair yemin edecek olsa ona keffâret gerekmez.*"²⁹³

²⁹¹ Yusuf 'Îd, *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelus*, 143.

²⁹² Sahbân Halîfât, "el-Muhkem", *DİA*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 41.

²⁹³ Kıftî, *İnbâu'r-ruvât*, 2: 225.

Ünlü Mısırlı edib Taha Hüseyin (1889-1973), *Muhkem*'in Arapça kaynak sözlüklerin en önemlilerinden biri olduğunu vurgular.²⁹⁴

Arap sözlük araştırmacısı ve müellifi müsteşrik Lane *Muhkem*'le ilgili şu övgü dolu sözleri söyler:²⁹⁵

İbn Sîde'nin *Muhkem*'i, Cevherî'nin *Sihah*'ından Suyutî'nin telifine kadar uzanan dönemde yazılmış olanların en muhteşemidir. Sözlük, maddelerinin zenginliğiyle, titizliğiyle ve birçok şiir şevâhidlerine yönelik eleştirel değerlendirmelerinden dolayı büyük bir takdiri hak etmiştir. İçerdiği maddeler yönüyle *Sihah*'tan daha zengindir. Diğer bazı yönlerden de ondan üstündür. *Kâmûs*'un iki ana kaynağından biridir. ...Ben sözlüğümde bazen doğrudan, bazen *Lisânu'l-'Arab* ve bazen de *Tâcu'l-'arûs* aracılığıyla ondan bir hayli istifade ettim.

Muhkem'i değerli kılan özelliklerden birisi, bize tam olarak intikal etmemiş olan Ebû Ali el-Kâfî'ye ait *el-Bâri' fi'l-luğa* ve Ebû Ali el-Fârisî'ye ait *Kitâbu't-tezkire*²⁹⁶ gibi kitapların yanı sıra çok farklı türde ilim ve sanata dayalı zengin içerikli kitaplardan yararlanmış olmasıdır.

Sözlük, bablarının tertibinde ve bablardaki dil malzemelerinin taksimatında Halîl b. Ahmed'in metodunu esas alan sözlüklerin en mükemmeli olarak kabul edilir. Bununla birlikte sarf-nahiv konularıyla ilgili yorum, şerh ve geniş izahatlar içermesi açısından da diğer sözlüklerden üstün bir konumdadır.²⁹⁷ Sağlam yapısı, uygun ve doğru dil malzemelerini ihtiva etmesi de *Muhkem*'i üstün kılan özelliklerdendir.

Bu itibarla *Muhkem*, bazı dilcilerin ilgisini çekmiş ve onu ihtisar yoluna gitmişler ya da yazdıkları sözlüklerin temel kaynaklarından biri olarak kabul etmişlerdir. Bunun sonucu, *Muhkem*'in etkisinin çok belirgin olduğu eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserleri iki kısma ayırabiliriz: Birincisi, *Muhkem*'i muhtasar olarak ele alanlar; ikincisi, *Muhkem* ve diğer sözlükleri bir arada derleyen sözlükler.

Öte yandan Endülüs'ün çok karışık olduğu bir dönem olan Mulûku't-tavâif (Emirler dönemi) döneminde telif edilmesi, Doğu'da fazla tanınmamış olması, geç denebilecek bir zamanda ortaya çıkmasının yanı sıra, kullanımı zor olan Halîl'in metoduyla sözlüğün tertib edilmesi, ne yazık ki sözlüğün yaygınlaşmasını ve tanınmasını engellemiştir. Zira *Muhkem*'in telifinden önce ünlü dilci Cevherî daha kolay

²⁹⁴ *Muhkem, Muhakkiklerin Mukaddimesi* (1958), 1: 3

²⁹⁵ Darius Cabanillas Rodrigues, "İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayatihî ve âsârihî", çev. Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 6 (1976): 452.

²⁹⁶ *Muhkem*, 1: 47.

²⁹⁷ Rodrigues, "İbn Sîde el-Mursî", 449.

ve daha basit olan, kelimelerin son harflerine göre kullanımını esas alan yöntemi geliştirmiş ve bu sistem çok yaygınlık kazanmıştır.²⁹⁸

3.5.1. Muhkem Üzerine Yapılan Çalışmalar

3.5.1.1. İhtisâru'l-muhkem

Eser, Ebû Bekr b. Muhammed b. İbrahim er-Ruaynî'ye (ö. 620/1223) aittir. Ruaynî, Merakeş'e yerleşmiş ve orada bir müddet eğitimle meşgul olmuştur. Onun birçok ilim, edebiyat ve tarih kitaplarıyla ilgili muhtasarları vardır. Bunlardan birisi *İhtisâru'l-muhkem*'dir.²⁹⁹

3.5.1.2. Hulâsâtu'l-muhkem

Kitap, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Huseyn b. Saîd el-Ansî (ö. 680/1281)³⁰⁰ tarafından kaleme alınmıştır. Müellif *Muhkem*'i özetlemiş ve alfabetik sıraya koymuştur.³⁰¹ Carl Brockelman kitabın British Library'de yazma bir nüshası olduğuna işaret etmiştir.³⁰² Abdullah Derviş, müellifin garib lafızlar dışında kullanımı yaygın olan kelimeleri esas aldığı, lafızların şerhinde sarf kurallarıyla ilgili ziyade açıklamaları hazfettiğini ifade eder.³⁰³

Ayrıca bu iki kitap dışında Ebu'l-Hakem Abdusselam b. Abdurrahman b. Burcân'ın (ö. 627/1229) *Muhkem*'le ilgili yazdığı bir reddiye olduğu ifade edilmektedir. Müellif reddiyesinde, İbn Sîde'nin *Muhkem*'de düştüğü hataları açıklamıştır. Kitap günümüze ulaşmamıştır.³⁰⁴

3.5.2. Muhkem'in Sonraki Sözlüklere Etkisi

İbn Sîde'den sonra bazı sözlük müellifleri, iki veya daha fazla sözlüğün dil malzemelerini derleyip, birleştirme yoluna gitmişlerdir. *Muhkem* bu sözlüklerin en başında gelmektedir. Derleme sonucu şu sözlükler ortaya çıkmıştır:

²⁹⁸ Rodrigues, "İbn Sîde el-Mursî", 450.

²⁹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulmelik, el-Merâkişî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbey el-mevsûl ve's-sıla*, thk. İhsân Abbâs-Muhammed b. Şerife (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 4: 105.

³⁰⁰ Müellifle ilgili geniş bilgi için bk. Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, 2: 168; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 318.

³⁰¹ Abdullah Derviş, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 44.

³⁰² Carl Brockelman, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 3. Bs. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1983), 5: 352.

³⁰³ Abdullah Derviş, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 44.

³⁰⁴ Abdulali el-Vedgîrî, *el-Mu'cemu'l-'Arabî bi'l-Endelus*, 57.

3.5.2.1. Lisânu'l-'Arab

En meşhur ansiklopedik sözlüklerin biri olan *Lisânu'l-'Arab*'ın müellifi Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr'dur.

İbn Manzûr mukaddimesinde *Muhkem*'in, sözlüğünün beş kaynağından biri ve dil kitapları içinde en mükemmellerinden olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁵

Lisânu'l-'Arab incelendiğinde ister müfredat yönüyle olsun, ister açıklamalar ve yorumlar yönüyle olsun şu üç kaynağın etkisi çok açıktır: Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luğa*, Cevherî'nin *es-Sihâh* ve İbn Sîde'nin *el-Muhkem*'idir. Diğer iki kaynak: Mecdüddin İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* ve İbn Berrî'nin *et-Tenbîh ve'l-îzâh 'ammâ vaka'a fî's-Sihâh*'tır. İbn Manzûr bu iki kaynaktan çok daha sınırlı istifade ettiğini açıklamıştır.³⁰⁶

Huseyn Nassâr, *Muhkem*'in *Lisânu'l-'Arab*'daki etkisinin madde tertibi ve maddelerin izahında daha çok görüldüğünü ve İbn Manzûr'un *Muhkem*'in tertibiyle birlikte,³⁰⁷ açıklamalar ve yorumlamalarda *el-Muhkem*, *es-Sihâh* ve *et-Tehzîb* sıralamasını esas aldığını belirtir.³⁰⁸

İbn Manzûr da zaten *Muhkem*'den naklettiklerinde herhangi bir değişiklik yapmadığını, maddeleri aynen aldığını ve maddelerde farklı bir tasarrufta bulunmadığını³⁰⁹ açıklamıştır.

3.5.2.2. Tehzîbu't-tehzîb

Sözlüğün müellifi Safiyyüddin Ebu's-Senâ Muhammed b. Ebu Bekr b. Hâmid el-Ermevî'dir (ö.723/1323). Ermevî, Zehebî'nin hocalarından olup, dil ve hadis âlimidir. Hicrî 647'de Karâfe'de doğmuş, 723 yılında Şam'da vefat etmiştir.³¹⁰ Müellif şu üç sözlüğü esas almıştır: *Tehzîbu'l-luğa*, *es-Sihâh* ve *el-Muhkem*.³¹¹

³⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 7-8.

³⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 7-8.

³⁰⁷ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 562.

³⁰⁸ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 2: 564.

³⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 8.

³¹⁰ Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yâni mi'eti's-sâmine* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 't.y.'), 4: 334-335; Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 1: 43.

³¹¹ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 1: 359.

3.5.2.3. el-Cem‘ beyne’l-‘ubâb ve’l-muhkem

Eser, Tâcuddin Ahmed b. Abdulkâdir b. Mektûm’a (ö. 749/1348) aittir. Tefsir, nahiv ve dil âlimi olan müellif Kahire’de vefat etmiştir.³¹²

3.5.2.4. el-Muşevviku’l-mu‘lem fî telhîsi’l-cem‘ beyne’l-‘ubâb ve’l-muhkem

el-Kâmûsu’l-muhît müellifi Fîrûzâbâdî’ye ait bir eserdir. Beşinci ciltten sonra *Kâmûs*’u yazmak için bıraktığını söylemiştir.³¹³

3.5.2.5. Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs

Muhibbuddin Ebu’l-Feyz Muhammed Murtaza ez-Zebidî tarafından kaleme alınmıştır. Dil ve edebiyatla ilgili kaynaklara müracaat etmiş ve onlardan direkt nakiller yapmıştır. *Muhkem* de onun kaynakları arasında yer alır.³¹⁴

3.6. MUHKEM’İN FARKLI YÖNLERİ

İbn Sîde’nin *Muhkem*’in telifinde önemle üzerinde durduğu bazı özellikler vardır. Bunların en önemlilerini şunlardır:

3.6.1. Madde Başlarının Tertibi

Muhkem’i diğer sözlüklerden ayıran en önemli özelliklerden biri, sözlükteki maddelerin müellifin mukaddimede belirttiği yönleme uygun bir sistem içinde tertip edilmesidir.

Fiillerin mazisi, muzarisi, mastarı ve sıfatlar kıyası olanlar hariç hiçbiri ihmal edilmemiştir. İsimler, müfredi ve cemileri hem killet olanları hem de şâz kesret olanlar verilmiştir. Mücerredler mümkün mertebe mezidlerden önce takdim edilmiştir.³¹⁵ Müellif mukaddimede bu metodun aşamalarını yeteri kadar izah etmiştir.

³¹² Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru’l-kâmine*, 1: 174-175.

³¹³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhît*, 1: 3.

³¹⁴ Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs*, 1: 49.

³¹⁵ Huseyn Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 384.

3.6.2. Madde Başı Açıklamaların Çok Kapsamlı ve Doyurucu Olması

İbn Sîde sözlükte yer alan bir lafzı tanımlarken, lafızla ilgili derlediği bütün görüş ve düşünceleri bir arada sıralar. Açıklamaları detaylı ve doyurucudur.

Örneğin, (ج ر ع) maddesinde şunları ifade eder:³¹⁶ “الْجَرَعُ، وَالْجَرَعَةُ، وَالْجَرَعَةُ، وَالْجَرَعُ: “Kuma benzer engebeli arazi, kumlu tepe, bitki yetişmeyen, rüzgârın oluşturduğu kum tepesi, bir tarafı kum, bir tarafı taş kumlu tepe.” Yine (و ش ق) maddesinde şu bilgilere yer verir:³¹⁷ “الْوَشِيقُ، وَالْوَشِيقَةُ: “Suda ve tuzda kaynatılan et.” Anlamını verdikten sonra İbnu’l-A‘râbî’den maddeyle ilgili şunları nakleder: “O su ve tuzda pişirilir sonra çıkarılarak deve derisinden yapılmış deri tulumu konur. Daha sonra yolculuklarda azık olarak tüketilir. Onun kurumuş et olduğu ifade edilmiştir.”

Muhkem lafzın anlamı ile birlikte sarfî ve nahvî yönlerini detaylı olarak okuyucuya aktaran sözlüklerden biridir. İbn Sîde’nin verdiği bu zengin bilgi, sahip olduğu çeşitli ilim ve özellikle dille ilgili geniş bilgisinin sözlüğe yansımından kaynaklanmaktadır. *Muhkem*’de yer alan maddelerin şerhlerini diğer benzer sözlüklerle karşılaştırdığımızda çoğunlukla madde başı açıklamalarının eksiksiz ve daha kapsamlı olduğunu fark ederiz. Örneğin “الأفعى” lafzı³¹⁸ *Muhkem*’de şöyle tanımlanmaktadır:

“الأفعى: حَيَّةٌ رَفِشَاءٌ دَقِيقَةُ الْعُنُقِ عَرِيضَةُ الرَّأْسِ، وَرَبْمَا كَانَتْ ذَاتَ قَرْزَيْنِ، تَكُونُ وَصْفًا وَاسْمًا وَالْأَسْمُ أَكْثَرُ، وَالْجَمْعُ أَفَاعٍ. وَالْأَفْعَوَانُ

: ذَكَرَ الْأَفْعَى وَالْجَمْعُ كَالْجَمْعِ.”

İbn Sîde lafzı, hem anlam hem de şekil yönüyle eksiksiz, anlaşılır, tekrar ve gereksiz ifadelerden uzak bir şekilde tarif etmiş ve ayrıca sarfî yönünü de ihmal etmemiştir.

Diğer önemli sözlük sahiplerinden Ezherî’nin tarifi ise şöyledir:³¹⁹

وقال شمر في كتاب الحيات: الأفعى من الحيات: التي لا تبرح، إنما هي مترجئة: وترجئها استدارتها على نفسها وتحويها. قال أبو

النجم:

حول افاع متحويات

زرق العيون متلويات

³¹⁶ *Muhkem*, 1: 317.

³¹⁷ *Muhkem*, 1: 516.

³¹⁸ *Muhkem*, 2: 376.

³¹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luġa*, thk. Abdulhalim en-Neccâr-Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: ed-Dâru’l-Misriyye li’t-te’lif ve’t-Terceme, ‘t.y.’), 3: 232-233.

قال: ويقال لذكر الأفعى الأفعوان. والجميع الأفاعي. قال وقال بعضهم: الأفعى: حيّة عريضة على الارض، إذا مشت متثبّية بتنينين أو ثلاثة تمشى بائناها تلك، حُشْناء يجُرّش بعضها بعضا. والجُرّش: الحكّ والدلك. قال: وسألت أعرابياً من بني تميم عن الجرّش، فقال: هو العَدُوّ البطيء. قال ورأس الأفعى عريض كأنه فلّكة، ولها قَرْنان.

وروى عن ابن عباس أنه سئل عن قتل المحرم الحيّات، فقال: لا بأس بقتل الأفعوّ، ولا بأس بقتله الحيّدو فقلب الألف فيهما وواواً في لغته. وقال الليث: الأفعى لاتنفع منها رُقِيّة ولا ترياق. وهي رقشَاء دقيقة العنق عريضة الرأس، والأفعى: هَضْبَة في بلاد بني كلاب.

Görüldüğü üzere Ezherî'nin tarifinde hem bir dağmıklık söz konusu, hem de lafzın sarf ve nahiv yönlerinde eksiklikler bulunmaktadır. Ayrıca açıklamada gereksiz ve ziyade ifadeler yer almaktadır.

Yine "العَضّ" lafzıyla ilgili İbn Sîde ve diğer sözlük müelliflerinin açıklamalarını karşılaştırdığımızda İbn Sîde'nin açıklamalarındaki nitelik farkını görebiliriz:

Kelimeyi Ayn'ın müellifi Halîl şöyle tarif etmiştir:³²⁰

"العَضّ بالأسنان والفعل منه عضضت أنا وعضّ يَعَضُّ. وتقول: كلب عضوض وفرس عضوض. وتقول: برئت إليك من العضاض والنفار والحراط والحران...."

Ezherî'nin tarifi şöyledir:³²¹

"عَضّ: أبو عبيد: ما عندنا أكال عضاض، ما يعض عليه والعَضّ بالأسنان، والعل عضضت وأعضّ....."

Kelimeyi Zubeydî şöyle açıklar:³²²

والعَضّ بالأسنان، والعَضّ باللسان: إذا تناوله بما لا ينبغي، والفعل منه عضضت وأعضّ....."

İbn Sîde'nin tarifi ise şöyledir:³²³

العَضّ: الشدّ بالأسنان على الشيء، وكذلك عَضّ الحيّة، ولا يُقال للعقرب؛ لأن لدغها إنما هو يَرْتَابَاهَا وشَوَّلَتْهَا. وقد عَضَّضْتُهُ عليه عَضّاً، وعضاضاً، وعَضَّضْتُه؛ ولم يُسمَعْ لها بآتٍ على لغتهم. والعَضّ باللسان: أن يتناوله بما لا ينبغي؛ والفعل كالفعل، وكذلك المصدر.

Müelliflerin açıklamalarını karşılaştırdığımızda *Muhkem*'deki izahatın daha kapsamlı ve lafzın çok daha net bir şekilde vuzuha kavuşturulduğunu görmekteyiz.

³²⁰ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî ('y.y.': Dâr ve Mektebetu Hilâl, 't.y. '), "عض" md., 1: 72.

³²¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, "عض" md., 1: 59.

³²² Zubeydî, *Muhtasaru'l-'ayn*, "عض" md., 11.

³²³ *Muhkem*, "عض" md., 1: 66.

İbn Sîde îcâz ve ihtisârı temel alan metodunun bir gereği olarak sözlüğünde yararlandığı görüş ve sözlerin sahiplerini genellikle belirtmemiştir. Derleme ve detaylı araştırmanın bir tezahürü olarak Halîl'in *el-'Ayn* ve İbn Dureyd'in *el-Cemhere* adlı sözlüklerindeki malzemenin neredeyse tamamını sözlüğünde kullanmıştır. Onların şiir şevâhidlerini almamış ya da başkalarıyla değiştirmiş, gereksiz bulduğu uzun açıklamaları ise kısaltmıştır. Ondan önceki sözlük müellifleri başta İbn Dureyd olmak üzere daha önce telif edilmiş sözlüklerden bilgileri tamamıyla değil, seçerek almışlardır.³²⁴

Müellif nebatla ilgili açıklamalarında *Kitâbu'n-nebât* müellifi Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin görüşlerini bu konuda mütehasıs olması sebebiyle Halîl ve İbn Dureyd'e tercih etmiştir.³²⁵

Ayrıca Ebû Ali el-Kâlî'den sîgaları ve dil maddelerinin anlamlarını almış ancak şevâhidleri, tekrar eden anlamları, müradifleri, görüş ve sözlerin sahiplerine yapılan nisbetleri ayıklamıştır.³²⁶

3.6.3. İhtisârın Sağlanması

Muhkem'in en önemli özelliklerinden birisi ibarelerle ilgili zikredilmesi faydalı olan bilgilerle birlikte aynı zamanda îcâz ve ihtisârın sağlanmasıdır. İbn Sîde tekrarlardan kaçınmış, kıyasî sîgaları metoduna uygun olarak hazfetmiştir. Nitekim *Muhkem*'in mukaddimesinde şunları ifade etmiştir:

Bu sözlük tehzîb, takrîb, işbâ', ittisâ', îcâz ve ihtisâr ile süslenmiştir. Tekrarlardan uzak durulmuştur. Kolay lafızlarda birçok anlamı bir arada göstermeye riayet ettim. ... Kitabımda şayet zikretseydim bir cildi dolduracak kadar muhtasar, telifleri birbirine yaklaştıran, tasnif edilenleri düzelten şeyler olurdu.³²⁷

İbarelerin ihtisarını gösteren yönlerden biri de İbn Sîde'nin tekrarlardan kaçınmak için bazı terim ve sembollere başvurmuş olmasıdır. Tasrifte iki siganın ya da iki kelimenin eşitliğini ifade eden mezkûr sigayı tekrar zikretmemek için şu ifadeleri kullanmıştır: ³²⁸والفعل كالفعل، ³²⁹والصفة كالصفة، ³³⁰والمصدر كالمصدر، ³³¹الجمع كالجمع، ³²⁸

³²⁴ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabi*, 1: 385.

³²⁵ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabi*, 1: 385.

³²⁶ Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabi*, 1: 386.

³²⁷ *Muhkem*, 1: 37.

³²⁸ Bk. *Muhkem*, 1: 121; 2: 193.

³²⁹ Bk. *Muhkem*, 1: 116; 2: 203.

³³⁰ Bk. *Muhkem*, 1: 275; 2: 146.

3.6.4. Sarf-Nahiv Konularının Yoğunluğu

Muhkem'in en dikkat çeken özelliklerinden biri de sarf ve nahivle ilgili hükümlerin mukaddimedeki vaatlerine uygun olarak çok fazla yer almasıdır. Bundan dolayı kaynaklarının çoğunu nahiv kitapları oluşturmaktadır.³³²

Sarf-nahiv konularında en çok görüşlerine başvurduğu dilciler arasında Sîbeveyhi gelmektedir. Nitekim *Muhkem*'de çoğu yerde sözlerine قال سيبويه “Sîbeveyhi şöyle der” ifadesiyle başlamaktadır.

Müellif sarf ve nahvin yanı sıra arûz ve kâfiyeye de çok büyük önem vermiştir. *Muhkem*'in mukaddimesinde lugat ilminin aslında nahiv, sarf, arûz, kâfiye, mantık ve diğer diyalektik ilimlerin yanında en az sermayesi ve en kolay sanatlarından biri olduğunu iddia eder.³³³ İbn Sîde'nin saydığı bu ilimler, onun lafızları açıklama yöntemini etkilemiş ve onların ıstılahlarını kullanmıştır.³³⁴ Muhammed Ahmed Hammâd *Muhkem*'in sarf, nahiv ve arûza bu derece önem veren, maddelere felsefî ve mantıksal izahlar getiren ilk sözlük olduğunu ifade etmektedir.³³⁵ Ahmed Fâris eş-Şidyâk ise İbn Sîde'nin nahiv kitaplarındaki tartışmalara her zaman düşkün olduğunu ve *Muhkem*'le birlikte bu konudaki bilgilerini bolca kullanma fırsatı bulduğunu söylemiştir.³³⁶

3.6.5. Madde Başlarının Çokluğu

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbn Sîde'nin hedefi, daha önce yazılmış kitap ve risalelerden derlediği en iyi ve sağlam dil malzemelerini bir kitapta toplamak olduğundan sözlüğündeki maddeler çok yoğunluk oluşturmaktadır. Bundan dolayı yararlandığı kaynakların çok zengin ve çeşitli olması sözlüğün hacminin çok fazla büyümesine yol açmıştır.

Nitekim Abdullah Derviş bu konuda şunları söyler: “*Muhkem, kendinden önce yazılan sözlükler arasında dilsel kıymeti ve maddelerinin çokluğuyla öne çıkmaktadır.*”

³³¹ Bk. *Muhkem*, 1: 93; 2: 106.

³³² Huseyn Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 387.

³³³ *Muhkem*, 1: 49.

³³⁴ Huseyn Nassâr, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 387.

³³⁵ Muhammed Ahmed Hammâd ve öte. *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî ve ‘ilmü’d-delâle* (Riyad: Dâru’n-Neşri’d-Devlî, 2004), 116. Ayrıca bk. *Muhkem*, Muhakkikin (Hindâvî’nin) Önsözü, 1: 9.

³³⁶ Ahmed Fâris eş-Şidyâk, *el-Câsûs ‘ale’l-kâmûs*, tıpkıbasım (İstanbul: Dâru’n-Nevâdir, 1882), 47-48.

*Hacim ve içerik açısından et-Tehzîb'den üstündür. Yazar sözlükte sarf konularına çok önem vermiştir.*³³⁷

3.7. MUHKEM'E YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Muhkem, birçok üstün özelliklerine rağmen, bir takım eleştirilere tabi tutulmuştur. Şüphesiz ansiklopedik tarzdaki böyle bir sözlükte bazı eksiklerin olması kaçınılmazdır. Zaten İbn Sîde de *Muhkem*'e yazdığı mukaddimede yazdıklarında hataya düşebileceğini itiraf etmiştir.³³⁸

Muhkem'le ilgili yapılan eleştiriler şunlardır:

3.7.1. Sözlükte Araştırma Zorluğu

Araştırmacının *Muhkem*'de karşılaştığı en büyük zorluklardan birisi, sözlüğün harflerin mahreçlerini esas alan Halîl'in sistemine göre tertip edilmesi sebebiyle kelimeye ulaşma güçlüğüdür. Nitekim İbn Manzûr *Muhkem*'in ve Ezherî'nin *Tehzîb*'inin mükemmel sözlükler olduğunu belirttikten sonra her iki sözlük açısından en büyük handikapın kaynaktan yararlanma sıkıntısı olduğuna dikkat çekmiş ve şikâyetini şöyle dile getirmiştir:³³⁹

Sözlük yazarı adeta tatlı bir kaynağı insanlara göstermiş fakat onları kaynaktan uzak tutmuş, bir otlak keşfetmiş fakat insanları ondan menetmiş... Zihinleri sünâî, mudaaf, mablûb diyerek darmadağın etmiş, düşüncüyü lefif, mu'tel, rubâî, humâsî diyerek bölmüş, insanlardaki hevesi kırmış, bu sebeple insanlar o sözlükleri hiçe saymış ve yüz çevirmişlerdir.

3.7.2. Bazı Açıklamalar ve Yorumların Muğlak Olması

Sözlükten beklenen, maddelere getirilen açıklamaların okuyucunun zihninde şüpheye yer bırakmayacak şekilde net bir düşüncenin oluşturulmasını sağlamak olmalıdır. Aksi takdirde sözlük bunu sağlamazsa arzu edilen amaca ulaşılmamış olur.

Bu çerçevede *Muhkem* maddelerini incelediğimizde İbn Sîde'nin bazı madde başlarının açıklaması için getirdiği müradif lafızlar ondan daha anlaşılabilir olabilmektedir. Örneğin, بَدَّلَ الرَّجُلُ "kişinin yapamayacağı şeyi söylemesi" ifadesini طَرَمَدَ

³³⁷ Abdullah Dervîş, *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 42-43.

³³⁸ *Muhkem*, 1: 49.

³³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 7.

gibi³⁴⁰ anlamı daha kapalı olan bir müradif lafızla açıklama yoluna gitmiştir. Bazen de anlamı açık bir kavramı muğlak olan başka bir lafızla açıklamıştır. Mesela, الخُبْرَة “ekmek” lafzını الطُّمَّة lafzıyla³⁴¹ ya da الخَسْف “batmak” lafzını³⁴² daha kapalı olan سُتُوخ ifadeleriyle açıklamıştır. Oysa الخُبْرَة ve الخَسْف lafızları, anlam olarak açıklanan lafızlardan daha anlaşılır durumdadır.

3.7.3. Bazı Madde Başı Açıklamalarındaki Yetersizlik veya Eksiklik

Safedî, “İbn Sîde lugatta güvenilir ve hüccet ancak kitabı Muhkem’de hatalar, eksikler bulunmaktadır.”³⁴³ iddiasında bulunur.

Suheyli (ö. 581/1185) *er-Ravdu’l-Unuf* adlı kitabının “Hadîsu Nakzi’s-Sahîfe” bölümünde İbn Sîde’nin verdiği bilgilerde hatalar yaptığını iddia ederek şunları aktarır:

İbn Sîde sürekli bu kitapta (*Muhkem*) ve başka kitaplarda hatalar yapmaktadır. Müellif kitabında ‘Taberiye Gölü’nü zikretmiş ve onun deccalin çıkış alametlerinden olduğunu ve suyunun onun çıkışı sırasında kuruyacağını iddia etmiştir. Hâlbuki Hadiste geçen deccal değil Yecüc-Mecüc ve onların gölün suyunu içmeleriyle ilgilidir.³⁴⁴

İbn Sîde bazen lafızların tam anlamını vermeyi ihmal etmiştir. Örneğin, الزَّرْنِيخ kelimesinin³⁴⁵ anlamını zikretmeyip, أَعْجَمِي diyerek kelimenin kökenini zikretmekle yetinmiştir. Yine الفَرَاهَةُ kelimesinin³⁴⁶ açıklamasında şu ifadeler yer verir:

"فَرُهُ الشَّيْءُ فَرَاهَةٌ وَفَرَاهِيَّةٌ ، وَهُوَ فَارَةٌ ... وَالْجَمْعُ فُرَةٌ وَلَا يُقَالُ لِلْفَرَسِ فَارَةٌ، إِنَّمَا يُقَالُ فِي الْبَغْلِ وَالْجِمَارِ وَالْكَلْبِ."

İbn Sîde yukarıdaki açıklamalarda lafzın anlam yönünü ihmal edip sarfî yönünü açıklamakla yetinmiştir.

Diğer bir örnekte الحَصَافَةُ kelimesini³⁴⁷ ثَخَافَةُ الْعَقْلِ “akıl kalınlığı” gibi muğlak bir ifadeyle açıklamıştır. Bunu İbn Dureyd’in açıklamalarıyla karşılaştırıldığında yetersiz kaldığı görülmektedir.

³⁴⁰ *Muhkem*, 5: 345.

³⁴¹ *Muhkem*, 5: 101.

³⁴² *Muhkem*, 5: 84.

³⁴³ Safedî, *Nektu’l-himyân*, 205.

³⁴⁴ Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has‘amî Suheyli, *er-Ravdu’l-Unuf fi Tefsiri’s-Sîreti’n-Nebeviyye li-İbn Hişâm* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1997), 2: 163.

³⁴⁵ *Muhkem*, 5: 336.

³⁴⁶ *Muhkem*, 5: 306.

³⁴⁷ *Muhkem*, 3: 158.

İbn Dureyd حصيدا العقل، حصيدا الرأي kavramını سديدها “uygun, isabetli” şeklinde daha anlaşılır bir lafızla³⁴⁸ açıklamıştır.

Ezherî ise kelimeyi رجل حصيد: إذا كان جَيِّدَ الرَّأْيِ مُحْكَمَ الْعَقْلِ “uygun görüşü olan, sağlam akıllı” gibi kolay anlaşılabilir ifadelerle³⁴⁹ izah etmiştir.

İbn Sîde yine bazı lafızların açıklamalarında hataya düşmekten kurtulamamıştır. Örneğin, هَيْسُوعٌ، وَهَيْسُوعٌ lafızlarının³⁵⁰ kökleri bilinmeyen eski bir lehçe olduğunu belirtmiştir. Ancak Kamûs müellifi Fîrûzâbâdî söz konusu lafızların Himyerî Araplarına ait iki isim olduğunu ve "هسع" kökünden geldiklerini belirterek detaylı açıklamalar yapmış ve düştüğü hatadan dolayı İbn Sîde’yi eleştirmiştir. İbn Sîde söz konusu maddenin açıklamasını İbn Dureyd’in *Cemhere*’sinden, Fîrûzâbâdî ise Sâgânî’nin *Tekmile*’sinden almıştır.³⁵¹

3.7.4. Bazı Madde Başlarının Gereğinden Fazla Açıklamalar İhtiva Etmesi

Muhkem genelde ibarelerin az ve öz olarak ifade edilmesi ve özet halinde anlamın sınırlandırılmasını esas alırken yine de bazı maddelerin açıklamalarında gereğinden fazla ifadeler kullanılmıştır. Örneğin, الطَّيْنُ الذِّي تَرْتَطِمُ فِيهِ الوَحْلُ kelimesini "الدَّوَابُّ" hayvanların düştüğü çamur³⁵² diye açıklamıştır. Burada “düşme”yi sadece hayvanlara hasretmiştir. Oysaki çamura hayvan dışındaki şeyler de düşebilir.

Muhkem’de bazı maddelerin açıklamasında yer alan fazladan ifadeler, bazen bir kelimenin ya da ibarenin açıklaması esnasında serdedilen haberler ve hikâyeler şeklinde kendini göstermektedir.

Örneğin أصحاب الودع ve onların başına gelenleri³⁵³ ve başka bir maddede Yemen’de Kays Aylan’dan bir bölge olduğunu ifade ettiği الكُسْعِيّ yi³⁵⁴ açıkladıktan sonra aktardığı hikâyeler, lafızla ilgili açıklamanın gereğinden fazla çok uzamasına yol açmıştır.

³⁴⁸ İbn Dureyd, *el-Cemhere*, 1: 277.

³⁴⁹ Ezherî, *et-Tehzib*, 4: 252.

³⁵⁰ *Muhkem*, 1: 118.

³⁵¹ Huseyn Nassar, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 388. Ayrıca Huseyn Nassar’ın *Muhkem*’le ilgili diğer eleştirileri için bk. *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî*, 1: 387-391.

³⁵² *Muhkem*, 4: 12.

³⁵³ *Muhkem*, 2: 333.

³⁵⁴ *Muhkem*, 1: 262-263. Ayrıca bk. 1: 314; 2: 256, 436, 509; 7: 307.

3.7.5. Bazı Madde Başlarındaki Çelişkili Açıklamaları

"وليست الإحاطة بعلم كتابنا هذا ، إلا لمن مَهَر بصناعة الإعراب..."³⁵⁵ "Bu kitabımıza ancak irap sanatında mahir olanlar vakıf olur..."³⁵⁵ ifadeleriyle belirli bir okuyucu kitlesini hedeflediği anlaşılmaktadır. Söz konusu ifadelerle ilgili okuyucu kitlesi kültürlü, dil ve dil ilimlerinde bilgi seviyesi yüksek olmalıdır. Ancak bazen müellifin bu prensibe uymadığını görürüz. Örneğin "الزِّيَاق"³⁵⁶, "الزِّيَاق"³⁵⁶, "الزِّيَاق"³⁵⁶ gibi açıklama gerektiren bazı maddelerle ilgili okuyucunun zihninde anlamın açık olduğunu varsayarak "مَعْرُوف"³⁶⁰ yetinmiştir.

Bunun yanı sıra anlamı herkes tarafından açık olan "الصُّحْرَاء"³⁶¹ gibi veya vücut azaları ve insanın özelliklerine ait bazı kavramları hiç gereği yokken izah yoluna gitmiştir.

Müellif ıstılahların özellikle de arûzla ilgili olanların açıklamasına büyük bir itina göstermesine karşın,³⁶² önemli arûz ıstılahlarından olan "الزَّخَاف"³⁶³ kavramını tanımlarken "الزحاف في الشعر معروف" "Şiirde zihaf malumdur." demekle yetinmiştir. Hâlbuki kavramın diğer arûz ıstılahları gibi açıklanması gerekirdi.

İbn Sîde sözlüğünde bir hedef koymuş ancak bazen bu hedeflere uymamıştır. Mesela "الْحُرُوفُ الصُّنْمُ : التي ليست من الحلق ، ولها ، كالن حروف الصنم" "Kalın harfler, boğazdan olmayan, anlamı olan ve bu kitabın hedefi olmayan" şeklinde açıklama yapmasına rağmen, başka bir maddede "zelâka harfleri"³⁶⁵ ile ilgili detaylı tanımlamalara yer vererek önceki söyledikleriyle çelişkiye düşmüştür.

³⁵⁵ *Muhkem*, 1: 46.

³⁵⁶ *Muhkem*, 4: 332.

³⁵⁷ *Muhkem*, 3: 223. Maddenin açıklamasında "ذُوَيْبَةَ مَعْرُوفَةَ" ifadesiyle yetinmiştir.

³⁵⁸ *Muhkem*, 6: 260. Müellif lafzın açıklamasında hacim bakımından "ma'rûf" derken, toprak, arazi yönüyle "yüz kırk arşın ölçüsünde" olduğunu ifade ederek iki açıklama arasında çelişkiye düşmüştür.

³⁵⁹ *Muhkem*, 7: 171.

³⁶⁰ Bk. *Muhkem*, 1: 57, 127; 2: 21, 291; 4: 68, 88; 6: 623, 675, 796.

³⁶¹ *Muhkem*, 3: 146. Ayrıca örnek olarak bk. العنق "boyun" maddesi için *Muhkem*, 1: 221; العرق "ter" maddesi için *Muhkem*, 1: 188.

³⁶² العروق için bk. *Muhkem*, 1: 404; التوجيه için bk. *Muhkem*, 4: 399-400; المجتث kavramı için bk. *Muhkem*, 7: 193.

³⁶³ *Muhkem*, 3: 231.

³⁶⁴ *Muhkem*, 8: 297.

³⁶⁵ *Muhkem*, 6: 347.

Bunun yanı sıra İbn Sîde açıklama ve yorumlarında herhangi bir nisbette bulunmaksızın "قبيل" lafzını çok kullanmaktadır. Örneğin (الكاف والصاد والراء) babında³⁶⁶ şu açıklamaları yapar:

كُرِّصَ الشَّيْءُ : دَقَّه. والكْرِيصُ : الجَوْزُ بالسَّمْنِ يُكْرِصُ : أَي يُدَقُّ، والكْرِيصُ : الأَقْطُ المجموع المدقوق.
وقيل : هو الأقط قبل أن يستحکم يُبْسَهُ. وقيل : هو الأقط الذي يُرْفَع فيُجعل فيه شيء من بَقْلٍ لئلا يفسد.
وقيل : الكريص : الأقط والبقل يطبخان. وقيل : الكريص : الأقط عامة.

3.8. MUHKEM'İN KAYNAKLARI

İbn Sîde sözlüğünün telifinde dil, nahiv, tefsir ve hadis gibi çok çeşitli kaynaklardan yararlanmış. Sözlüğün mukaddimesinde öncelikle kendine ait kitapların isimlerini zikretmeye özen göstermiştir. Bu meyanda *el-Vâfi fî ahkâmi ilmi'l-kavâfi* adlı kitabına atıfta bulunmuş ve eserinin başka kitaplarda olmayan bir içeriğe sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁷ Müellif, sadece Arap Dili ilimleriyle ilgili eserler kaleme almamış, mütekaddimun âlimlerin çoğunun yaptığı gibi o dönemde meşhur olan hikmet ve mantık ilimlerinde de kendini yetiştirmiş ve kitaplar yazmıştır. Nitekim Kâdı el-Ciyânî onun edebiyat ilimlerinde olduğu gibi hikmet ilimlerinde de söz sahibi olduğunu ve çok sayıda kitap yazdığını³⁶⁸ belirtir. Sâid el-Endelusî de onun mantık mütehasıslarından olduğunu söyler.³⁶⁹

İbn Sîde *Muhkem*'in tasnifinde çok sayıda eserden yararlanmış. Kullandığı kaynakların isimlerini *Muhkem*'in mukaddimesinde şöyle açıklamıştır:³⁷⁰

Ebû Ubeyd'in *el-Musannef*'i, *el-İslâh*, *el-Elfâz*, *el-Cemhere*, Kur'an tefsirleri, Hadis şerhleri, Halîl b. Ahmed'in, *Kitâbu'l-'ayn*'ı –bizce doğru ve mevsuk olanları aldık- Asmaî'nin kitapları, el-Ferrâ, Ebû Zeyd, İbnu'l-A'râbî, Ebû Ubeyde, eş-Şeybânî, el-Lihyânî –bütün bu kitaplardan bize kadar ulaşanlar- Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ'nın *el-Mecâlis*, *el-Fasîh*, *en-Nevâdir* kitapları, Ebû Hanîfe'nin iki kitabı, Kurân'ın kitapları, bunların dışındaki *ez-Zebriç*, *Mukennâ*, *el-Mubennâ*, *el-Musennâ*, *el-Ezdâd*, *el-Mubdel* ve *el-Maklûb* gibi muhtasarlar, kitabımın süsü ve göz bebeği olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ı.

³⁶⁶ *Muhkem*, 6: 700.

³⁶⁷ *Muhkem*, 2: 40.

³⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 4: 1648.

³⁶⁹ Sâid el-Endelusî, *Kitâbu tabakâti'l-umem*, 77.

³⁷⁰ *Muhkem*, 1: 47-48.

Son dönem nahivcilerin kitapları: Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Halebiyyât*, *el-Bağdâdiyyât*, *el-Ehvâziyyât*, *et-Tezkire*, *el-Hucce*, *el-Ağfâl*, *el-İzâh*, *Kitâbu 'ş-şî'r*. Ebu'l-Hasen er-Rummânî'nin *el-Câmi'*, *el-Ağrâd* adlı kitapları, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin *el-Muğrib*, *et-Temâm*, *Şerhu şî'ri'l-Mutenebbî*, *el-Hasâ'is*, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, *et-Te'âkub*, *el-Muhteseb*. Fasih şiirler ve ilginç hutbelere seçtiklerim.

İbn Sîde sözlüğünün mukaddimesinde çoğunluğu dil ve nahiv kaynakları olan kitapların listesini açıklamış, diğer kaynakları da farklı farklı yerlerde zikretmiştir. Bu liste bize, İbn Sîde'nin sözlüğünde, Endülüs'ten daha çok Doğu'ya ait kaynakları esas aldığı göstermektedir.³⁷¹ Müellif kaynaklardan aldığı bilgileri olduğu gibi aktarmayıp, ibareleri kendisi dokumuştur. Bu sebeple sözlüğünde dilci ve ravilerin isimleri ile uzun nakiller daha az yer almaktadır.³⁷²

İbn Sîde sözlüğünde yararlandığı bazı kaynakları müellifleriyle birlikte zikrederken, bazen de kaynak ismi belirtmeksizin sadece müelliflerin isimlerini vermekle yetinmiştir.

Tablo 2.2. Muhkem'de adı ve kitapları zikredilen müellifler

	Müellif İsimleri	Eser Adları
1	el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ³⁷³	<i>Kitâbu'l-'ayn</i>
2	Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) ³⁷⁴	<i>el-Kitâb</i>
3	el-Lihyânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hâzim (ö. 207/823) ³⁷⁵	<i>en-Nevâdir</i>
4	İbnu'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/846) ³⁷⁶	<i>Esmâu'l-hayl ve en-Nevâdir</i>
5	Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 223/837)	<i>el-Garîbu'l-Musannef, Garîbu'l-hadis</i>
6	İbnu's-Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk (ö. 244/858) ³⁷⁷	<i>İslâhu'l-mantık, el-Elfâz</i>
7	es-Sa'leb, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya eş-Şeybânî (ö. 291/904) ³⁷⁸	<i>el-Mecâlis, en-Nevâdir</i>
8	Ebû Ali el-Kâlî İsmâil b. el-Kâsım el-Bağdâdî (ö. 356/967)	<i>el-Bâri', et-Tezkire</i>

³⁷¹ Bk. Yusuf 'Îd, *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelus*, 148.

³⁷² en-Nu'aymî, *İbn Sîde*, 178.

³⁷³ *Muhkem*'de "el-Halîl", "el-'Ayn" ya da "Sâhibu'l-'ayn" adıyla zikredilmektedir.

³⁷⁴ İbn Sîde'nin en çok isimlerini andığı ve yararlandığı dilcilerin başında yer almaktadır. Sözlüğün bütün ciltlerinde toplam 1349 yerde görüşleriyle birlikte onun adını zikretmiştir.

³⁷⁵ *Muhkem*'de İbnu'l-A'râbî'den sonra adı en çok zikredilen müelliflerdendir. Özellikle nevâdir konusunda ondan yararlanmıştır.

³⁷⁶ İbn Sîde'nin mukaddimede çok tenkit ettiği ancak en çok itibar ettiği müelliflerden biridir. Sözlükte en çok onun sözleriyle istişhâd edilmiştir.

³⁷⁷ İbn Sîde onun kalb, ibdâl gibi fonetik konulardaki görüşlerini nakleder. Sözlükte onu "Yakub" adıyla zikretmiştir.

³⁷⁸ Adını çok zikrettiği ve itimat ettiği dilcilerden biridir. Sözlükte "Ahmed b. Yahyâ" adıyla zikretmiştir. İstişhâd ettiği ayetlerin açıklamasında bir müfessir gibi Sa'leb'in görüşlerini aktarır ve inşad ettiği şiirlere yer verir.

Tablo 2.3. Muhkem'de Sadece Adı Zikredilen Müellifler

Müellif İsimleri	
1	Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Musennâ et-Teymî (ö. 209/824)
2	Kutrub, Ebû Ali Muhammed b. el-Mustenîr b. Ahmed el-Basrî (ö. 210/825)
3	Ebû Amr eş-Şeybânî, İshâk b. Mirâr (ö. 213/828)
4	el-Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes‘ade el-Mucâşiî el-Belhî (ö. 215/830 [?]) ³⁷⁹
5	Ebû İshâk İbrahim b. Sufyân ez-Ziyâdî (ö. 249/863) ³⁸⁰
6	Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî (ö. 282/895) ³⁸¹
7	Kurâunneml, Ebu'l-Hasen Alî b. el-Hasen b. el-Huseyn el-Hunâî el-Ezdî (ö. 310/922) ³⁸²
8	ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 311/923)
9	İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933) ³⁸³
10	es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân (ö. 368/979) ³⁸⁴
11	İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) ³⁸⁵

Müellif, *Muhkem*'in mukaddimesinde yararlandığı kaynakların hepsini tam olarak vermemiştir. Zira sözlüğünün birçok yerinde, kaynakları arasında zikretmediği Ebu'l-'Ameysel el-A'râbî (ö. 240/854),³⁸⁶ Ebû Saîd es-Sukkerî (ö. 275/888),³⁸⁷ Ebû Ali el-Hecerî (ö. 300/912),³⁸⁸ Ebu'l-Hasen bin Keysân (ö. 320/932?),³⁸⁹ Ebû Mansûr el-Ezherî³⁹⁰ gibi dilcilerin rivayetlerine de yer vermiştir.

³⁷⁹ Sözlüğün birçok yerinde görüşlerini tartışır ve Sibeveyhi'ye karşı muhalefetini zikreder. Sözlükte "Ebu'l-Hasen" adıyla anılır.

³⁸⁰ Aruz konularında en çok ez-Ziyâdî'nin görüşleriyle istişhâd etmiştir.

³⁸¹ İbn Sîde özellikle bitkiler ve özellikleriyle ilgili ondan yararlanmıştır.

³⁸² Sözlükte en çok ismi zikredilen dilcilerdendir.

³⁸³ Çoğunlukla şiir rivayetinde ya da bir rivayeti tercihinde veya çoklu beyit rivayetlerinde onun adı geçer.

³⁸⁴ İbn Sîde es-Sîrâfî'den doğrudan nakiller yaptığı gibi bazen de Sibeveyhi ya da başka âlimlere ait görüşleri onun vasıtasıyla nakleder.

³⁸⁵ İbn Sîde sarf, nahiv ve arûzla ilgili görüşleriyle istişhâd etmiştir.

³⁸⁶ Bk. *Muhkem*, 1: 327; 2: 176; 3: 35, 186.

³⁸⁷ Bk. *Muhkem*, 2: 114, 309; 5: 16, 214.

³⁸⁸ Bk. *Muhkem*, 2: 102, 162; 6: 18, 117; 10: 424.

³⁸⁹ Bk. *Muhkem*, 5: 359.

³⁹⁰ Bk. *Muhkem*, 6: 663.

3.9. MUHKEM'İN ŞEVÂHİDİ

3.9.1. Şâhid ve İstişhâd'ın Tanımları

“Şâhid” kelimesinin çoğulu olan şevâhidi dilciler, bir kural ortaya koymak amacıyla Kur'an-ı Kerim'den veya Arapçasına itimat edilen Arapların sözlerinden getirilen delil manasında kullanılmaktadırlar.³⁹¹

“İstişhâd” ise “şehide” kökünden, istif'âl babından mastar olup “şahit istemek” anlamına gelir.³⁹² İstişhâd yerine anlamları birbirine yakın “ihticâc” ve “istidlâl” kelimeleri de kullanılmaktadır.

Sözlükleri incelediğimizde bir lafzın ya da bir ibarenin doğruluğunu kesin delillerle ortaya koymak için açıklayıcı şevâhid kullanıldığını görürüz. Şevâhid kullanmak mükemmel bir sözlüğün temel özelliklerinden biri sayılır. Zira şevâhid nahiv ve üslup açısından kelimenin delaletini belirlemede didaktik bir araç olma görevini ifa eder. Dolayısıyla bir lafzın şiir ve nesirde kullanılabilmesi onun doğruluğuna gerekçe teşkil edecek çeşitli şâhidler kullanılmasıyla mümkün olabilmektedir.

Şevâhid temelde iki çeşittir: Birincisi, bilinen sema kaynakları ki bunlar: Kur'an-ı Kerim, Hadis-i şerif ve nazım-nesir olarak Arap kelimeleridir. Diğerisi ise, bir müellifin bir nahiv kaidelerini ya da dilsel bir olguyu açıklamak amacıyla kaleme aldığı yazılmış örneklerdir. Arap sözlükçüler, şâhidleri Arap sözlüğünün babası sayılan Hafıl b. Ahmed'in yerleştirdiği esasları taklit etmek suretiyle kullanmışlardır. Bununla birlikte şevâhidi yukarıda ifade ettiğimiz görevlerinin yanı sıra başka iki hedef için kullanmışlardır. Birincisi, söz konusu lafzın dilde mevcut olduğuna delil olması; ikincisi lafzın, okuyucunun ya da eleştirmenin önceden bilmediği başka bir anlama delalet etmesidir. Şevâhidin kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

3.9.2. Kur'an-ı Kerim ve Kıraatler

Kur'an en fasih ve en beliğ söz kabul edilmesi sebebiyle onun gerek mütevâtir, gerek şâz ve gerekse âhâd kıraatleriyle istişhâd edilmiştir. Nahivciler ve dilciler

³⁹¹ Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn*, nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996), 1: 1002. Ayrıca istişhâd ve şevâhid kavramıyla ilgili geniş bilgi için bk. Harun Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri: II./VIII. Asır Çerçevesinde* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 69-124; İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, c. 23 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 396.

³⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “شهد” md., 3: 238.

arasında Kur'an-ı Kerim'in Arap dilinin temel kaynağı olması dolayısıyla Kur'an ayetleriyle istiḥâd konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.³⁹³ Kur'an-ı Kerim lafzıyla muhkemdir. Hadis-i şerif ve Arap şiiriyle ilgili ihtilaflar Kur'an-ı Kerim için asla söz konusu değildir. Bu nedenle hadisler ve Arap şiiri delil olma yönüyle hiçbir zaman Kur'an-ı Kerim seviyesine ulaşamamıştır.

Râgıb el-İsfehânî'ye (ö. 502/1108) göre, “*Kur'an-ı Kerim'in lâfızları, Arap kelâmının özü, kaynağı ve en üstünüdür. Âlimler kural koyma ve hüküm vermede ona dayanmaktadırlar. En usta şâirler ve belâgatçılar, nazım ve nesirlerinde ona sığınmakta ve ondan güç almaktadırlar.*”³⁹⁴

Konuyla ilgili Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1209), “*Dil kurallarının, kaynağı bilinmeyen cahiliye şiirleriyle ispatı caiz ise, Kur'an'la ispatı hayli hayli caizdir.*”³⁹⁵ sözü önemli bir tespit olarak kabul görmüştür. Bu yüzden farklı Kur'an kıraatleri de istiḥâd etmede öncelikli olarak kabul edilir.

Bir kıraatin sahih olması için şu şartlar ileri sürülmüştür.³⁹⁶

- Hz. Osman zamanında çoğaltılan resmi mushafa uygun olması.
- Arap dilinin herhangi bir vechine uygun düşmesi.
- Sahih bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşmış olması.

Bu şartları taşıyan ve yalanda biraraya gelmeleri imkânsız olan topluluklardan nakledilen kıraatlere mütevâtir, bu dereceye ulaşmış kurrâ nezdinde şöhret bulmuş olanlara meşhûr, Mushaf ve Arap diline uygun olmayan ya da kurrâ nezdinde şöhret bulmamış olanlara âhâd, resmi Mushafa ve Arapçaya uygun olsa da, sahih bir senet taşımayanlara ise şâz denilir.

Yukarıdaki tanıma göre kıraat ilmindeki “şâz” teriminin “kurallara aykırı olan söz” anlamında Arapçadaki terimiyle bir ilgisi yoktur.³⁹⁷ Nitekim İbn Cinnî'ye göre şâz kıraatler, rivayet yönüyle Hz. Peygamber'e ulaşmaktan yoksun olsa da, irapla ilgili konulardan yoksun değildir. Bu sebeple şâz kıraatler diğerlerine göre zayıf olmakla

³⁹³ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-izâh 'anhâ*, thk. Al'i en-Necdî Nasîf, Abdulhalîm en-Neccâr, AbdulFettâh İsmail Şiblî (Kahire: 'y.e.y', 1994), 1: 32; Abdulkâdir el-Bağdâdî *Hizânetu'l-edeb*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, (Kahire: 'y.e.y', 1989) 1: 9.

³⁹⁴ Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî me'âni'l-Kur'an*, ('y.y', Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, 't.y'), 4.

³⁹⁵ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-kebir* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994), 5: 58.

³⁹⁶ Ebu'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fî kırâ'ati'l-'aşr*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 't.y'), 14.

³⁹⁷ Suyutî, *el-İktirâh*, 30.

birlikte Arap dilinde hüccettir.³⁹⁸ Nitekim Suyûtî, konuyla ilgili şunları ifade etmektedir:

Kur'ân-ı Kerîm'in mütevâtir, âhâd ve şâz bütün kıraatlerle Arap dilinde istişhâd etmek caizdir. Bilinen kıyâsa ters düşmedikçe şâz kıraatlerle de istişhâdın câiz olabileceğinde âlimler ittifak halindedirler. Bunun yanı sıra, kıyâsa aykırı ise, ona kıyâs yapmak câiz olmamasına rağmen, bizzat bu kıraatın benzerinde onunla istişhâd etmek mümkündür. Bu şâz kıraatlerle istişhâd fıkhıta ihtilâflı bir konu olsa da, nahivciler arasında herhangi bir fikir ayrılığının olmadığını biliyoruz.³⁹⁹

Genelde nahivciler, istişhâd bakımından şiirin, kuralları oluşturmada Kur'an'dan daha alt düzeyde olduğunu kabul etmişlerdir. Hüccet bakımından Kur'an'ın şiirden daha güçlü olduğunu belirtmişlerdir. İbn Hâleveyh (ö.370/980), Kur'an'daki bir kuralın diğerlerinden daha üstün olduğu konusunda âlimlerin ittifak ettiğini belirtir.⁴⁰⁰ Nahiv kitaplarında şiirle istişhâdın Kur'an ayetlerine göre daha yaygın olması, şiirin istişhâdda Kur'an'a tercih edildiği anlamına gelmeyip, şiirin Kur'an ayetlerine kıyasla büyük bir yekûn teşkil etmesidir. Binlerce şiir beyti bulunmasına rağmen Kur'an ayetleri sayılıdır. Şiirle çok istişhâd edilmesinin sebebi kolayca ulaşılabilmesi ve ezberlenmesidir. Arap dilinin temel klasik kitabını yazan Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ında kullandığı ayetler şiirlere göre daha azdır.

Özetleyecek olursak, Kur'ân- Kerim Arapçadaki bütün üslupları ve tarzları ihtiva etmesi, nakil, yazı ve telaffuz yönünden mütevâtir olması sebebiyledir ki sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde kendisiyle istişhâd edilmesinde müttefik olunan bir metin sayılmıştır.

3.9.3. Hadis-i Şerif

Müslüman âlimler, dilciler ve belagat âlimleri Hz. Peygamber'in eşsiz bir fesâhata ve üsluba sahip olduğu konusunda hemfikirdirler. Hz. Peygamber, "*Bana az kelimelerle çok mana ifade edebilme kabiliyeti verildi.*"⁴⁰¹ Hadisiyle kendisinin

³⁹⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1: 33.

³⁹⁹ Suyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, thk. Abdulhakîm Atiyye, 2. Bs. (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûnî, 2006), 39.

⁴⁰⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf Necati (Beyrut: Daru's-Surûr, 't.y.'). 1: 14; Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulumi'l-luğa ve envâ'iha*, thk. Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Daru'l-Fikr, 't.y.'). 1: 213; Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 9.

⁴⁰¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh* (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1987), Ta'bîr 22.

Arapçaya olan hâkimiyetini, belagat kaidelerine uygun konuştuğunu ve üstün edebi bir zevke sahip olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰²

Hadisler daha önce hiç kullanılmamış bazı kelime ve kavramları içermeleri sebebiyle Arapçaya büyük katkı sağlamış, ayrıca kullanımdaki bir takım kelimelere de yeni anlamlar kazandırmışlardır. Bütün bunlara rağmen hadislerin Arapçada istişhâd unsuru olamayacağını düşünen âlimlerin varlığı da bir gerçektir.

Arapça sözlük çalışmalarında ve sarf-nahiv kurallarının tespitinde hadislerin kullanılması konusu, dilciler ve nahivciler arasında büyük tartışmalara sebep olmuştur. Dilciler içinde hadisle istişhâda karşı çıkan olmamakla birlikte Ebu'l-Hasen İbnu'd-Dâi (ö. 680/1281) ve Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344) gibi âlimler, hadislerin işitildiği şekilde değil, mana ile rivayet edilmesi, hadis ravilerinin büyük bir kısmının Arap olmayanlardan müteşekkil olması sebebiyle hadislerde çok miktarda lahn bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca ilk nahivcilerin, hadis lafızlarının Hz. Peygambere aidiyetiyle ilgili şüpheleri nedeniyle hadisle istişhâdı terk ettikleri gibi gerekçeler ileri sürerek hadisle istişhâda karşı çıkmışlardır.⁴⁰³

Hadisle istişhâda taraftar olanlar, hadislerin dilde önemli bir yere sahip olduğunu, Hz. Peygamber'in Arap diline tam olarak hâkim olmasını ve Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, el-Ferrâ, el-Asmaî, el-Kisâî, ez-Zemahşerî ve İbn Cinnî gibi ünlü âlimlerin de hadisle istişhâda karşı çıkmadıklarını dile getirmişlerdir. Ayrıca sened açısından hadislerin şiiirlerden daha sıhhatli olması sebebiyle hadisle istişhâdı gözardı etmenin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir.⁴⁰⁴

Bu iki görüş dışında orta yolu izleyen diğer bir grup daha vardır ki onlar, bazı hadislerle istişhâdın mümkün olduğunu söylerken bazılarıyla mümkün olmadığını söylemişlerdir.⁴⁰⁵ Şâtıbî (ö. 790/1388) ile Suyûtî gibi âlimler, belli bir takım şartları hâiz hadislerle dilde istişhâd edilebileceği kanatindedirler. Bu konudaki en önemli hususun

⁴⁰² Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî ğaribi'l-hadis*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 't.y. '), 3: 309; Ebu's-Seâdât Mecduddîn el-Mubârek b. el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979) 1: 811.

⁴⁰³ Suyûtî, *el-İktirâh*, 43-44; Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 10; Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", *EAÜİFD*, sy. 9 (1990): 67-79; Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", *MÜİFD*, sy. 5-6, (1993): 166-167; Muhittin Uysal, "Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhad Meselesi", *Marife Dergisi*, sy. 1 (2006): 114.

⁴⁰⁴ Suyûtî, *el-İktirâh*, 44; Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", 73-74.

⁴⁰⁵ Mehmet Reşit Özbalıkçı, *Kur'an ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 42-45; Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", 71.

istişhâd edilecek hadislerin “Hz. Peygamber’den geldiği şekilde lafızlara azami itina gösterilmek suretiyle rivayetinin tespit edilmesi” meselesidir. Bu şartı taşıyan hadislerle istişhâd edilmesi gerekir.⁴⁰⁶

3.9.4. Arap Kelamı

Arap kelamı, Kur’an ve hadislerden sonra istişhâdın üçüncü kaynağını oluşturmaktadır. Arap kelamı şiir, emsal ve bedevîlerden nakillerden oluşmaktadır.

Dilciler, Kur’an-ı Kerim ve hadis-i şerifler gibi iki temel sema kaynağının yanında belâgatine, fesahatine güvendikleri Arapların sözleriyle de istişhâd etmişlerdir.

Şehirde yaşayanlardan alınan sözlerle istişhâd h. II. asırla sınırlandırılmıştır. Bu çağdan sonra gelen rivayetler ise kabul edilmemiştir. Şayet rivayet badiyeye aitse h. IV. asır öncesine kadar istişhâd edilmiş, bu asırdan sonrası kabul edilmemiştir.⁴⁰⁷ Mekânî ise el-Fârâbî (ö. 350/961?) *Kitâbu’l-Hurûf* adlı kitabında belirlemiş ve sözüyle ihticâc edilecek ve ihticâc edilmeyecek kabileleri açıklamıştır.⁴⁰⁸

İbn Cinnî de *el-Hasâis* adlı kitabında “Bâbun fî Terki’l-Ahz an Ehli’l-Meder kema Ehaze an Ehli’l-Veber” başlığı altında fasih dil alma şartlarından bahsetmiş, şehirleşmenin fasih dilin bozulmasında büyük bir rolü olduğunu vurgulamıştır.⁴⁰⁹

Arap lehçelerinin hepsi hüccet olmasına karşın, dilciler bazı lehçeleri diğerlerine üstün tutmuşlardır. Selikalarının bozulma ihtimaline binaen başka milletlerle karışmış olan Arap yarımadasının sınır bölgelerinde yaşayan Lahm, Cüzâm, Kudâa, Eyad, Nemr, Gassân, Bekr ve Tağlib gibi kabilelerden dil malzemesi alınmamıştır. En fasih konuşan kabile olarak kabul edilen Kureyş kabilesinin yanı sıra Kays, Temîm ve Esed kabileleri ve sonra da Huzeyl, Kinâne ve Tay kabileleri Arap diline kaynaklık eden kabileler olarak kabul edilmişlerdir.⁴¹⁰ Sonuçta kabile Kureyş’e ne kadar yakınsa fesahata da o kadar yakın, kabile ne kadar çöl hayatının içindeyse, dili her türlü bozulmanın etkisinden o kadar uzak kabul edilmiştir.

⁴⁰⁶ Suyûtî, *el-İktirâh*, 23; Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb*, 1: 6, 7; Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, 76-77.

⁴⁰⁷ Ali Abdulvâhid Vâfî, *Fıkhu’l-luğa*, 182.

⁴⁰⁸ Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Kitâbu’l-hurûf*, thk. Muhsin Mehdî, 2. Bs. (Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1990), 147.

⁴⁰⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâ’is*, 2: 5-12.

⁴¹⁰ Fârâbî, *Kitâbu’l-hurûf*, 147; Krş. İbn Cinnî, *el-Hasâ’is*, 5-12; Suyûtî, *el-İktirâh*, 35; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 211-212; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 7. Bs. (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1989), 555.

Darbimeseller de kalıplaşmış ifadeler olmaları nedeniyle değişimden uzak ve geniş kitleler tarafından kullanılmıştır. Bu sebeple güvenilir ve makbul sayılmıştır.⁴¹¹

Arap kelamının diğer önemli unsuru Arabın divanı olarak kabul edilen şiidir. Kur'an ve Hadislerdeki garib lafızların anlamlarının açıklığa kavuşturulması için temel başvuru kaynağıdır. Bundan dolayı dilciler şiire büyük bir değer ve önem atfetmişler ve nahivcilerin çalışmalarında en başta gelen istişhâd kaynakları arasında yer almış, öyleki "şâhid" kelimesi sonraları sadece şiire ait bir unsur haline gelmiştir.⁴¹²

Âlimler şairleri, birbirlerini izleyen devirlere göre tabaka dediğimiz sınıflara ayırmışlardır. Fasih Arapça'nın kurallarını tespit eden ve lugat hazinesini toplayan dil bilginleri eski dil malzemesini değerlendirip ondan yararlanırken bu tabakalara bazı değerler vermişler ve bunları çalışmalarında ölçüt olarak kullanmışlardır. Devirlere dayanan ve kendi içinde de dallara ayrılan ana tabakalar şunlardır:⁴¹³

1) Câhiliyyûn: İslam'dan önceki döneme ait şairlerdir. el-A'şâ (ö. 7/629) ve İmru'l-Kays (ö. 25/645) gibi şairler bu tabakaya mensuptur.

2) Muhadramûn: Hem câhiliyyeyi hem de İslâmî dönemi idrak eden şairlere verilen addır. Lebîd b. Rebîa (ö. 40-41/660-661) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680?) bu tabakadandır.

3) İslâmiyyûn: Cerîr (ö. 110-728) ve Ferazdak (ö. 112/730) gibi İslâm'ın ilk dönem şairleridir. Bunlara mütekaddimûn adı da verilmektedir.⁴¹⁴

4) Muvelledûn: Bunlara muhdesûn da denilir. Bunlar, İslâm'ın ilk döneminden sonra günümüze kadar gelen bütün şairleri kapsar. Beşşâr b. Burd (ö. 167/783) ve Ebû Nuvâs (ö. 198/813) bu şairlerdendir.

Bu tabakalardan ilk iki tabakaya mensup şairlerin şiirleriyle istişhâd ittifakla kabul edilmiştir. Bazı dilcilerin üçüncü tabakaya mensup şairlerin şiirlerini istişhâda değer bulmalarına karşın bazıları caiz görmemiştir.⁴¹⁵ Bu tabakadan şiirleriyle istişhâd edilebilecek son şair h. 150 yılında vefat etmiş olan İbrahim b. Herme'dir. Muhdes

⁴¹¹ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 487.

⁴¹² Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu'l-luğavî inde'l-'Arab ma'a diraseti li-kadiyyeti't-te'sir ve't-te'essur*, 6. Bs. (Beyrut: Alemu'l-kutub, 1988), 43.

⁴¹³ Ebu Ali Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Mesîlî el-Kayravânî, *el-'Umde fi mehâsini's-şî'ri ve âdâbihi ve nakdihi*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Lübân: Dâru'l-Cil, 1981), 90-94.

⁴¹⁴ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb fi lubbi lubâbi lisâni'l-'Arab*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1984), 6.

⁴¹⁵ Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 5-6.

şairlerin şiirleriyle istişhâd ise genelde caiz görülmemiştir.⁴¹⁶ Suyûtî bu konuda âlimler arasında icma olduğunu ileri sürmüştür.⁴¹⁷

Netice olarak Arap kelâmı, Kur'ân-ı Kerim ve kırâatleri ile hadislerden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Nicelik olarak büyük bir yekûn tutan Arap kelâmı, fesâhati ölçüsünde kabul görmüş ve istişhâda konu olmuştur.

3.9.5. İbn Sîde'nin Şevâhidi Kullanma Yöntemine Hâkim Olan Genel Özellikler

Muhkem'in şevâhidi kemiyet ve keyfiyet açısından çok çeşitlidir. İbn Sîde *Muhkem*'de maddelerin anlamının doğruluğunu delillendirmek amacıyla Kur'an ayetleri, hadis ve Arap kelimelerinden büyük miktarda şevâhid kullanmıştır. Onun kullandığı şevâhidin çokluğunu göstermesi açısından *Muhkem*'in üç ve sekizinci ciltlerini incelediğimizde şu istatistikî sonuçları elde ederiz:

Cilt	Beyit ve beyitlerin cüzleri	Recez	Kur'an	Hadis	Emsal	Toplam
3	1083	356	168	67	44	1718
8	1270	372	307	76	49	2074

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi *Muhkem*'in şevâhidi arasında en büyük payı şiir ve recez almaktadır. Onları Kur'an-ı Kerim, hadis ve emsal takip etmektedir.

İbn Sîde'nin şevâhidi kullanma yöntemiyle ilgili genel özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

1) İbn Sîde şevâhidini çoğunlukla üzerinde ittifak edilen güvenilir kaynaklardan seçmiştir. Ekseriyeti ihticâc asrı şevâhid inden alınmıştır.

2) Şevâhid sıralamasında özel bir yöntemi yoktur. Maddenin anlamını açıkladıktan sonra şâhidi zikreder ki, çoğu zaman uyguladığı yöntem budur.

3) İbn Sîde, okuyucunun dikkatini, zikrettiği şâhide daha çok yoğunlaştırmak maksadıyla kısaltma yoluna gitmiştir.

4) Şevâhidin rivayet ve tenkidine önem vermemiş, anlam ve rivayeti en yaygın olanı vermekle yetinmiştir.

⁴¹⁶ Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 1: 6.

⁴¹⁷ Suyûtî, *el-İktirâh*, 37.

5) İbn Sîde bazen tek bir madde başıyla ilgili iki, üç ve daha fazla farklı şevâhidle istişhâd etmiştir.

6) Bazen aynı şâhidi farklı lafızların doğruluğunu ispat amacıyla tekrarlar. Örneğin, (عَسَق) maddesinde⁴¹⁸ (وَمِنْ شَرِّ غَاسِقِي إِذَا وَقَبَ) “Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden” ayetini⁴¹⁹ aynı zamanda (وَقَبَ) maddesinde de⁴²⁰ tekrar eder.

İbn Sîde'nin şevâhidlerinde, kafiyeli söz söyleyen kişilerin sözleriyle yaptığı istişhâd da dikkatleri çekmektedir. Örneğin رَقَّ kelimesinin⁴²¹ “zayıflamak, azalmak” anlamı için İbnu'l-A'râbî'den şunları nakletmiştir:

في قول الساجع حين قالت له امرأة: أين شبائبك وجلدك؟ فقال: من طال أمده، وكثر ولده، ورقَّ عَدْدُهُ، ذهب جَلْدُهُ.

“Kafiye sahibi kişi, bir kadın kendisine: Nerede gençliğin ve metanetin? dediğinde ona: İnsanın ömrü uzadığında, çocukları çoğaldığında, seneleri azaldığında dayanıklılığı kalmaz, der.”

7) İbn Sîde bazı maddelerin anlamının çoğu kimse tarafından bilindiğini varsayarak açıklamada "معروف" ifadesini kullanmıştır.

8) *Muhkem*'i sözlük maddelerinde kullanılan şevâhid sayısı ve çeşitliliği yönüyle diğer sözlüklerle kıyasladığımızda en çok şevâhid kullanan sözlüklerden olduğunu görürüz.

Örneğin, (حَقَّ) maddesinde⁴²² *Muhkem*'de yirmi yedi şâhid yer alırken, *Kitâbu'l-'ayn*'da on, *Tehzîbu'l-Luğa*'da yirmi üç, *el-Muhîtu fi'l-Luğa*'da beş şâhid yer almaktadır. Yine (حَرَمَ) maddesinde⁴²³ *Muhkem*'de yirmi üç şâhid kullanılırken, *el-'Ayn*'da yedi, *Tehzîb*'de on üç ve *el-Muhîtu*'te 4 şâhid kullanılmıştır.

9) İbn Sîde maddelerle ilgili açıklamalarında sırasıyla en çok İbnu'l-A'râbî, el-Lihyânî, es-Sa'leb, Sîbeveyhi, Ebû Hanîfe, Kurâunneml, İbn Cinnî, İbn Dureyd, ez-Zeccâc, el-Asma'î, es-Sîrâfi, Ebû Ali el-Fârisî, el-Ahfeş ve el-Ferrâ gibi âlimlerden istifade etmiştir.

⁴¹⁸ *Muhkem*, 5: 381.

⁴¹⁹ Felak, 113/3.

⁴²⁰ *Muhkem*, 6: 587.

⁴²¹ *Muhkem*, 6: 127. Diğer örnekler için bk. 1: 121, 229; 7: 359; 10: 46.

⁴²² *Muhkem*, 2: 473.

⁴²³ *Muhkem*, 3: 326.

3.10. KUR'AN-I KERİM'LE İSTİŞHÂD

İbn Sîde şiirden sonra en çok Kur'an-ı Kerim'le istişhâd etmiştir. İster mütevatir, ister âhâd ve isterse şâz olsun bütün Kur'an kıraatleriyle ihticâc etmiştir. Sözlüğünün birçok maddesinde sarf, nahiv ve çok çeşitli dil konularında Kur'an'dan şâhidler getirmiş, çoğu zaman nahiv şâhidlerini şiir ve sonra da Kur'an ayetleriyle ya da sahih Arap kelamıyla desteklemiştir.

Müellif *Muhkem*'de yaklaşık 2280 ayeti şâhid olarak kullanmıştır. Bu ayetlerden 115'ini iki defa delil olarak zikretmiştir. On beş civarında ayeti kerimeyi de üç ve üçten fazla yerde zikretmiştir. İbn Sîde çoğu zaman âyetin tamamını değil, konuyla ilgili dayanak teşkil eden kısmıyla istişhâd etmiştir. En çok delil getirdiği sure en uzun sure olan Bakara suresi olup, toplam 134 ayet farklı maddelerde delil olarak zikredilmiştir.

Kur'an'dan şâhidini "وقوله عز وجل"، "وفي التنزيل"، "وقوله تعالى"، "وقوله"، "فقال تعالى"، "كما قال"، "قال" Kur'an'dan şâhidini "وقوله عز وجل"، "وفي التنزيل"، "وقوله تعالى"، "وقوله"، "كقوله تعالى"، "وهو قوله"، "كما قال جل وعز"، "وقال جل ثناؤه"، "وقال الله تعالى" gibi kendine has çeşitli ibarelerle ifade etmiştir.

İbn Sîde bu şâhidleri kullanırken belirli bir metod takip etmez, farklı yöntemler izler. Bu yöntemleri şöyle sıralayabiliriz:

1) İbn Sîde lafzın ve müştaklarının anlamını verdikten sonra maddenin özelliğine göre bir ya da birkaç Kur'an ayetini ilgili lafzın anlamının doğruluğuna delil olarak getirir, bazen lafzın luğavî tahlillerini yapar ve bunu beyitle destekler.

Örneğin اللّهُ: "Coşku, sevinç, eğlencenin insanı oyalaması, meşgul etmesi"⁴²⁴ lafzını (وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا) "Onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman"⁴²⁵ ayetiyle delillendirir. Müellif ayrıca maddenin müştaklarından اللّٰمى lafzı için Sâide b. Cueyye'nin şu beyti ile istişhâd eder:⁴²⁶

فَأَلْهَمُهُمُ بَاتِنِينَ مِنْهُمْ كِلَاهُمَا
بِهِ قَارَتِ مِنَ النَّجِيعِ دَمِيمٌ

*Her ikisini yaralayıp kanlar içinde bıraktı,
Böylece (düşmanlarını) savaştan alıkoydu.*

⁴²⁴ *Muhkem*, 4: 423.

⁴²⁵ Cuma, 62/11.

⁴²⁶ San'atu Ebî Sa'îd el-Hasen b. Huseyn es-Sukkerî, *Şerhu eş'âri'l-Hezeliyyîn*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc (Kahire: Mektebetu Dâri'l-'Urûbe, 't.y. '), 1: 1162; *Lisânu'l-'Arab*, "ها" md. Bk. *Muhkem*, 4: 423'ten naklen.

“yakaladı, tutukladı” anlamında olduğunu belirttiikten sonra *المَحْبَس* mekan isminin *الحَبْس* gibi masdar olduğunu ve buna delil olarak (أَلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ) “*dönüşünüz Allah’adır*” ayetindeki *مرجعكم* kelimesinin *رجوعكم* gibi masdar olduğunu ifade eder. Yine buna benzer örnek olarak (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَجِيزِ) “*Sana kadınların ay halini soruyorlar*”⁴²⁸ ayetindeki *المَجِيزِ* kelimesinin de *الحَيْض* gibi masdar olduğu hakkında, ayete benzer şekilde *ecvef* fiilinin masdarının (مَقِيلًا) bulunduğu aşağıdaki beyti Sîbeveyhi’den naklen şâhid gösterir.⁴²⁹

بُنِيَتْ مَرَاقِفُهُنَّ فَوْقَ مَرَزَلَةٍ لَا يَسْتَطِيعُ بِهَا الْفَرَادُ مَقِيلًا

*Develerin ayakları, kaygan bir deride çatılıdır,
Hiçbir kene o deride uyuyamaz.*

2) İbn Sîde ayetlerde geçen bazı kavramları ismini belirtmediği tefsirlerle açıklar. Örneğin, (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ) “*İnsanlardan öylesi var ki, herhangi bir ilmî delile dayanmadan Allah yolundan saptırmak ve sonra da onunla alay etmek için boş lafi satın alır.*”⁴³⁰ Ayetinde geçen *لَهْوَ الْحَدِيثِ* kavramının tefsirde, insanı Allah’ı zikirden alıkoyduğu için *الغناء* “şarkı, nağme” anlamında olduğunu aktarmış, bazılarının da bu kavramı “şirk” olarak anladıklarını belirtmiştir.⁴³¹

Yine (وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ) “*Ayetlerimizi geçersiz kılmak için yarışircasına çaba harcayanlar var ya*”⁴³² ayetindeki *مُعَاجِزِينَ* lafzının ismini belirtmediği bir tefsirde “inatla karşı çıkanlar” anlamında ifade edildiğini açıklar.⁴³³

3) Musannif bazen Kur’an ayetlerini lafzın açıklamasında aracı olarak kullanır. Yani lafzın genel anlamını verdikten sonra lafzın yer aldığı ayeti zikreder ve sonra da ayetteki lafzın özel anlamını belirler. Örneğin, *الصَّوْمُ*: “*Yemeği, içmeyi terk etmek*”⁴³⁴ kelimesinin genel anlamını verdikten sonra (إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا) “*Şüphesiz ben*

⁴²⁷ *Muhkem*, 3: 208.

⁴²⁸ *Bakara*, 2/222.

⁴²⁹ Ebû Cendel Ubeyd b. Husayn b. Muâviye b. Cendel en-Numeyrî, *Divân er-Râ’i en-Numeyrî*, şrh. Vâdih es-Samed (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1995), 212; *Lisânu’l-‘Arab*, "حيس" ve "زلل" md.leri; *Tâcu’l-‘arûs*, "زلل" md. Bk. *Muhkem*, 3: 208’den naklen.

⁴³⁰ *Lokmân*, 31/6.

⁴³¹ *Muhkem*, 4: 423.

⁴³² *Sebe*, 34/5.

⁴³³ *Muhkem*, 1: 299.

⁴³⁴ *Muhkem*, 8: 390.

Rahmân'a susmayı adadım."⁴³⁵ Ayetini delil göstererek صَوْمًا lafzının "susma, sessizlik" anlamında olduğunu belirterek lafzın özel anlamını zikretmiştir.

4) Müellif bazen madde başının anlamını açıkladıktan sonra bir ya da birkaç Kur'an ayetiyle istişhâd etmiştir. Daha sonra ayette geçen lafzın anlamını açıklama ihtiyacı duyduğunda أي "yani" tefsir edatından sonra ayetin ne anlama geldiğini açıklamıştır: (يَتْلُوا صُحُفًا مُطَهَّرَةً) "*Tertemiz sayfaları okuyan*"⁴³⁶ ayetinden sonra أَي مُكْرَمَةً أَي مُطَهَّرَةً مِنْ الْأَدْنَسِ وَالْبَاطِلِ "Yani: Şerefli, batıl ve kirlilerden arınmış"⁴³⁷ anlamına geldiğini açıklamıştır.

أَي: أَضَلَّهُمْ "Allah onların kalplerini çevirmiştir."⁴³⁸ Ayetinden sonra اللهُ مَجَازَةً عَلَى فِعْلِهِمْ "Yani: Allah onları yaptıklarına karşılık dalaletle düşürdü."⁴³⁹ ifadesiyle açıklamıştır.

عَدَا lafzının اعتدى ve تعدى gibi müştaklarının da ظلمه "zulmetti, haksızlık yaptı, eziyet etti" anlamlarına geldiğini belirttikten sonra (وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا) "*Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın.*"⁴⁴⁰ Ayetinde geçen "وَلَا تَعْتَدُوا" lafzını الأبطال إلى قتل النساء والأطفال "yani kadın ve çocukları katletmek suretiyle haddi aşmayın" ifadesiyle⁴⁴¹ açıklamıştır.

5) İbn Sîde'nin ele aldığı müştak lafız, Arapların kullanımında ve Kur'an-ı Kerim'de özel manalara sahipse, her iki anlamı da zikredip ayrı ayrı açıklamıştır:

الفَنَدُ: "Bunaklık, yanlış yapmak, yaşlılık ve hastalıktan dolayı akıl, görüş zayıflığı" anlamlarına gelmektedir. Kur'an'da (لَوْ لَا أَنْ تُفَنَدُونَ) "*Eğer bana bunak demezseniz*"⁴⁴² ayetini zikrettikten sonra الكَذِبُ kelimesinin "yalan" anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁴³

3.10.1. Kur'an Kıraatleriyle İstişhâd

İbn Sîde *Muhkem*'de Kur'an kıraatlerine büyük önem vermiştir. Sahip olduğu zengin kıraat ilmini, Endülüs halkının en kültürlü insanların yaşadığı, ilme ve ilim

⁴³⁵ Meryem, 19/26.

⁴³⁶ Beyyine, 98/2.

⁴³⁷ *Muhkem*, 4: 246.

⁴³⁸ Tevbe, 9/127.

⁴³⁹ *Muhkem*, 8: 301.

⁴⁴⁰ Bakara, 1/190

⁴⁴¹ *Muhkem*, 2: 315.

⁴⁴² Yûsuf, 12/94.

⁴⁴³ *Muhkem*, 9: 352.

adamlarına ve özellikle de kıraat âlimlerine çok büyük değer vermesiyle tanınan Ebu'l-Ceyş Mücâhid'in yönettiği Daniye şehrinde edinmiştir.⁴⁴⁴

Müellif *Muhkem*'de istişhâd ettiği kıraat sahiplerinin isimlerini genellikle belirtmemiş aşağıdaki ibarelerle işaret etmiştir:

"قُرئ"، "أما قراءة من قرأ"، "كقراءة من قرأ"، "وقرأ بعضهم"، "قراءة من قرأ"، "وفي بعض القراءة"، "وقرأ بعض القراء"،

وفي بعض القراءات"، "ويقرأ"

Müellif bazen kıraat sahiplerinin adlarını zikreder. Kıraati bazen Hz. Peygamber'e, sahabeye, mütevatir yedi kıraat sahibine, on dört kıraat sahibine ve şâz kıraatlere nisbet eder. Bazen de kıraatin, Medine, Basra, Kûfe gibi şehir halkına ya da genele ait olduğunu ifade etmekle yetinir.

3.10.1.1. Herhangi bir Kimseye Nispet etmeden Kıraatı Zikretmesi

1) İbn Sîde Mücadele suresi 11. Ayetinde (إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَسَبَّوْا فِي الْمَجَالِسِ فَفَسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ) ("Size, "Meclislerde yer açın" denildiği zaman açın ki, Allah da size genişlik versin.") çoğul olarak geçen فِي الْمَجَالِسِ lafzının فِي الْمَجْلِسِ şeklinde müfred okunduğunu kaydetmiştir.⁴⁴⁵

2) وَالشَّعْفُ "Sevginin kalbi yakması" anlamında olduğunu belirten İbn Sîde, Yusuf suresi 30. Ayetini (فَدُ شَعْفَهَا حُبًّا) "Sevgisi kalbine işlemiş" kıraatini delil olarak getirmiştir.⁴⁴⁶

3) Tevbe suresi 81. ayetindeki (فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ) "Allah'ın resulünün çağırısına uymayarak seferden geri kalanlar yerlerinden ayrılmamış olmaktan dolayı sevinç duydular." ifadesinin خَلَّفَ رَسُولِ اللَّهِ şeklinde okunduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁷

3.10.1.2. Kıraat Sahibinin İsmine İsnad Ettiği Kıraat

1) (فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ) "Artık hiçbir nefis, kendileri için gözler aydınlığı olarak nelerin saklandığını bilmez." ⁴⁴⁸ İbn Sîde ayetteki مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ ifadesini

⁴⁴⁴ *Muhkem, Muhakkiklerin Mukaddimesi* (1958), 5.

⁴⁴⁵ *Muhkem*, 3: 205.

⁴⁴⁶ *Muhkem*, 1: 379.

⁴⁴⁷ *Muhkem*, 5: 199.

⁴⁴⁸ Secde, 32/17.

Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den rivayetle مِنْ قُرَاتٍ أَعْيُنٍ biçiminde okuduğunu⁴⁴⁹ belirtmiştir.

2) İbn Sîde İbnu's-Sikkît'ten naklen "فشطت" lafzını Temîm ve Esed kabilelerinin kaf "kâf" ile okuduklarını, Kays kabilesinin "كشطت" şeklinde "kef" ile kıraat ettiklerini aktarır. Buradaki "kâf" harfinin "kef" harfinden bedel olmadığını çünkü her iki okuyuşun farklı iki kabileye ait lehçeler olduğunu ifade ederek İbn Mes'ud'un Tekvîr suresi 11. ayetini (وَإِذَا السَّمَاءُ فَشِطَّتْ) "*Gökyüzü (yerinden) sıyrılıp koparıldığı zaman*" "kaf" ile okuduğunu ve anlamın aynı olduğunu⁴⁵⁰ belirtmiştir.

3) القصد السعي lafzının "yönelmek, gitmek" anlamında olduğunu ifade eden müellifimiz, (فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ) "*Allah'ı anmaya koşun*" ayetini⁴⁵¹ bu anlama uygun olarak tefsir eder. Buradaki السعي kelimesinin anlamının العنوَ "koşmak" olmadığını ifade ederek ayeti, İbn Mes'ud'un (فَامضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ) "*Allah'ı anmaya gidin*" şeklinde okuduğunu belirtir. Ayrıca İbn Mes'ud'un "şayet koşun anlamında olsaydı, dış giysim düşünceye kadar koşardım" sözünü⁴⁵² aktarır.

4) إستمع إليّ ifadelerinin "beni dinle" anlamında olduğunu belirten İbn Sîde, (لَا تَقُولُوا زَاعِنَا) "*Bizi dinle, gözet demeyin*" ayetindeki⁴⁵³ زاعنا ifadesinin, İbn Mes'ud'un mushafında زاعونا şeklinde geçtiğini⁴⁵⁴ kaydeder.

5) Müellif Tâhâ suresi 15. Ayetindeki (إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا) "*Kıyamet mutlaka gelecektir, neredeyse onu gizleyecektim.*" أخفيها kelimesinin "gizli tutmak, örtmek" anlamında olduğunu belirtir ve el-Lihyânî'den naklen bunun umuma ait bir kıraat olduğunu⁴⁵⁵ söyler.

6) İbn Sîde yine el-Lihyânî'den naklen yedi kıraat imamlarından Ali b. Hamza el-Kisâî'nin (رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا) "*inkâr edenler gün gelecek çok arzu edecekler*" ayetinde⁴⁵⁶ geçen رُبَّمَا kelimesini şeddeli okuduğunu, Asım, Medine ehli ve Zirr b. Hubeyş'in رُبَّمَا biçiminde tahfif ederek okuduklarını⁴⁵⁷ ifade etmiştir.

⁴⁴⁹ Muhkem, 6: 123.

⁴⁵⁰ Muhkem, 6: 151.

⁴⁵¹ Cuma, 62/9.

⁴⁵² Muhkem, 2: 221.

⁴⁵³ Bakara, 2/104.

⁴⁵⁴ Muhkem, 2: 221.

⁴⁵⁵ Muhkem, 5: 265.

⁴⁵⁶ Hicr, 15/2.

⁴⁵⁷ Muhkem, 5: 265.

7) (وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّوهُمْ فِي الْعَيْ) “Şeytanların kardeşleri onları sapıklığa sürüklerler.”⁴⁵⁸ Ayetindeki يَمُدُّوهُمْ kelimesini Kûfe, Basra halkı bu şekilde okurken, Medine halkının يَمُدُّوهُمْ biçiminde okuduğunu⁴⁵⁹ kaydeder.

3.10.1.3. Şâz Kıraatlerle İstîşâd

Muhkem'de dikkat çeken hususlardan birisi de İbn Sîde'nin meşhur yedi, on hatta on dört kıraat dâhilinde kabul edilmeyen şâz kıraatlerle istîşâda önem vermesidir.

Muhkem'de Şâz kıraatlere,

"وهي قراءة شاذة"، "ومن الشاذة قراءة من قرأ"، "ومن الشاذة قراءة من قرأ"، "وهي شاذ قراءة من قرأ"

gibi ifadelerle⁴⁶⁰ işaret edilmiştir.

1) Müellif (فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا) “*Bunun üzerine taştan on iki göze fıskırdı*” ayetinde⁴⁶¹ yer alan "عشرة" lafzındaki “şîn” harfinin mansup okunmasının şâz bir kıraat olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶²

2) İbn Sîde bazılarının نَجْم kelimesinin çoğulunun سَحْلٌ وَسَحْلٌ örneğinde olduğu gibi نَجْم olduğu hareketle Nahl suresi 16. ayetinde geçen (وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ) “*Yıldızlarla da insanlar yollarını bulurlar*” بالنَّجْمِ lafzını بالنُّجْمِ şeklinde çoğul okuduklarını ifade etmiş ve bunun şâz bir kıraat olduğunu belirtmiştir.⁴⁶³

3) طُفْرٌ maddesinde (كُلُّ ذِي طُفْرٍ) “*bütün tırnaklı*”⁴⁶⁴ ayetinde geçen طُفْرٍ lafzının طُفْرٍ şeklinde kesreli okunuşunun aşına olunmayan, şâz bir kıraat olduğunu söyler.⁴⁶⁵

4) (إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدَّنْيَا) “*Hani siz vadinin yakın tarafındaydınız.*” ayetinde geçen⁴⁶⁶ بِالْعُدْوَةِ lafzındaki “ayn” harfinin Katâde'nin kıraatine göre mansup okunmasının şâz bir kıraat olduğunu kaydeder.⁴⁶⁷

Eğer lafzın Kur'an kıraatlerinin belirlediği farklı telaffuz şekilleri varsa İbn Sîde onların da caiz olduğuna dikkat çekmiştir. Mesela Yusuf sûresi 23. ayetindeki (وَقَالَتْ) (هَيْبَتُكَ يَا رَبِّ) ifadesinde geçen هَيْبَتُكَ ibaresinin هَيْبَتُكَ veya هَيْبَتُكَ ve

⁴⁵⁸ A'râf, 7/202.

⁴⁵⁹ *Muhkem*, 9: 288.

⁴⁶⁰ Örnek olarak bk. *Muhkem*, 1: 358, 511, 543; 4: 218; 6: 42.

⁴⁶¹ Bakara, 2/60.

⁴⁶² *Muhkem*, 1: 358.

⁴⁶³ *Muhkem*, 1: 511.

⁴⁶⁴ En'âm, 6/146.

⁴⁶⁵ *Muhkem*, 10: 17.

⁴⁶⁶ Enfâl, 8/42.

⁴⁶⁷ *Muhkem*, 2: 318.

هَيْتِ لَكَ şekillerinde okunabildiğini ve Zeccâc'dan naklen هَيْتِ لَكَ şeklinde okumanın daha yaygın olduğunu aktarmıştır.⁴⁶⁸

İbn Sîde bazen kıraatler arasında tercih yapar. Tercihinin sebeplerini gerekçeleriyle açıklar ve kıraatler hakkında yargıda bulunur.

1) Müellif (ذبح) maddesinde (يُدْبِحُونَ الْأَبْنَاءَ كُمْ) “Oğullarınızı boğazlıyorlar”⁴⁶⁹ ayetinde geçen يُدْبِحُونَ lafzının şeddeli okunması gerektiğini ve tahfifinin yani يُدْبِحُونَ şeklinde okuyuşun şâz olduğunu Ebû İshak'tan nakleder. Ayrıca lafzın şeddeli okunmasının çokluğa delalet ettiğini, tahfif ile okunmasının hem aza hem de çoğa delalet ettiğini, lafzın çokluk (teksir) anlamının daha belîğ olduğunu⁴⁷⁰ ifade ederek kendi tercihinin gerekçeleriyle açıklamıştır. İbn Sîde burada üzerinde icma edilen mütevâtir kıraati şâz kıraate tercih etmiştir.

2) بَهْتٌ وَبُهْتٌ وَبُهْتٌ: “Şaşırmak, iftira atmak, hayrete düşmek, şaşakalmak, dehşete düşmek” manalarına gelen kelime için (قَبِهْتَ الَّذِي كَفَرَ) “İnkâr eden şaşırdı kaldı”⁴⁷¹ ayetini şâhid olarak gösterir. Müellif İbn Cinnî'den naklen İbnu's-Semeyfe'in (قَبِهْتَ الَّذِي كَفَرَ) şeklinde okuduğunu ve قَبِهْتَ إِبْرَاهِيمَ الْكَافِرَ “İbrahim kâfiri şaşırttı” anlamına geldiğini ifade eder. Ebû Hayve'nin ise قَبِهْتَ şeklinde okuduğunu ve بَهْتٌ gibi okumanın da caiz olduğunu söylediğini belirtir. Yine Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'in خَرَقَ وَدَهَشَ gibi قَبِهْتَ şeklindeki kıraati aktardığını ancak بَهْتٌ şeklindeki kıraatin daha fasih ve yaygın olduğunu belirttiğini aktarır.⁴⁷²

3) الْعِبَادَةُ: الْإِلَٰهَةَ ، وَالْأُلُوهَةَ ، وَالْأُلُوهِيَّةَ “ilahlık, ibadet, kulluk” anlamında olduğunu ifade eden İbn Sîde, (وَيَذَرُكَ وَالْهَيْتَكَ) “seni ve tanrılarını terkeder”⁴⁷³ kıraatine göre Sa'leb'den naklen (وَيَذَرُكَ وَالْإِهْنَكَ) aktardığı kıraatin tercihe şayan olduğunu, çünkü Firavun, ibadet eden değil, ibadet edilendir, ilahlar sahibi değil, ilahlık sahibidir.⁴⁷⁴ İbn Sîde manaya uygun olduğu için ikinci kıraati birinciye tercih etmiştir.

4) الشَّاطِنُ kelimesinin “habis, şerli, kötü, iğrenç, sinsi” anlamına geldiğini belirten müellif, الشَّيْطَانُ “şeytan” kelimesinin شَطْنٌ “haktan, hayırdan uzak oldu” fiilinden فَيَعَالُ vezninde ve kelimedeki “nûn”un asıl olduğunu, çoğulunun الشَّيَاطِينُ şeklinde gelmesinin bunun delili olduğunu iddia eder. “Şeyâtîn” kelimesi için (وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ) “O'nu

⁴⁶⁸ Muhkem, 4: 377.

⁴⁶⁹ Bakara, 2/48.

⁴⁷⁰ Muhkem, 3: 292.

⁴⁷¹ Bakara, 2/258.

⁴⁷² Muhkem, 4: 282.

⁴⁷³ A'râf, 7/127.

⁴⁷⁴ Muhkem, 4: 358.

(Kur'an'ı) şeytanlar indirmemiştir.”⁴⁷⁵ ayetiyle istişhâd eden İbn Sîde, on dört kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî'nin الشَّيَاطِينُ kelimesini الشَّيَاطُونُ şeklinde okuduğunu ve Sa'leb'in bu okuyuşun hatalı olduğunu söylediğini⁴⁷⁶ aktarır.

5) نَحْنُ zamirinin ikil ve çoğul bir zamir olup, damme üzerine mebni olduğunu çünkü çoğula delalet ettiğini açıklayan müellif, “Mim” ve “vâv” فَعَلُوا وَأَنْتُمْ örneklerinde olduğu gibi muzmarların çoğuluna delalet eder. “Vâv” damme cinsindedir ve “nahnu” damme ile harekelenir. Çünkü “damme” “vâv” cinsindedir. Müellif bu açıklamaldan sonra adını belirtmediği bir kıraat sahibinin (نَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ) “Ancak biz hayat verir ve öldürürüz.”⁴⁷⁷ Ayeti kerimesinde ilk nûn'un tahfif edilerek dammenin ihtilâslı okunması gerektiğini belirtir. Kendinden önceki hâ harfî ile birlikte sakin olmasının hatalı olduğunu,⁴⁷⁸ zaten نَحْنُ şeklinde iki sakin harfî bir arada olması (iltikâ-i sâkineyn) dilde mevcut olmayan bir durum olduğunu ifade eder.

Muhkem müellifi kıraat farklılıklarına Arap şiirinden de şevâhid getirir. *Muhkem*'de bu konuda çok sayıda örnek yer almaktadır:

Duha suresi 3. Ayetteki (مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ) “*Rabbin seni terk etmedi*” (وَدَّعَكَ) lafzındaki “dâl” harfini bazılarının cumhurun aksine tahfif ederek okuduklarını ifade ederek, buna şairi belli olmayan şu beyti delil gösterir:⁴⁷⁹

وَكَانَ مَا قَدَّمُوا لِأَنْفُسِهِمْ أَكْثَرَ نَفْعًا مِنَ الَّذِي وَدَّعُوا

Kendilerine ayırdıkları terk ettiklerinden daha faydalıydı.

İbn Sîde kıraat farklılıklarıyla ilgili bazı dilsel –sarf-nahiv- açıklamalar da yapar.

Örneğin, (سَال) maddesinde (وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ) “*Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan kaçının.*” ayetinde⁴⁸⁰ geçen (تَسَاءَلُونَ) lafzının “sîn”in teşdîdiyle (تَسَاءَلُونَ) okunduğunu ve kıraatın aslının (تَسَاءَلُونَ) olduğunu, ikinci “tâ”nın “sîn”e kalbedildiğini ve sonra da idgam edildiğini belirtir. (تَسَاءَلُونَ) lafzının aslının da

⁴⁷⁵ Şuarâ, 26/210

⁴⁷⁶ *Muhkem*, 8: 17.

⁴⁷⁷ Kâf, 50/43.

⁴⁷⁸ *Muhkem*, 2: 539.

⁴⁷⁹ *Tehzîbu'l-luğa*, 3: 136; *Lisânu'l-'Arab*, "ودع" md.; *Tâcu'l-'arûs*, "ودع" md. Bk. *Muhkem*, 2: 331'den naklen.

⁴⁸⁰ Nisa, 4/1.

yine (تَسَاءَلُونَ) olduğunu, ikinci “tâ”nın tekrarının hoş görülmemesi sebebiyle hafzedildiğini⁴⁸¹ ifade ederek kelimenin sarfî tahlilini yapar.

(فَأَلْحَقُ وَالْحَقُّ أَقُولُ) “İşte bu hakdır ve ben hakkı söylerim.”⁴⁸² İbn Sîde, ayet-i kerimede ilk “hakk”ın ref’ ile okunmasıyla “Ben hakkım” anlamı murad edildiğini belirtir. Eğer ilk “hak” nasb ile kıraat edilirse onun takdirinin فَأَلْحَقُ الْحَقَّ حَقًّا “Ben hakkın gerçek sahibiyim” olacağını, “hakk”ı cer ile okuyanın ise “bi’l-hakki” demek istemiş olacağını ancak böyle bir kıraatin az olduğunu çünkü harfî cerlerin gizlenmesinin mümkün olmadığını⁴⁸³ ifade eder.

3.10.1.4. Kur’an Kıraatlerinde Luğavî ve Sarfî İbdâl

Muhkem’de Kur’an kıraatleri ele alınırken yoğun bir şekilde luğavî ibdâl örnekleri yer alır. İbdâl konusuna erken dönemlerden itibaren büyük ilgi gösteren dilciler, ibdâl ile ilgili çeşitli tanımlar yapmışlardır, onlardan biri şöyledir: “Bir harfin, kelimenin diğer harfleri sabit kalmak kaydıyla başka bir harfin yerine geçmesidir.”⁴⁸⁴

İbdâl, luğavî ve sarfî olmak üzere ikiye ayrılır. Bazı modern dil çalışmalarında luğavî ibdâl yerine, savtî ibdâl (ses değişmesi) kavramı tercih edilmiştir. Eski Arap dilbilimcilerden bazıları ibdalin gerçekleşebilmesi için sesler arasındaki yakınlık (tekârub) olması gibi bir takım esaslar ortaya koyarken, çoğunluğu değişime uğrayacak sesler arasında herhangi bir ilginin olması gerektiği şartını kabul etmezler.⁴⁸⁵ Ayrıca luğavî ibdalde, harfleri farklı ancak anlamın aynı olması şartı ileri sürenler de olmuştur.⁴⁸⁶

Sarfî ibdâl, belirli harflerde meydana gelen kıyasî ibdâldir. Daha çok telaffuzda akıcılık ve kolaylık sağlamak ya da kullanım yaygınlığı gibi nedenlerle yapılan ibdâl olup özellikle “iftiâl” babında gerçekleşir.⁴⁸⁷ Luğavî ibdâl, sarfî ibdâle göre daha kapsamlıdır.

⁴⁸¹ *Muhkem*, 8: 546.

⁴⁸² Sâd, 38/84.

⁴⁸³ *Muhkem*, 2: 474.

⁴⁸⁴ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu’l-ibdâl*, thk. İzzeddin et-Tenûhî (Dimaşk: Matbûatu’l-Mecmai’l-İlmiyyi’l-Arabiyyi, 1960), Mukaddime, 9; Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, *DİA*, c. 15 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 263-265; Mustafa Gerçekçioğlu, “Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde İ’lâl ve İbdâl”, (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2016), 114.

⁴⁸⁵ Bk. Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu’l-ibdâl*, mukaddime, 9; Yakup Civelek, “Arap Dilinde Ses Değişmeleri”, *Bartın Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2014): 2-3.

⁴⁸⁶ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 460.

⁴⁸⁷ Mehmet Ali Sarı, “İbdâl”, 15: 264.

Muhkem'de çok sayıda luğavî ibdâl örnekleri yer almaktadır. Biz de *Muhkem*'de Kur'an kıraatleriyle istişhâd çerçevesinde birkaç luğavî ibdâl örnekleri üzerinde duracağız.

3.10.1.4.1. Ayn ve Gayn Sesleri Arasında İbdâl

الصُّوع، والصُّوع، والصُّوع “içinden su içilen kap” Müellif kelimeye Kur'an-ı Kerim'den (قَالُوا نَفَقْدُ صُوعَ الْمَلِكِ) “*Kıralın su kabını arıyoruz, dediler.*”⁴⁸⁸ ayetini delil getirir. İbn Sîde bazılarının صُوعَ الْمَلِكِ ifadesini, صُوعَ الْمَلِكِ biçiminde (ayn harfini gayn harfine ibdâl ederek) okuduklarını⁴⁸⁹ belirtmiştir.

3.10.1.4.2. Sâd ve Dâd Sesleri Arasında İbdâl

(قَبِص) maddesinde قَبِص filinin “parmak uçlarıyla tutmak” anlamında olduğunu belirten İbn Sîde Tâhâ suresi 96. ayetindeki (فَقَبِصْتُ قَبِصَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ) “*Elçinin izinden bir avuç avuçladım da onu attım*” (فَقَبِصْتُ) lafzını Hasan-ı Basrî'nin (فَقَبِصْتُ) “sâd” ile okudunu⁴⁹⁰ ifade etmiştir.

3.10.1.4.3. Dâl ve Zâl Sesleri Arasında İbdâl

(وَجَأُوا) “taze kan.” İbn Sîde, Yûsuf suresi 18. Ayeti kerimesini bazılarının (وَجَأُوا) “*üzerinde yalandan kan lekesi bulunan gömleğini getirdiler.*” (وَجَأُوا) biçiminde okuduklarını kaydeder.⁴⁹¹ Cumhuriyet kıraati, (وَجَأُوا) şeklindedir.

3.10.1.4.4. Râ ve Zây Sesleri Arasında İbdâl

أَخْلَاهُ kelimesinin فَرَّغَ المكان (حَتَّى إِذَا فُرِّغَ عَنْ قُلُوبِهِمْ) anlamında olduğunu açıklayan İbn Sîde, Sebe suresi 23. ayeti kerimesinin bir kıraatte (فَرَّغَ) “Kalblerinden korku giderilince” şeklinde okunduğunu belirtir.⁴⁹² Meşhur kıraat, (فَرَّغَ) “zây” iledir.

⁴⁸⁸ Yûsuf, 12/72.

⁴⁸⁹ *Muhkem*, 2: 302.

⁴⁹⁰ *Muhkem*, 8: 546.

⁴⁹¹ *Muhkem*, 8: 546.

⁴⁹² *Muhkem*, 5: 504.

verdik.” biçiminde okunduğunu⁴⁹⁷ belirtir. Burada ibdâl “ayn” ve “nûn” sesleri arasındadır. İstintâ (الاستنطاء) denilen bu olguda sâkin “ayn”, “tâ”ya yakınlığı halinde “nûn”a ibdâl olur. Ramazan Abduettevâb’a göre Huzeyl, Sa’d b. Bekr, Kays, Ensâr, Ezd ve bazı Yemen kabilelerinde görülen bu olgunun tek bir örneği olduğunu o da, أعطى fiiline bedel olarak أنطى fiilinin gelmesidir.⁴⁹⁸

3) الصفّر kelimesinin “yırtıcı kuşlardan” ve الصفّر içinde bir lehçe olduğunu belirten İbn Sîde, الصفّر والرفّر kelimelerinin de benzer olduklarını, çünkü Kelb kabilesinin “sîn”i özellikle “kâf”la birlikte “zây”e kalbittiklerini ve Kamer suresi 48. ayetini (ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ) “*cehennem dokunuşunu tadın*” (مَسَّ زَقَرَ) biçiminde okuduklarını⁴⁹⁹ ifade eder.

4) الوثر والوثر “Tek, sayının çift olmayanı.” İbn Sîde Lihyânî’den naklen Hicaz ehlinin “tek”i (الوثر) diye isimlendirdiklerini, Necd ehlinin de “vâv”ı kesra ile okuduklarını kaydeder. Dolayısıyla Hicazlıların Fecr suresi 3. ayetteki (وَالشَّفَعِ وَالْوَثْرِ) “*çifte ve teke andolsun*” الوثر والوثر kelimesindeki “vâv”ı fetha ile Necd ve Temîmlilerin ise kesra okuduklarını⁵⁰⁰ belirtir.

3.10.1.4.8. Kur’an Kıraatlerinde Teşdîd ve Tahfîf

Bazı modern araştırmacılar “teşdîd”i, mizaçlarında sertlik, kabalık ve konuşmalarında acelenin ve heyecanın hâkim olduğu Temîm gibi bedevî kabilelere bağlarlar. Hicaz gibi bölgelerde yaşayan yerleşik kabilelerin ise yaşadıkları ortamla uyumlu olarak konuşmalarında incelik, yumuşaklık ve sükûnetin hâkim olduğunu belirtirler. Bu sebeple Hicaz lehçesi daha ince ve yumuşak iken, Temîm lehçesi kalın ve serttir.⁵⁰¹

Teşdîd ve tahfîf, *Muhkem*’de Kur’an kıraatleriyle istişhâdda çok fazla yer alan olgulardandır.

1) Yâsîn suresi 14. ayetindeki (فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ) “*Biz üçüncüsüyle destekledik.*” فَعَزَّزْنَا lafzının فَعَزَّزْنَا “fe-azeznâ” tahfîf ile okunduğunu ifade etmiştir.⁵⁰²

⁴⁹⁷ *Muhkem*, 9: 239.

⁴⁹⁸ Ramazan Abduettevâb, *Fusûl fi fikhi’l-‘Arabiyye*, 6. Bs. (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1999), 120.

⁴⁹⁹ *Muhkem*, 6: 230.

⁵⁰⁰ *Muhkem*, 9: 533.

⁵⁰¹ Ahmed Alemu’d-dîn el-Cundî, *el-Lehecâtu’l-‘Arabiyye fi’t-turâs* (‘y.y.’: ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Kitâb, 1983), 2: 657.

⁵⁰² *Muhkem*, 1: 74.

2) التَّعْطِيلُ kelimesi النَّفْرِيغَ “boşaltmak”, اَخْلَاهَا عَطَّلَ ifadesi, “boşaltmak, tahliye etmek” anlamındadır. Zayi olarak bırakılmış her şey için, مُعْطَلٌ، مُعْطَلٌ dendiğini söyleyen İbn Sîde⁵⁰³ şu şâz kıraati buna delil getirir: (وَبِنْرِ مُعْطَلَةٍ) “kullanılmaz nice kuyular”⁵⁰⁴ کلمة مُعْطَلَةٍ fiilinden اُعْطَلَ fiilinden muhaffeftir. Cumhurun kıraati, وَبِنْرِ مُعْطَلَةٍ (عَطَّلَ fiilinden şeddeli) şeklindedir.

3) İbn Sîde Tevbe suresi 90. ayetinin (وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ) “Bedevîlerden mazeret ileri sürenler” şeddeli okunduğunda “özürleri yok fakat özür bahane edenler” anlamında olduğunu, (المُعْذِرُونَ) tahfifle kıraatinin ise “özrü olan kimseler” anlamına geldiğini⁵⁰⁵ belirtir.

4) Müellif A‘râf 22. ayetin (وَطَافًا بِخِصْفَانٍ) “örtmeye başladılar”, bazı kıraatlerde (وَطَافًا يَخِصْفَانٍ) “hâ”nın kesresi, “sâd”ın teşdidiyle okunduğu kaydeder.⁵⁰⁶

5) En‘âm suresi 33. ayetin (فَأَنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ) “aslında onlar seni yalanlamıyorlar” hem teskîl كَذَّبَ fiilinden يُكْذِّبُونَكَ, hem de tahfif أَكْذَبَ fiilinden يُكْذِّبُونَكَ ile okunduğunu⁵⁰⁷ belirtir.

6) (هَدِي) maddesinde Hicaz halkının lehçesine göre (الْهَدْيِ) tahfif ile okunurken, Temîm lehçesine göre (الْهَدْيِ) şeddeli okunduğunu Sa’leb’den aktarır ve ayetin (حَتَّى يَبْلُغَ) (الْهَدْيِ) şeddeli okunduğunu⁵⁰⁸ belirtir.

3.10.1.4.9. Hemzenin Tahkîki ve Teshîli

Ençok değişim ve dönüşüme uğrayan harflerin başında hemze gelmektedir. Hemze (hâ)’ya dönüşebilir, اراق – هراق, (ayn)’a dönüşebilir, ائك – عئك örneklerinde olduğu gibi. Hemzeden önce med harfi varsa عجايز – عجانز – بايع، عجانز – بايع örneklerinde olduğu gibi illet harflerinden birine tebdil olur.

Hemzenin tahkîki, tahfîfi, teshili, ibdâli ve hazfi gibi konular dilcileri en çok meşgul eden ve ihtilaf edilen konuların başında gelmektedir. Kadîm ulema hemzenin boğazın en alt bölgesinden çıkan, cehr ve şiddet sıfatlarına sahip bir harf olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁵⁰⁹ Biz burada hemze ile ilgili ayrıntılara girmeyip,

⁵⁰³ Muhkem, 1: 543.

⁵⁰⁴ Hac, 22/45.

⁵⁰⁵ Muhkem, 2: 72.

⁵⁰⁶ Muhkem, 5: 62.

⁵⁰⁷ Muhkem, 6: 791.

⁵⁰⁸ Muhkem, 4: 374.

⁵⁰⁹ Ekrem Ali Hamdân, “el-Hemz beyne’l-kurrâ’ ve’n-nuhât”, Mecelletu’l-Buhûs ve Dirâsâti’l-Kur’âniyye 4, sy. 8 (‘t.y.’): 170.

Muhkem'de geçen Kur'an kıraati şevâhidinden hemzenin tahkiki ve teshili⁵¹⁰ ile ilgili birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

1) *أَعْلَمَهُ* kelimesinin *أَدْرَاهُ بِهِ* "bildirdi" anlamında olduğunu ifade eden İbn Sîde, söz konusu lafzın anlamı için (وَلَا أَدْرَأُكُمْ بِهِ) "*Size onu bildirmezdiniz*"⁵¹¹ ayetiyle istişhâd etmiş ve bir kıraatte mehmûz olarak *أَدْرَأُكُمْ* okunduğunu ve bunun lahn olduğunu⁵¹² belirtmiştir.

2) *أَرْجَأُ* الأمر "geciktirmek, ertelemek" anlamındadır. İbn Sîde kelimenin sonundaki hemzenin terkinin lehçe olduğunu⁵¹³ ifade eder. Ahzâb suresi 51. ayetiyle istişhâd eden müellif, (تُرْجَى مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَتُتَوَى إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ) "*Onlardan dilediğinin beraberliğini erteler, dilediğini yanına alırsın.*" *تُرْجَى* şeklindeki hemzesiz kıraatin ecved "daha güzel" ve *تُرْجَى* fiilinden muhaffef olduğunu belirtir.

3) İbn Sîde الإمام kelimesinin "örnek alınacak, takip edilecek kişi" anlamında ve çoğulunun *الْأَيْمَةَ* olduğunu belirttikten sonra Tevbe suresi 12. ayetini (فَقَاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ) "*Küfrün elebaşlarıyla savaşın*" şâhid olarak getirir. Müellif *أَيْمَةَ* lafzındaki "hemze"nin boğazın en alt bölgesinden çıkması ve diğer harflere uzak olduğu için telaffuzunun ağır gelmesinden dolayı "yâ"ya kalbolduğunu açıklar. Ayrıca bir lafızda birbirini takip eden iki asıl hemze kesinlikle bulunmayacağını, Ebû Zeyd'in aktardığı *درائى - درينة - خطينة - خطينة* gibi kelimelerin şâz olduğunu, buradaki hemzelerin asıl olmadığını, ilk hemzelerin zaid olduğunu iddia eder. Kûfe kıraatine göre *أئمة* kelimesinin iki hemze ile okunmasının da aynı şekilde şâz ve kıyasa kabil olmadığını⁵¹⁴ vurgular.

3.10.1.4.10. Kur'an Kıraatlerinde Sarfî İbdâl

1) *الرَّيْشُ* "Bolluk, servet, güzel elbise", çoğulu *رِيَاثٌ وَرِيَاثٌ*. A'râf suresi 26. Ayet (وَرِيْشًا وَرِيْشًا وَرِيْشًا) "*süslenecek elbise ve takva elbisesi*" ile istişhâd eden İbn Sîde, *رِيْشًا* kelimesinin *رِيَاثًا* biçiminde çoğul sigasıyla da okunduğunu belirtir.⁵¹⁵

2) *خَلَّ السَّحَابِ وَخَلَّاهُ* "Suyun çıkış yerleri." Nur suresi 43. ayet ile (فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ) "*Yağmurun onların arasından çıktığını görürsün.*" Kelimenin anlamını

⁵¹⁰ Tahkik-Teshil: Hemzenin kelimedede telaffuz edilmesine tahkik, hemzenin telaffuzda düşmesi teshil diye ifade edilmektedir. Tahkik genelde medeni lehçelerin özelliği kabul edilirken, teshil, bedevi lehçelerin özelliği sayılır. Bk. İbrahim Enîs, *Fi'l-lehecât*, 8. Bs. (Kahire: Mektebetu'l-Encilu, 1992), 75-78.

⁵¹¹ Yunus, 10/16.

⁵¹² *Muhkem*, 9: 393.

⁵¹³ *Muhkem*, 7: 484.

⁵¹⁴ *Muhkem*, 10: 572.

⁵¹⁵ *Muhkem*, 10: 103.

delillendiren İbn Sîde, Lihyânî'den naklen bu kıraatte icma olduğunu ve yine Dahhâk'tan rivayetle جَلال kelimesinin müfredi olan خَلل şeklinde bir kıraatin olduğunu⁵¹⁶ kaydeder.

3) İbn Sîde Hicr suresi 40. ayetindeki (إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ) “içlerinden ihlaslı kulların hariç” الْمُخْلِصِينَ kelimesinin (ismi mef'ul), الْمُخْلِصِينَ olarak da (ismi fail) okunduğunu⁵¹⁷ belirtir.

4) İbn Sîde, فَعَلَ يَفْعَلُ فَعْلًا madde başıyla ilgili Hz. Musa, Firavun kıssasında geçen (وَفَعَلْتَ فَعَلْتَاكَ الَّتِي فَعَلْتَ) “sonunda yapacağını yaptın”⁵¹⁸ ayeti kerimesiyle istişhâd eder. Ayetteki فَعَلْتَاكَ kelimesinden المرّة الواحدة “tek bir defa” murad edildiğini belirten müellif, Şa'bî'nin فَعَلْتَاكَ fâ'nın kesresiyle (ism-i hey'e) kıraatinin عَرَفْتَهَا “bildiğin öldürme şekliyle öldürdün” anlamına geldiğini belirterek ilk kıraatin ecved “daha iyi” olduğunu⁵¹⁹ söyler.

3.11. HADİS-İ ŞERİFLERLE İSTİŞHÂD

İbn Sîde; Halîl, İbn Dureyd, Ezherî, İbn Cinnî, İbn Fâris, Cevherî, Zemahşerî, Suheyli (ö. 581/1185), İbn Berrî (ö. 582/1187) ve İbn Harûf (ö. 609/1212) gibi hadislerle istişhâdı esas alan ve eserlerinde hadislerle istişhâda en çok yer veren âlimlerden biridir.

İbn Sîde istişhâd ettiği hadislerin sıhhatini hiç dikkate almamış, maddelerin açıklamalarıyla ilgili her türden hadisi delil olarak kullanmıştır.

Müellif istişhâd ettiği hadisleri sarf-nahiv ve diğer dil konularının doğruluğunun tespitinde değil, çoğunlukla madde açıklamalarının doğruluğunu desteklemek amacıyla nakletmiştir.

Muhkem'de şiiir ve Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok hadis-i şeriflerle istişhâd etmiş ve tespit edebildiğimiz kadarıyla tekrarlarıyla birlikte yaklaşık 880 hadisi sözlüğün farklı yerlerinde şâhid olarak kullanmıştır. Bu büyük oran, İbn Sîde'nin dilin doğruluğunu te'yid için hadislerle istişhâda cevaz veren âlimlerden olduğunu bize göstermektedir.

⁵¹⁶ *Muhkem*, 4: 513.

⁵¹⁷ *Muhkem*, 5: 58.

⁵¹⁸ Şuarâ, 26/49.

⁵¹⁹ *Muhkem*, 2: 163.

3.11.1. Hadislerle İstişhâd Örnekleri

İbn Sîde önce lafzın tanımlamasını yapar ve akabinde kelimenin anlamını te'yd için hadisi şâhid olarak getirir. İstişhad amacıyla kullandığı hadislerin kaynaklarını açıklama ihtiyacı duymamıştır. Daha çok hadisleri, doğrudan Hz. Peygambere, sahabeye ya da tâbiîne nisbet etmiş; bazen de bilindiğini varsaydığı olaylara isnad etmek suretiyle nakletmiştir. Kur'an ayetleriyle istişhâdına benzer şekilde, hadislerin tamamını ya da yarısını zikrettiği gibi bazen de ele alınan madde ile ilgili olan bölümü zikretmekle yetinmiştir.

1) Hz. Peygamber'e nisbet ettiği hadisleri bağlama göre çoğunlukla şu kalıp ifadelerle nakletmiştir:

وَقَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفِي حَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفِي الْحَدِيثِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمِنْهُ

قَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“kuraklık, bencillik, haksızlık, adam kayırma gibi arzu edilmeyen durum” kelimenin anlamını te'yd etmek için İbn Sîde, Hz. Peygamber'e nisbetle şu hadisi delil getirir: “Siz” *ومنهُ قَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّكُمْ سَتَلْقَوْنَ بَعْدِي أُمَّةً ، فَاصْبِرُوا حَتَّى تَلْقَوْنِي عَلَى الْخَوْضِ" "Siz benden sonra haksızlık, adam kayırma gibi olaylarla karşılaşacaksınız. Havuz başında bana kavuşuncaya kadar sabrediniz."*⁵²⁰

الصَّارُورَةَ: “Evlenmemiş, henüz haccetmemiş kimse”⁵²¹ anlamındaki lafzın, hem erkek, hem de dişi için kullanıldığını belirten İbn Sîde, anlamı te'yd için Hz. Peygamber'e nisbetle şu hadisi nakleder: “لا صَرُورَةَ فِي الْإِسْلَامِ” *“İslam'da ruhbanlık yoktur.”*⁵²²

التُّرُوعَةَ: “Kapı, derece”⁵²³ anlamlarına gelen kelime Hz. Peygamber'in şu hadisi şâhid gösterilerek izah edilmiştir: *وَحَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ مِنْبِرِي هَذَا عَلَى تُرُوعَةٍ مِنْ تُرُوعِ الْجَنَّةِ" "Bu minberim cennet kapılarından birinin üzerindedir."*⁵²⁴

2) İbn Sîde bazen hadisleri ravi isimleriyle nakleder, metin bazen Hz. Peygamber'e ve bazen de raviye ait olabilmektedir. Ravi isimleriyle naklettiği hadislerde şu ifadeleri kullanır:

⁵²⁰ Buhârî, *el-Cami 'u's-sahih*, Megâzî 56.

⁵²¹ *Muhkem*, 8: 265.

⁵²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Muessesetu Kurtuba, 't.y. '), 1: 312.

⁵²³ *Muhkem*, 2: 46.

⁵²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5: 339.

في حديث عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم، وفي حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وفي حديث ابن عباس رضي الله عنه

"لا تَقُولُوا : قَوْسٌ فُرَّحَ فَإِنَّ فُرَّحَ شَيْطَانٌ وَقُولُوا : قَوْسُ اللَّهِ " ⁵²⁵ "Gökkuşığı" ifadesinin kullanılmaması konusunda, sahabeden İbn Abbas'ın rivayet ettiği şu hadisi delil gösterir: "قَوْسٌ فُرَّحَ فَإِنَّ فُرَّحَ شَيْطَانٌ وَقُولُوا : قَوْسُ اللَّهِ" ⁵²⁶ "Gökkuşığı anlamında kavsü kuzah demeyin, çünkü kuzah şeytan adıdır. Kavsullah azze ve celle deyin."

العَصْرَةَ: "Güzel koku esintisi", "şiddetli toz", rüzgârın neden olduğu ve taşıdığı şey" anlamlarına gelmektedir. ⁵²⁷ Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği şu hadis delil gösterilmiştir: "أَنَّ امْرَأَةً مَرَّتْ بِهِ مُنْطَبِئَةً ، لَدَيْهَا عَصْرَةٌ ، فَقَالَ : أَيْنَ تُرِيدِينَ يَا أُمَّةَ الْجَبَّارِ؟ فَقَالَتْ : أُرِيدُ الْمَسْجِدَ. " ⁵²⁸ "Süründüğü kokudan dolayı arkasında güzel esinti bırakan kadına dedi ki: Ey Cebbâr'ın kölesi nereye gitmeyi istiyorsun? O da: Mescide gitmeyi istiyorum, dedi."

3) İbn Sîde *Muhkem*'de maddelerin anlamlarını te'yid için istişhâd ettiği hadisleri çoğunlukla hiçbir kimseye nispet etmeden "وفي الحديث" ifadesiyle nakletmiştir.

الحال: Kelimesinin diğer bir anlamının "çamur" ⁵²⁹ olduğunu belirten İbn Sîde şu hadisi buna şâhid gösterir:

وفي الحديث: "أَنَّ جَبْرِيْلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ : لَمَّا قَالَ فِرْعَوْنُ (أَمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ) - أَخَذْتُ مِنْ حَالِ الْبَحْرِ فَضَرَبْتُ بِهِ وَجْهَهُ."

"Cebrail (as) dedi ki: Firavun 'İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım.' Dediğinde, denizin çamurundan aldım ve onun yüzüne çarptım." ⁵³⁰

خَرَفَ: "meyvelerin tazelerinden almak" anlamındaki fiilin müştaklarından olan خُرْفَةٌ ⁵³¹ "meyve" anlamındaki kelime için şu hadis-i şerif delil getirilmiştir:

وفي الحديث: "عائِدُ الْمَرِيضِ عَلَى خُرْفَةِ الْجَنَّةِ حَتَّى يَرْجِعَ" ⁵³² "Bir Müslüman, hasta bir Müslümanı ziyarete gittiğinde, dönünceye kadar cennet hurfesi (meyve, yemiş) içindedir."

⁵²⁵ *Muhkem*, 2: 565.

⁵²⁶ Hadis mevzudur. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâidu'l-mecmû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1407), 462.

⁵²⁷ *Muhkem*, 1: 431.

⁵²⁸ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Garibu'l-hadis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1986), 2: 282.

⁵²⁹ *Muhkem*, 4: 9.

⁵³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1: 309.

⁵³¹ *Muhkem*, 5: 170.

⁵³² Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahih*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2006), "el-Birr ve's-sıla", 39 (6716).

هَوَّدَ الرَّجُلَ kelimesinin⁵³³ “Yahudileştirmek, Yahudi milletine döndürmek” anlamında olduğunu ifade eden İbn Sîde, bunu Hz. Peygamber’in şu hadisiyle delillendirir: “وفي الحديث: ”كُلُّ مَوْلُودٍ وُلِدَ عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّى يَكُونَ أَبَوَاهُ اللَّذَانِ يُهَوِّدَانِهِ وَيُنَصِّرَانِهِ“ ”*Her doğan İslam fitratı üzerine doğar, sonra anne-babası onu Yahudi ya da hristiyan yapar.*”⁵³⁴

وفي الحديث: ”يُعْتَصِرُ“⁵³⁵ anlamı için İbn Sîde, ”الاعتصار“ الوالد على ولده فى ماله“ ”*Baba oğluna malında cimrilik yapar.*”⁵³⁶ hadisini delil göstermiştir.

4) İbn Sîde bazen lafzın anlamını verdikten sonra istişhâd ettiği hadis metnini naklettikten sonra "يريد", "أراد", "أى", "يريد" gibi ifadelerle Hz. Peygamberin söz konusu hadisten ne murad ettiğini açıklar.

العاقب ”son” anlamındadır.⁵³⁷ Lafzın anlamını delillendirmek amacıyla Hz. Peygamber’in hadisinin son kısmı olan ”وَأَنَا الْعَاقِبُ“ ”*Ben sonuncuyum*”⁵³⁸ ifadesini آخر أي: ”Yani resullerin sonuyum” açıklamasıyla iyice vuzuha kavuşturur.

”Değişmek, dönmek, başka bir yola girmek, tamamlanmak”⁵³⁹ anlamındadır. ”مَنْ أَحَالَ دَخَلَ الْجَنَّةَ“ ”*Müslüman olan kimse cennete girer.*”⁵⁴⁰ Hadisindeki ”مَنْ أَحَالَ“ ifadesinden muradın ”مَنْ أَسْلَمَ“ ”Müslüman olan kimse” anlamında olduğunu ifade ederek hadisi buna şâhid göstermiştir.

”İsrar etmek, sürdürmek, devam etmek”⁵⁴¹ anlamındadır. İbn Sîde ”يَأْتُوا بِنَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ“ ”*Yâ zelcelali ve'l-ikrâm'ı dualarınızda söylemeye devam edin.*” Hadisini⁵⁴² şâhid gösterir ve ”يَأْتُوا“ lafzının ”يَأْتُوا“ ”yani buna devam edin” anlamında olduğunu açıklar.

Sonuç olarak İbn Sîde, çoğu sözlük müellifi gibi şevâhid olarak kullandığı hadislerin sened silsilelerini tamamen göz ardı etmiştir. Aslında hadis metninin sıhhati ve sened ricalinin mevsukiyeti, hadisin sıhhati ve reddi açısından temel iki esastır. Tabi ki *Muhkem* cerh ve ta'dil kitaplarından biri ya da bir fıkıh kitabı değil, bir sözlüktür. Böyle hacim olarak büyük, ansiklopedik tarzda bir sözlük müellifinin hadis metodolojisine tamamen uymasını beklemek elbette doğru olmaz. Ancak müellifin

⁵³³ *Muhkem*, 4: 412.

⁵³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2: 282.

⁵³⁵ *Muhkem*, 1: 431.

⁵³⁶ Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, 2: 431.

⁵³⁷ *Muhkem*, 1: 240.

⁵³⁸ Buhârî, *el-Cami'u's-sahih*, Menâkıb 17.

⁵³⁹ *Muhkem*, 4: 5-6.

⁵⁴⁰ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, 3: 484.

⁵⁴¹ *Muhkem*, 10: 7.

⁵⁴² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'us-sahih sünenü't-Tirmizî*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), Deavât 97 (3524).

istişhâd ettiği hadislerin en azından sıhhat durumlarını açıklamaları uygun olurdu, zira hadis, öncelikle bir teşri kaynağı ve aynı zamanda dilsel bir referanstır.

3.12. ARAP ŞİİRİYLE İSTİŞHÂD

Arabın divanı olarak nitelendirilen şiir, özellikle de Cahiliye şiiri, ait olduğu dönemle ilgili bize çok önemli bilgiler nakleder. İslamiyet'in zuhurundan sonra da cahiliye şiirinin öneminde hiçbir azalma olmamış aksine zamanla daha da değer kazanmıştır. Nitekim İbn Abbâs (r): "*Eğer Allah'ın kitabında bilmediğiniz bir şey okursanız, şiire başvurun zira şiir Arab'ın divanıdır.*"⁵⁴³ sözleriyle şiirin Araplar için ifade ettiği önemi vurgulamıştır. Öte yandan Hâriciler'in reisi Nâfi b. Ezrak'ın, Kur'an-ı Kerim'de vârid iki yüz kadar garîb kelimenin anlamıyla ilgili sorduğu sorulara Abdullah b. Abbas'ın Arap şiirinden getirdiği şevâhidle verdiği cevaplar,⁵⁴⁴ cahiliye şiirinin İslam'dan sonra değerinin azalmadığını bilakis Kur'an'daki garib kelimelerin çözümünde kullanılmasından dolayı daha da arttığını görmekteyiz. Hz. Ömer (r), Cahiliye şiirlerinin önemine işaret ederek, "*onda Kitabınızın tefsiri ve kelamınızın manaları vardır.*"⁵⁴⁵ ifadesiyle dikkatleri çekmiştir.

Cahiliye şiiri hadislerdeki garib lafızlar için de bir anahtardı. Bundan dolayı hadis kitapları İslam'dan önce ve sonra meydana gelen olaylara işaret eden cahilî şiirlerle doludur. Dilciler ve nahivciler de, müfessir ve muhaddislerin yolunu izlemişler, lugavî manaları açıklamak için Arapça beyitleri derlemişlerdir.

İbn Sîde içinde çeşitli dilsel konuları, semantik problemleri ele alan oldukça hacimli ansiklopedik tarzdaki sözlüğünde yer alan madde başlarının şerhinde çok çeşitli şâhidler kullanmıştır. Sözlükte detaylı ve müstakil bir çalışma ve araştırmayı hak edecek seviyede Kur'an âyetleri ve kıraatler, kadîm Arap şiiri ve recez, hadis-i şerifler, emsâl ve akvâlu'l-Arab şevâhid olarak kullanılmıştır.

Bu şevâhid arasında şiir, İbn Sîde'nin istişhâd ettiği kaynaklar arasında ilk sırada yer almaktadır. Müellif *Muhkem*'de, çeşitli şiir bahirlerinden yaklaşık 10200 ve

⁵⁴³ Ahmed Abdulgafûr Attâr, *Mukaddimetu's-sihâh*, 3. Bs. (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 1984), 28; Suyûtî, *el-İtkan, fi 'Ulumi'l-Kur'ân* (Beirut: 'y.e.y', 1973), 2: 240.

⁵⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkan*, 2: 68-105.

⁵⁴⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât fi usûli'l-ahkâm*, thk. Muhammed Huseyn Mahlûf (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1341), 2: 58. Ayrıca Hz. Ömer'in şiire karşı tutumuyla ilgili geniş bilgi için bk. Dursun Hazer, "Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 16, sy. 3 (2003): 359-364.

recezden 3520 olmak üzere toplam 13720 tam ve yarım beyti şâhid olarak kullanmıştır. *Muhkem* müellifi şiir beyitlerini madde tanımlamalarını desteklemede ve çeşitli dilsel yönlerinin delillendirilmesinde kullanmıştır.

İbn Sîde'nin şiir şevâhidini kullanma yöntemine örnek olmak üzere *Muhkem*'in birinci cildini incelediğimizde şu sonuçları elde ederiz.

Birinci ciltte yaklaşık 740 beyitle istişhâd edilmiştir. Bunda recezin payı 212 beyit civarındadır. Recezden yetmiş iki beyit tam olup, geriye kalanın tamamı yarım beyit şeklindedir. Bunlardan 46 beyit dışında hiçbirinin şairi zikredilmemiştir.

Recez dışındaki diğer beyitlerin sayısı 498 civarındadır. Bunların sadece 30'u yarım beyittir. Tam beyitlerin sayısı 468'dir. Bir madde başının şerhinde 30'dan fazla yerde iki ve daha çok beyitle istişhâd etmiştir. Şairine nisbet edilen beyit sayısı ise 226 civarındadır. Bu rakamlar bize göstermektedir ki, İbn Sîde recezle istişhâdı, diğer şiir bahirlerinden daha azdır ve bunların büyük çoğunluğu yarım beyitler oluşturmaktadır. Müellifin şiirle istişhâd daki bu yöntemi diğer ciltlerde de benzer şekilde tekrarlanmaktadır.

Âlimler istişhâd kaynaklarını zaman ve mekân olmak üzere iki çerçevede ele almışlardır. İbn Sîde genelde şevâhidlerinin bu iki çerçeveye uygun olmasına özen göstermiştir. Sözlükte şevâhid olarak kullandığı şiirlerin çoğunu cahiliye döneminin ünlü şairlerinden seçmiş ve şairlerin adlarını genelde zikretmiştir.

Muhkem'de İsimlerini zikrettiği ve en çok istişhâd ettiği meşhur şairler şunlardır:

1) Cahiliye şairleri

İmruulkays,⁵⁴⁶ Zuheyr b. Ebî Sulmâ,⁵⁴⁷ eş-Şenferâ,⁵⁴⁸ en-Nâbiğa ez-Zubyânî,⁵⁴⁹ el-A'şâ,⁵⁵⁰ Tarafe b. el-'Abd,⁵⁵¹ Antere el-'Absî,⁵⁵² el-Mutelemmis,⁵⁵³ Ubeyd b. el-'Abrâs,⁵⁵⁴ Alkame b. 'Abede,⁵⁵⁵ Teebbeta Şerran,⁵⁵⁶ Sâ'id b. Cueyye,⁵⁵⁷ el-Hâris b.

⁵⁴⁶ *Muhkem*, 1: 55; 10: 50.

⁵⁴⁷ *Muhkem*, 1: 181; 10: 261.

⁵⁴⁸ *Muhkem*, 1: 62; 10: 576.

⁵⁴⁹ *Muhkem*, 1: 37; 6: 14.

⁵⁵⁰ *Muhkem*, 1: 67; 6: 13.

⁵⁵¹ *Muhkem*, 1: 231; 10: 105.

⁵⁵² *Muhkem*, 1: 249; 10: 587.

⁵⁵³ *Muhkem*, 1: 168; 4: 14.

⁵⁵⁴ *Muhkem*, 2: 134; 6: 200.

⁵⁵⁵ *Muhkem*, 1: 86; 10: 233.

⁵⁵⁶ *Muhkem*, 1: 62; 10: 310.

⁵⁵⁷ *Muhkem*, 1: 313; 10: 362.

Hillize,⁵⁵⁸ ‘Urve b. el-Verd,⁵⁵⁹ el-Musekkab el-‘Abdî,⁵⁶⁰ ‘Abîd b. Ebras,⁵⁶¹ Selâme b. Cendel⁵⁶² ve ‘Adî b. Zeyd.⁵⁶³

2) Muhadramûn şairleri

Lebîd b. Rebî‘a,⁵⁶⁴ Hassân b. Sâbit,⁵⁶⁵ Ka‘b b. Zuhayr,⁵⁶⁶ el-Hutay’e,⁵⁶⁷ İbn Mukbil,⁵⁶⁸ Humeyd b. Sevr,⁵⁶⁹ en-Nâbiğa el-Ca‘dî,⁵⁷⁰ Ka‘b b. Mâlik⁵⁷¹ ve el-Hansâ.⁵⁷²

3) Huzeyl şairleri

Ebû Hirâş,⁵⁷³ Umeyye b. Ebî Âiz,⁵⁷⁴ Ebû Cendeb,⁵⁷⁵ el-Bureyk,⁵⁷⁶ Sâide b. Cueyye,⁵⁷⁷ Ma‘kil b. Huveylid,⁵⁷⁸ Ebû Sehm,⁵⁷⁹ el-Mutenehhil,⁵⁸⁰ Ebû Zu‘eyb.⁵⁸¹

4) Emevî Şairleri

Ömer b. Ebî Rebîa,⁵⁸² el-Ferezdak,⁵⁸³ Cerîr,⁵⁸⁴ el-Ahtal,⁵⁸⁵ Zü’r-Rumme,⁵⁸⁶ İbn Herme,⁵⁸⁷ Kuseyr ‘Azze,⁵⁸⁸ et-Tirimmâh,⁵⁸⁹ Kumeyt⁵⁹⁰ ve meşhur recez şairlerinden el-‘Accâc b. Ru‘be⁵⁹¹ ve oğlu Ru‘be b. el-‘Accâc,⁵⁹² Ebu’n-Necm⁵⁹³.

⁵⁵⁸ *Muhkem*, 1: 202; 6: 581.

⁵⁵⁹ *Muhkem*, 2: 10; 6: 50.

⁵⁶⁰ *Muhkem*, 4: 450; 6: 19.

⁵⁶¹ *Muhkem*, 3: 208.

⁵⁶² *Muhkem*, 3: 57; 9: 433.

⁵⁶³ *Muhkem*, 1: 400; 4: 251.

⁵⁶⁴ *Muhkem*, 1: 89; 6: 247; 7: 243; 10: 500.

⁵⁶⁵ *Muhkem*, 1: 320; 10: 197.

⁵⁶⁶ *Muhkem*, 1: 400; 6: 393.

⁵⁶⁷ *Muhkem*, 1: 82; 10: 14.

⁵⁶⁸ *Muhkem*, 1: 249; 4: 13.

⁵⁶⁹ *Muhkem*, 1: 214; 4: 38.

⁵⁷⁰ *Muhkem*, 2: 458; 10: 4.

⁵⁷¹ *Muhkem*, 1: 356; 4: 327.

⁵⁷² *Muhkem*, 1: 491; 6: 427.

⁵⁷³ *Muhkem*, 1: 168; 4: 250.

⁵⁷⁴ *Muhkem*, 1: 273; 7: 142.

⁵⁷⁵ *Muhkem*, 1: 299; 4: 106.

⁵⁷⁶ *Muhkem*, 1: 369; 10: 270.

⁵⁷⁷ *Muhkem*, 1: 114; 6: 449.

⁵⁷⁸ *Muhkem*, 1: 337; 10: 524.

⁵⁷⁹ *Muhkem*, 1: 553; 7: 187.

⁵⁸⁰ *Muhkem*, 1: 78; 6: 18.

⁵⁸¹ *Muhkem*, 1: 79; 4: 374.

⁵⁸² *Muhkem*, 1: 204; 9: 29.

⁵⁸³ *Muhkem*, 1: 73; 10: 50.

⁵⁸⁴ *Muhkem*, 1: 520; 10: 289.

⁵⁸⁵ *Muhkem*, 1: 525; 7: 251.

⁵⁸⁶ *Muhkem*, 1: 497; 9: 530.

⁵⁸⁷ *Muhkem*, 1: 531; 10: 33.

⁵⁸⁸ *Muhkem*, 1: 499.

⁵⁸⁹ *Muhkem*, 1: 494; 10: 468.

3.12.1. İbn Sîde'nin Şiirle İstîşhâd Etme Metodları

Müellif aşağıda verdiğimiz örneklerde şiirleri ve istîşhâdını ele alırken önce lafzın anlamını vererek başlar, bazen recezle ve bazen de diğer şiir beyitleriyle anlamı pekiştirir. Şâhid olarak getirdiği şiir beyitleri tam ya da yarım olabilmektedir. İstîşhâd ettiği beyitlerin şairlerini genellikle zikretmez.

1) İbn Sîde bazen lafzın anlamını vererek başlar ve akabinde nisbetiyle birlikte tam şiir beytiyle istîşhâd eder.

هُرَبٌ وَتَبَاعَدٌ: أَمْعَنَ الرَّجُلُ “kaçtı ve uzaklaştı” anlamında olduğunu ifade ettikten sonra buna muallaka şairlerinden Antere'nin şu beytini şâhid olarak gösterir:⁵⁹⁴

وَمُدَّجَجٌ كَرِهَ الْكُمَاةَ نَزَالَهُ لَا مُمْعِنَ هَرَبًا وَلَا مُسْتَسْلِمًا

*Nice silahlı yiğit vardır ki, çıkmak istemez karşısına savaşçılar,
Ne savaş meydanından kaçarlar ne de düşmanlarına teslim olurlar.*

Bir başka örnekte İbn Sîde, النَّعْشُ Lafzının “ölü yatağı”, kralın hastalandığında üzerinde taşındığı “tahtırevan” anlamında olduğunu belirtir ve cahiliye döneminin meşhur şairlerinden en-Nâbiga ez-Zubyânî'nin aşağıdaki beytiyle istîşhâd eder:⁵⁹⁵

أَلَمْ تَرَ خَيْرَ النَّاسِ أَصْبَحَ نَعْشُهُ عَلَى فِتْيَةٍ قَدْ جَاوَزَ الْحَيَّ سَائِرًا

*Görmedin mi insanların en hayırlısını,
Sedyesinde gençlerin omuzları üzerinde mahalleyi aştığını?*

2) Bazen tam beyitle istîşhâd etmekle birlikte şiiri isnatsız verir.

أَغْيَابٌ وَغُيُوبٌ: أَيْبٌ، لَعْبٌ، كُصْرٌ. Çoğulu غُيُوبٌ. Kelimeye nisbetini belirtmediği şu beyitle istîşhâd eder:⁵⁹⁶

⁵⁹⁰ *Muhkem*, 1: 534; 5: 233.

⁵⁹¹ *Muhkem*, 1: 66; 5: 23.

⁵⁹² *Muhkem*, 1: 71; 10: 29.

⁵⁹³ *Muhkem*, 1: 504; 4: 450.

⁵⁹⁴ Muhammed Saîd Mevlevî, *Dîvânu Antere: Tahkîk ve dirâse* (Kâhire: el-Mektebu'l-İslâmî, 1964), 209; *Lisânu'l-'Arab*, "معن" md.; *Tâcu'l-'arûs*, "معن" md. Bk. *Muhkem*, 2: 201'den naklen.

⁵⁹⁵ Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb b. Câbir en-Nâbiga ez-Zubyânî, *Dîvânu'n-Nâbiğa ez-Zubyânî*, şrh: Abbâs Abdussâtir, 3. Bs. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996) 45; *Lisânu'l-'Arab*, "نعش" md.; *Tâcu'l-'arûs*, "نعش" md. Bk. *Muhkem*, 1: 375'ten naklen.

⁵⁹⁶ Beyit Hadramî b. Esedî'ye ait. *Lisânu'l-'Arab*, "ذرب" md.; *Tâcu'l-'arûs*, "عيب" md. Bk. *Muhkem*, 2: 260'dan naklen.

وَلَقَدْ يُجَاءُ إِلَى ذَوِي الْأَعْيَابِ

كَيْمَا أَعِدُّكُمْ لِأُبْعَدَ مِنْكُمْ

*Katlanıyorum sizlere ben sizden daha kötü olanlar için,
Bazen insan yardım almak zorunda kalır kusurları çok olanlardan.*

3) İbn Sîde çoğu zaman lafzın anlamını açıkladıktan sonra şairine nisbetle birlikte recezi ona şâhid olarak getirir.

“yazdı, takdir etti” anlamında olduğunu ifade ettikten sonra Zü’r-Rumme’nin şu yarım receziyle istişhâd eder:⁵⁹⁷

لَقَدِّرْ كَانَ وَحَاهِ الْوَاحِي

Yazanın yazdığı bir yazgı sebebiyle

4) Şairini zikretmek suretiyle beytin sadece “sadr”ıyla istişhâd eder: *الهِبَةُ*: "hırka" anlamındadır. Buna Ebû Zubeyd’in şu şiiriyle istişhâd eder:⁵⁹⁸

عَلَى جَنَاحِهِ مِنْ نُورِهِ هَبَبٌ

Göğsünde (avını parçaladığı) rakibinin elbise parçaları var.

5) İbn Sîde bazen şairini belirtmeden beytin “acuz”uyla istişhâd eder:

السُّهَاءُ: “ışığı az küçük yıldızcık” lafzının anlamı için şairini zikretmediği şu beyti şâhid olarak getirir.⁵⁹⁹

أُرِيهَا السُّهَاءُ وَتُرِينِي الْقَمَرُ

Gösteriyorum ben ona yıldızı, o ise bana kameri.

6) Müellif ezdâd kelimelerin anlamlarının doğruluğunu ispat maksadıyla her bir anlam için ayrı ayrı şiir beyitleriyle istişhâd eder:

الرَّهْوَةُ: lafzının *الارْتِفَاعُ وَالانْتِدَارُ* “yükselme ve düşme, alçalma” anlamında ezdâddan olduğunu ifade eden İbn Sîde, “yükselme” anlamı için Amr b. Kulsûm’un şu şiirini şâhid olarak getirir:⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ Recez Zürrumme’ye değil el-‘Accâc’a ait. Ebu’s-Şa’sâ’ Abdullah b. Ru’be, *Dîvânu’l-‘Accâc*, thk. Abdulhafîz es-Satalî (Dimaşk: Mektebetu’d-Duktûr Mervân el-Atiyye, ‘t.y.’), 2: 148; *Lisânu’l-‘Arab*, "وحى" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "وحى" md. Bk. *Muhkem*, 4: 36-37’den naklen.

⁵⁹⁸ Ebû Zubeyd et-Tâî, *Şi’ru Ebî Zubeyd et-Tâî*, thk. Nûrâ Hamûdî el-Kaysî (Bağdâd: Matba’atu Me’ârif, 1967), 113; *Lisânu’l-‘Arab*, "هيب" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "هيب" md.; *Tehzîbu’l-luğa*, 5: 379. Beytin “acuz”u şöyledir: "ومن دم صائكٍ مُسْتَكْرَهُ دَفْعٌ" Bk. *Muhkem*, 4: 108’den naklen.

⁵⁹⁹ *Kitâbu’l-‘ayn*, 4: 72; *Lisânu’l-‘Arab*, "سها" md.; *Tehzîbu’l-luğa*, 6: 367; *el-Muhassas*, 15: 178. Beytin “sadr”ı şöyledir: "فكنا كمن قال من قبلها" Bk. *Muhkem*, 4: 407’den naklen.

نَصَبْنَا مِثْلَ رَهْوَةَ ذَاتِ حَدِّ مُحَافِظَةً وَكُنَّا السَّابِقِينَ

*Korumak için soyumuzu hazırladık dağ gibi güçlü bir birlik,
Biz bunu daha önce de yapmıştık.*

“Düşme, alçalma” anlamı için de Ebu'l-Abbâs en-Numeyrî'nin aşağıdaki beytinin “sadr”ıyla istişhâd eder:⁶⁰¹

دَلَّيْتُ رَجُلِي فِي رَهْوَةَ

Sarkıttım ayaklarımı aşağıya doğru.

7) Bazen sözlükteki maddeden müştak olan lafzın anlamını açıklar ve ona şairini belirtmeden yarım şiir beytini şâhid olarak getirir.

“deve semizleşti” lafzına şu yarım recezle istişhâd eder:⁶⁰²

وَأَرْهَقْتُ عِظَامَهُ وَأَخْلَصَا

Kemikleri et bağladı ve semirdi.

8) Bazen bir madde başı için birden fazla şiirle istişhâd eder. Örneğin,

“birlikte içti”, “içki arkadaşlığı yaptı” anlamını verdiğinden sonra şairini zikretmediği şu recezle istişhâd etmiştir:⁶⁰³

رُبَّ شَرِيبٍ لَكَ ذِي حُسَّاسٍ شِرَابُهُ كَأَحْوَرٍ بِالْمَوَاسِي

*Vardır nice meymenetsiz mey arkadaşın,
İçki içmek onunla ustura kesmesi gibidir ansızın.*

Ayrıca aynı madde başıyla ilgili Âmân b. Ka'b'ın aşağıdaki recezini şâhid olarak getirir:⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Ebu'l-Esved (Ebû Abbâd) Amr b. Kulsûm b. Mâlik *Dîvânu 'Amr b. Kulsûm*, thk. İmîl Bedî Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), 76; *Lisânu'l-'Arab*, "رها" md.; *Tâcu'l-'arûs*, "رها" md.; *el-Muhassas*, 13: 263. Bk. *Muhkem*, 4: 419'dan naklen.

⁶⁰¹ *Lisânu'l-'Arab*, "رها" md. Beytin “acuz”u şöyledir: "فَمَا نَأَلْنَا عِنْدَ ذَاكَ الْقَرَارَا" Bk. *Muhkem*, 4: 419'dan naklen.

⁶⁰² *Lisânu'l-'Arab*, "خلص" ve "زهق" md.leri; *Tâcu'l-'arûs*, "خلص" md. Bk. *Muhkem*, 5: 60'den naklen.

⁶⁰³ *Lisânu'l-'Arab*, "شرب", "حسس", ve "وسى" md.leri; *Tehzibu'l-luğa*, 3: 409; *Tâcu'l-'arûs*, "شرب", "حسس", ve "وسى" md.leri; *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 2: 10; *Mucmelu'l-luğa*, 2: 11; *el-Muhassas*, 11: 98. Bk. *Muhkem*, 8: 53'den naklen.

⁶⁰⁴ Recez Âmân b. Ka'b'a ait. *Cemheretu'l-luğa*, 58, 74, 311; *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 18: 186; *Mucmelu'l-luğa*, 1: 149. Bk. *Muhkem*, 8: 53'den naklen.

إِذَا الشَّرِيبُ أَخَذَتْهُ أَكَّةٌ فَخَلَّهِ حَتَّى يَبَّكَ بَكَّةٌ

*Sıcakta beklemekten develeri suya getiren arkadaşın usanırsa eğer,
Develerini sulamada senin develerinle yarıştırsın ona izin ver.*

9) İbn Sîde bazen aynı beyti sözlüğünün muhtelif yerlerinde farklı konular için şâhid olarak kullanmıştır.

Örneğin, Muhadramûn'dan meşhur şair Lebîd b. Rebîa'ya ait kasidenin aşağıdaki matla beytini üç farklı yerde şâhid olarak kullanmıştır.⁶⁰⁵

عَفَّتِ الدِّيَارُ مَحَلَّهَا فَمُقَامَهَا بِمَنْى تَأْبُدُ غَوَظًا فَرَجَامَهَا

*Mina'daki diyarın yaylak ve kışlaklarından iz kalmadı,
İçindeki Gavl ve Ricâm, meskeni oldu vahşi hayvanların.*

Sonuç olarak, İbn Sîde *Muhkem*'deki maddelerin tanımlamaları için oldukça fazla sayıda şiir şevâhidi kullanmıştır. İstişhâd ile ilgili zaman ve mekân sınırlamasına dikkat etmiş, şâhid olarak kullandığı şiir beyitlerini Cahiliye ve İslamî dönem şairlerinden seçmiştir. Bazen tam, bazen yarım beyitle ve bazen de recezle istişhâd etmiştir. Aynı madde başıyla ilgili iki, üç ve dört beyitle istişhâd ettiği de olmuştur.

Müellif beyitlerin şairlerini bazen şairini zikredip bazen de zikretmemek arasında farklı tutumlar izlemiştir. Çünkü müellifin ilk hedefi, dilin müfredatını derlemek, tanımlamak ve okuyucunun zihnine iyice yerleştirmek olduğundan, söz konusu şevâhidlerin nisbetine ve varid olan yanlışları düzeltmeye önem vermemiştir.

3.12.2. Şiir Zaruretleriyle İstişhâd

Şiir zarureti,⁶⁰⁶ arûzun vezninde ya da kafiyede olsun bilinen şiir kurallarına aykırı davranmak anlamına gelir. Ulema şairin kendini şiirin musikisine, kafiyelerin namelerine kaptırmasından dolayı yaptığı dil hatalarına hata gözüyle bakmamış, şairin bu hatalara istemeden düştüğünü kabul etmiştir.

Zemahşeri'ye nisbet edilen aşağıdaki beyitlere göre şiir zaruretinin sayısı ondur:

⁶⁰⁵ Lebîd b. Rebî'a *Dîvân*, 163; *Muhkem*, 6: 573; 8: 376; 10: 511.

⁶⁰⁶ Geniş bilgi için bk. Ebu Bekr Muhammed b. Sehl İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fetlî, 3. Bs., (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1996), 3: 435-476; Faruk Toprak, "Zarûrât-ı Şi'riyye", *DİA*, c. 44 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 138-140.

قطع ووصل وتخفيف وتشديد

ضرورة الشعر عشر عد جملتها

ومنع صرفٍ وصرفٍ تمّ تعديداً

مدٌ وقصرٌ وإسكانٌ وتحريكٌ

Şiir zaruretinin sayısı ondur: Vasıl hemzesini kat‘, kat‘ hemzesini vasletmek; şeddeliyi sâkin, sâkini şeddeli yapmak; Maksûru memdûd, memdûdu maksûr okumak; harekeliyi sâkin sâkini harekeli yapmak, munsarıfı gayri munsarıf, gayri munsarıfı munsarıf yapmak.

Şiir zarureti çeşitleri şunlardır.⁶⁰⁷

- 1) **Makbul olan zaruret:** Memdûd isimlerin maksûr, maksûr isimlerin memdûd yapılması gibi...
- 2) **Çirkin zaruret:** Kelimeden aslı anlaşılmayacak şekilde harf eksiltmek gibi...

Şiir zaruretlerinin kabulü konusunda âlimlerin farklı yaklaşımları söz konusudur. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009), nahiv âlimleri ruhsat verse de şairin zaruret suçu işlemekten uzak durması icap ettiğini, çünkü zaruretin kelamı çirkin hale getirdiğini ifade eder.⁶⁰⁸ İbn Cinnî ise zaruretin, şairin zayıflığından kaynaklanmadığını bilakis kendine olan güveninin eseri olduğunu belirterek, şiir zaruretlerinin kabulü yönünde görüş belirtir.⁶⁰⁹

İbn Sîde şiir zaruretleriyle istişhâdı kabul eden müelliflerdendir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Muhkem*'de yaklaşık yüzden fazla şiir zaruret örneği bulunmaktadır. Müellif Şâhid olarak aldığı şiir örneklerinde bazı şairlerin isimlerini zikrederken, bazılarını da zikretmemiştir.

3.12.2.1. Şiir Zaruretlerinden Örnekler

Muallaka şairlerinden el-A‘şâ‘ya ait⁶¹⁰ aşağıdaki beyitte şiir zaruretiden dolayı العداء şeklinde yazılması gereken memdûd ismi العداء biçiminde maksûr yazılmıştır.

⁶⁰⁷ Toprak, “Zarûrât-ı Şi‘riyye”, 139; Hüseyin Tural, *Arap Edebiyatında Arûz* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 42-49.

⁶⁰⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu’s-sinâ‘ateyn*, thk. Ali M. El-Bicâvî-M. Ebu’l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dâru İhyâi Kutubi’l-Arabiyye, 1952), 150.

⁶⁰⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâ‘is*, thk. M. Ali en-Neccâr, (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, ‘t.y.’), 2: 392.

⁶¹⁰ *Şerhu’l-Eşmûnî ‘alâ elfiyyeti İbn Mâlik*, 3: 658. Bk. *Muhkem*, 2: 314’ten naklen.

والقارح العدا وكل طيرة
لا تستطيع يد الطويل قداها

Ne hızlı koşan at ne de çevik olan, yetişemez yelesine dahi onun.

İşbâ‘ şiir zaruretlerindedir. Antere b. Şeddâd’a ait aşağıdaki beyitt⁶¹¹ يَنْبَغ kelimesindeki bâ harfinin fethası elifle uzatılarak işbâ‘ yapılmıştır.

يَنْبَغُ مِنْ دِفْرَى عَضُوبِ جَسْرَةٍ
رَيَافَةِ مِثْلِ الْفَنِيْقِ الْمَكْدَمِ

*Hızlı akar, cesur, kızgın dişi devenin ensesinden bu ter,
Isırılmış erkek deve de aktığı gibi.*

Harekeli harfi sakini yapmak, sakini de harekelemek:

İbn Sîde nispeti belli olmayan aşağıdaki beyitte⁶¹² geçen هَجْرًا kelimesindeki cîm harfinin zaruretten dolayı teskin edildiğini vurgulamıştır.

لَقَدْ أَمَرْتَنِي أُمَّ أَوْفَى سَفَاهَةً
لَأُهْجِرَ هَجْرًا حِينَ أَرْطَبَ يَانِعُهُ

*Ümmü Evfâ emretti bana ahmakça,
Terk edip gitmemi hurmalar olgunlaşınca.*

Aşağıda Sa’leb’den aktardığı ilk şatırın sonundaki⁶¹³ الْمَعَاصِمِ kelimesine yâ harfi ziyadesinin zaruretten kaynaklandığını belirtmiştir.

أَيَّامَ أَعْرَقَ بِي عَامَ الْمَعَاصِمِ

Zor, kıtlık yılları yaşadım, o günlerde bir deri bir kemik kaldım.

Yine Hutay’e’nin aşağıdaki şiirinde geçen الجمامح kelimesinin aslının الجمامح olduğunu zaruretten dolayı yâ’nın hafzedildiğini ifade etmiştir.⁶¹⁴

بُرْبُ اللَّحَى جُرْدُ الْخَصَى كَالْجَمَامِحِ

İnsanın kardeşi öldürülür yaşlı kısır bir keçi verilip cezadan kurtulur.

⁶¹¹ *Dîvânu Antere*, 204; *Lisânu’l-‘Arab*, "غضب" ve "نبح" md.leri. Bk. *Muhkem*, 2: 191’den naklen.

⁶¹² *Lisânu’l-‘Arab*, "ينع" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "ينع" md. Bk. *Muhkem*, 2: 256’dan naklen.

⁶¹³ *Lisânu’l-‘Arab*, "عصر" ve "عرق" md.leri.; *Tâcu’l-‘arûs*, "عصر" ve "عرق" md.leri. "المعاصير" diye de rivayet edilir. Bk. *Muhkem*, 1: 193’ten naklen.

⁶¹⁴ Ebû Muleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-‘Absî el-Hutay’e, *Dîvânu’l-Hutay’e bi-rivâye ve şerh İbni’s-Sikkît* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1993), 60; *Lisânu’l-‘Arab*, "جمع" ve "أتى" md.leri.; *Kitâbu’l-‘ayn*, 3: 89; *Tehzîbu’l-luğa*, 4: 169, 14: 353; *Tâcu’l-‘arûs*, "جمع" ve "أتى" md.leri. Beytin sadr’ı şöyledir: أخو المرء يؤتى دونه ثم يتقى Bk. *Muhkem*, 3: 99’dan naklen.

Müellif, Cahiliye devrinin ünlü şairlerinden İmrulkays'a ait aşağıdaki beytin ikinci şatırında geçen حومل kelimesinin gayr-i munsarif olmasına rağmen zaruretten dolayı sarf edilerek kesreli okunduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁵

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل بسقط اللوى بين الدخول فحومل

*Durun! Sevgilinin ve onun ed-Dahul ile Havmel arasındaki,
Sıktu'l Liva'da bulunan yurdunun hatırasına ağlayım.*

Cahiliye şairlerinden Tarafe'ye ait aşağıdaki beytin ikinci şatırının sonundaki⁶¹⁶ هيدكور kelimesindeki vâv'ın zaruretten dolayı hafzedildiğini belirtmiştir.

فهي بداء إذا ما أقبلت فحمة الجسم رداخ هيدكور

O yaklaştığında yayar, etine dolgun, Muhteşem, iri vücudunu.

İbn Sîde nispeti belli olmayan bir şaire ait aşağıdaki beyitte geçen⁶¹⁷ الأف kelimesindeki lââm'ın ve المين kelimesindeki hemze'nin zaruretten hafzoldüğünü belirtir.

وكان حاملكم منّا ورافدكم وحامل المين بعد المين والأف

*Bizdendir, size yol gösterip arka çıkan,
Yüzlerce ve binlerce kişiye öncülük eden.*

Müellif aşağıda şairi belli olmayan recezin ilk şatırında geçen لا يُورقني fiilindeki kâf harfinin dammeli okunması gerekirken, zaruretten dolayı işmâm yapılarak sakin okunduğunu ifade etmiştir. Çünkü dammeli okunması halinde beyit, recez bahri ile birlikte kâmil bahrine dâhil olacaktır. Ancak iki farklı arûzun bir arada bulunması kabul edilebilir bir durum değildir.⁶¹⁸

متى أنا لا يُورقني الكرى لئلا ولا أسمع أجراس المطي

*Ne zaman uyuyacağım? Sahipleri gece uykumu bölmeden
Hayvanların çan sesini duymadan.*

⁶¹⁵ *Divân İmru'u'l-Kays*, 8; *Cemheretu'l-luğa*, 567; *Lisânu'l-'Arab*, "حمل" md.; *Tâcu'l-'arûs* "حمل" md. Bk. *Muhkem*, 3: 371'den naklen.

⁶¹⁶ Ebû Amr Tarafe (Amr) b. el-Abd b. Sufyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî, *Divân Tarafe b. el-Abd şerhu'l-'A'lem eş-Şentemerî*, thk. Duriyye el-Hatîb, Lutfî es-Sakkâl (Beyrut: el-Muessesetu'l-Arabiyye, 2000), 160. *Lisânu'l-'Arab*, "هدكر" md.; *Tâcu'l-'arûs* "هدكر" md.; *el-Muhassas*, 16: 169. Bk. *Muhkem*, 4: 462'den naklen.

⁶¹⁷ *Lisânu'l-'Arab*, "ألف" ve "مأى" md.leri. Bk. *Muhkem*, 10: 403'den naklen.

⁶¹⁸ *Cemheretu'l-luğa*, 801; *Lisânu'l-'Arab*, "أرق" ve "شم" md.leri.; *Tâcu'l-'arûs*, "أرق" ve "شم" md.leri. Bk. *Muhkem*, 9: 248'den naklen.

3.12.3. Arûz Konularıyla İstişhâd

Arûz ve kâfiye ile ilgili konular *Muhkem*'de çokça işlenen konuların başında gelmektedir. Müellif arûzla ilgili sahip olduğu zengin bilgi birikimini maddelerin serhinde geniş bir şekilde kullanmıştır. Öyle ki sözlükte ele alınan arûz konuları bir araya toplanacak olsa mükemmel bir arûz kitabı elde edilebilecek seviyededir.

Abdulkadir Abdulcelîl, İbn Sîde'nin sözlüğünü mantıksal karakterli –mantık ilmindeki geçmişi sebebiyle- arûz ıstılahlarıyla doldurma eğiliminde olduğunu söyler. Bunun yanı sıra arûz ıstılahlarının çoğunu *el-Vâfi fi ilmi ahkâmi'l-kavâfi* adlı eserinden aktardığını ve *Muhkem*'de onu adeta özetlediğine dikkati çeker.⁶¹⁹

Araştırmamızda, İbn Sîde'nin lafızların anlamlarını ele alırken arûz meselelerini kullanma yöntemlerini, sunuş biçimlerini ve arûzla istişhâd konularını ele alacağız.

Arûz konuları *Muhkem*'de şu aşamalarda yer alır:

- 1) Lafızların tanımlarında.
- 2) Lafızlarla ilgili görüşleri tartıştıktan sonra, kendi görüşüyle takviye etme gereği duyduğunda.
- 3) Ele alınan arûz konularına uygun olarak, herhangi bir lafzın iştikâkını arûz konularıyla detaylandırırken.

3.12.3.1. Muhkem'de Yer Alan Bazı Arûz Konuları

Mısralarda hecelerin uzun veya kısalıklarını esas alan bir vezin sistemi olan arûz'un lugat anlamı⁶²⁰ ve isimlendirilme sebebiyle ilgili çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu sanat, Arap edebiyatından İran ve Türk edebiyatına da geçmiştir. Arûz, Arap şiir vezinlerinin doğrusunun, yanlışının onun vasıtasıyla bilindiği bir sanattır, diye tarif edilmiştir.⁶²¹ İstılah olarak, beytin ilk şatırının son tef'ilesi şeklinde ifade edilmiştir.⁶²²

⁶¹⁹ Abdulkadir Abdulcelîl, *el-Medârisu'l-mu'cemiyye: Dirâse fi'l-bunyeti't-terkîbiyye*, (Beyrut: Dâru Safâ li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1996), 185.

⁶²⁰ Arûz'un lugat anlamları şunlardır: Taraf, yön, bölge, yan, Mekke, Medine, dağ yolu, bulut, ortaya çıkma veya çıkarma, çadırın orta direği, serkeş deve. Bk. Nihad M. Çetin, "Arûz", *DİA*, c. 3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 424.

⁶²¹ İbn Cinnî, *Kitâbu'l-'arûd*, thk. Ahmed Fevzî el-Hîb, 2. Bs. (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1989), 59; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Mîzânu'z-zeheb fi snâ'ati şi'ri'l-'Arab*, thk. Husnî Abdulcelîl Yûsuf (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1997), 6.

⁶²² Hâşimî, *Mîzânu'z-zeheb*, 7.

Arûz ilmi hicrî II. asrın ikinci yarısında Halîl b. Ahmed tarafından ortaya konmuştur. Halîl'in Mekke'de bu ilmi ortaya koyduğu ifade edilerek teberrüken Mekke'nin isimlerinden olan "Arûz" ismini bu ilme verdiği de iddia edilir. Arûzda kullanılan on altı adet bahir vardır. Bunların on beşini Halîl b. Ahmed bulmuş, son bahir olan "el-Mutedârek" bahri el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) tarafından ilave edilmiştir.⁶²³

Arûzu bilmenin faydaları şunlardır: Edebiyatçıları, bazı şiir bahirlerini birbiriyle karıştırmaktan, yanlış şiir nazmetmekten, şiirde caiz kabul edilmeyen değişiklikleri yapmaktan, Kur'an ve hadisi şiir zannetmekten alıkoyar.⁶²⁴

3.12.3.1.1. Beytin Cüzleri (Arûz, Darb ve Haşv)

İbn Sîde العروض "arûz"u, Mekke, Medine, Yemen anlamında müennes bir lafız olduğunu belirttikten sonra, şiirde arûz'u beytin ilk şatırının son tefilesi diye tarif eder ve çoğulunun أعاريض olduğunu belirttikten sonra, Ebu İshak'ın arûz adının verilmiş sebebiyle ilgili sözünü şöyle detaylandırır: "Evin orta kısmı "arûz" diye adlandırılır. Evin ayakta durmasında arûz'u (orta direği) ne kadar önemliyse, şiir beytindeki arûz da o kadar önemlidir. Söz evinin direği onun arûzudur."⁶²⁵

İbn Sîde "arûz" ve "darb" arasında kıyaslama yaparken التصريح "tasrî"i ele alır. "Tasrî"nin iki türü olduğunu ve arûzun, darbdan fazla harfe sahip olduğunu belirtir. Tasrî'nin ilk türü نقص "naks"dır. Arûz, naks yoluyla darba uygun hale getirilir, yani şiir beytini "tasrî" haline getirmek "arûzu darb gibi yapmaktır."⁶²⁶ Bunu İmruulkays'ın şu beytiyle örneklendirir:⁶²⁷

لَمَنْ طَلَّ أَبْصَرْتُهُ فَشَجَانِي كَحَطِّ زَبُورٍ فِي عَسِيبِ يَمَانِي

*Gördüğümde hep beni üzüntüye gark eden,
Yemen hurma yaprağına yazılmış Zebur hattı gibi silinmiş izler kimin?*

İbn Sîde yukarıda tavîl bahrinden olan beytin (مفاعِلن) vezninde gelmesi gereken arûzun (شجاني), darbına (يماني) uygun eksiltilerek (فعلولن) vezninde getirildiğini belirtmiştir.

⁶²³ Tural, *Türk Edebiyatında Arûz*, 55.

⁶²⁴ Tural, *Türk Edebiyatında Arûz*, 19.

⁶²⁵ *Muhkem*, 1: 404.

⁶²⁶ *Muhkem*, 1: 437.

⁶²⁷ *Dîvân İmru'u'l-Kays*, 85. *Muhkem*, 1: 437'den naklen; İbn Cinnî, *Kitâbu'l-arûd*, 62.

“Tasrî”in ikinci türü زيادة “ziyâde”dir. Arûzun darb’ına uyumlu olabilmesi için arûzda harf ziyadesi yapılır. İbn Sîde İmruulkays’ın aşağıdaki beytini buna şâhid gösterir.⁶²⁸

ألا عم صَبَاحًا أَيُّهَا الطَّلَلُ البالى وهل يَعمَنُ مَنْ كَانَ في العُصْرِ الخالى

*Şen ol, ey sevgilinin yurdunun eski kalıntıları desem,
Geçip gitmiş asırlarda kalanlar şen olur mu bilmem.*

İbn Sîde bir şiir beytindeki حشو “haşv”in, şiirin arûzu ve darbı dışındaki cüzlerini ifade eden bir tabir olduğunu belirtir.⁶²⁹ Ayrıca müellif “haşv” ile beytin diğer cüzleri arasında Ebû İshak’ın “arûzda gaye” ile ilgili sözünü şerh ederken şu ayrımı yapar:

Arûzda gayeler daha çok illetlidir. Çünkü gayeler فاعِلَاتُنَّ veya مَفَاعِيلُنَّ ya da فَعُولُنَّ olursa, sebeplerinin hazfedilmemesi gerekir. Çünkü beytin sonu ancak sakin olur ve sakinin hazfedilmesi ve beytin sonunun harekeli olması caiz olmaz. Maktu’, maksûr, mekşûf ve mektûf gayelerdendir. Bunların hepsi beytin haşvinde olmayan şeylerdir. Bunlar, gaye diye adlandırılır çünkü beytin sonudur.⁶³⁰

3.12.3.1.2. Teş’îs İletti

İbn Sîde arûzdaki illet çeşitlerinden olan التشعيث “teş’îs” ile ilgili şu açıklamaları yapar: “Teş’îs, arûzun hafif bahrinde meydana gelmektedir. Buna göre (فاعلاتن) veznindeki “ayn” ortadan kalkarak (فالانتن) kalır ve taktî’de (مفعولن) veznine naklolur. Burada “ayn”ın hazfîni ilk vetid olduğu için “harm”a benzetmişlerdir.” Müellif Ebû İshak’ın konuyla ilgili sözlerini uzun uzadıya naklettikten sonra “teş’îs”e örnek olarak şu beyti şâhid olarak gösterir.⁶³¹

ليسَ من ماتَ فاستراحَ بمَيِّتٍ إِنَّمَا المَيِّتُ مَيِّتٌ الأَحْيَاءِ

Ölüp de rahata eren ölü değildir, gerçek ölü ancak yaşayan ölüdür.

İbn Sîde teş’îs’in hafif bahrinin birinci darbında olduğunu belirtir. Zira onun arûzunun ve darbının tam olduğunu ve teş’îs’in darb’da caiz olduğunu ifade eder. el-

⁶²⁸ Dîvân İmruulkays, 27. Cemheretu’l-luğa, 1319; Tâcu’l-‘arûs, "طول" md. Muhkem, 1: 437’den naklen.

⁶²⁹ Muhkem, 3: 464.

⁶³⁰ Muhkem, 5: 548.

⁶³¹ Beyt ‘Adî b. er-Ra’lâ’a ait. Lisânu’l-‘Arab, "موت" md.; Tâcu’l-‘arûs, "موت" md.; Tehzîbu’l-luğa, 14: 343. Bk. Muhkem, 1: 357’den naklen.

A‘şâ’nın aşağıdaki beytinde olduğu gibi bir kasidede bir kere tam, bir kere muşas olarak gelir.⁶³²

ما بُكَاءَ الْكَبِيرِ بِالْأَطْلَالِ وَسْؤَالِي وَهَلْ تَرَدُّ سْؤَالِي

*Ömür kemale ermişken nedir kalıntulara bakıp ağlamam?
Soruma cevap mı verecek, nedir durup sorular sormam?*

Yukarıdaki beyitteki اطلالي sözü (مفعولن), سوالی sözü (فعلاتن) veznindedir. İbn Sîde kasidenin ikinci beytindeki وشيمالي sözünün (فعلاتن), üçüncüdeki أهوال sözünün (مفعولن) vezninde geldiğini ve kasidenin bu minval üzere bir (فاعلاتن) vezninde tam, bir (مفعولن) vezninde muşas olarak devam ettiğini söyler.⁶³³

Müellif medîd, kâmil ve recez bahirlerindeki مقطوع “maktu’un, tef’ileden iki harfîn hazfedilmesi” olduğunu belirtir. Örneğin, (فاعلاتن) vezninden “تن” harflerinin hazfedilmesiyle (فاعلن) kalır. Sonra (فاعلن)’dan “nûn” gider “lâm” teskîn edilerek taktî’ye nakledilir ve (فعلُن) halini alır. Aşağıda şairini belirtmediği beyti buna şâhid gösterir.⁶³⁴

إِنَّمَا الدَّلْفَاءُ يَأْفُوتُهُ أُخْرِجَتْ مِنْ كَيْسٍ دِهْقَانٍ

Emin ol, Zelfâ bir yakuttur, tacirin kesesinden çıkmıştır.

Yukardaki beytin “darb”ı olan دِهْقَانِ lafzındaki قان hecesi (فعلن) veznindedir.

İbn Sîde aşağıda şairini zikretmediği kâmil bahrindeki beyitte⁶³⁵ bulunan (نَ خَبَالًا) sözünün (فعلاتُن) vezninde ve maktû’ olduğunu açıklar:

وَإِذَا دَعَوْتُكَ عَمَّهْنِ فَإِنَّهُ نَسَبٌ يَزِيدُكَ عِنْدَهُنَّ خَبَالًا

*Çağırırlarsa “amcamız” diye o kadınlar seni,
Bil ki bu soya ait olman arttırır senin rezilliğini.*

Yine nisbeti belli olmayan aşağıdaki recezde⁶³⁶ (مفعولُن) sözü (مجهود) vezninde olduğunu belirtir:

⁶³² *Dîvânu’l-A‘şâ*, 53. *Muhkem*, 1: 357’den naklen.

⁶³³ *Muhkem*, 1: 357.

⁶³⁴ *Lisânu’l-‘Arab*, "بتر", "كيس", "قطع" ve "ذلف", md.leri; *Tâcu’l-‘arûs*, "بتر", "كيس", md.leri. Bk. *Muhkem*, 1: 162’den naklen; İbn Cinnî, *Kitâbu’l-arûd*, 70.

⁶³⁵ Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal, *Dîvânu’l-Ahtal*, 2. Bs. (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1994) 245. *Lisânu’l-‘Arab*, "قطع" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "قطع" md. Bk. *Muhkem*, 1: 162’den naklen.

⁶³⁶ *Lisânu’l-‘Arab*, "قطع" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "قطع" md. Bk. *Muhkem*, 1: 162’den naklen; İbn Cinnî, *Kitâbu’l-arûd*, 108.

والقلب مني جاهدٌ مجهُودٌ القلبُ منها مُستريحٌ سالمٌ

*Kalb kurtuldu huzur buldu sevgiliden,
Lakin benden yana dertli, sıkıntılı ve yorgun.*

3.12.3.1.3. Şiirin Tarifi ve Bazı Türleri

İbn Sîde “şiiir” konusunda şu açıklamaları yapar:⁶³⁷

Şiir, “vezin ve kafiyenin hâkim olduğu manzum sözdür. Fıkhın şer’î ilimlere, ud’un Mendel şehrine ve yıldızın süreyya’ya galebe çalması gibi her ilim bir şiir kabul edilir.⁶³⁸ Belki de tek beyti şiir diye adlandırdılar. Ahfeş’in naklettiği bu bilgiler sağlam değildir. Ancak “cüz”, “küll”ün ismiyle adlandırılır. Su, suyun cüz’ü; hava, havanın bölümü; yer, yerin parçası olması gibi. Şiirin çoğulu “أشعار” gelir.

Müellif (الخاء والسين والميم) maddesinde muhammes nazım şekillerine değinir. Muhammesin beş cüz halinde olduğunu ifade ettikten sonra, Ebû İshak’ın, “*kafiyelerin farklı ve karışık olmasıyla muhammes oluşur,*” şeklindeki görüşünü aktarır.⁶³⁹

İbn Sîde şiirin المُقْعَد “muk‘ad”ını “beytin arûzundan kuvvetin eksik olmasıdır” şeklinde ifade eder ve nisbetini açıklamadığı bir şairin aşağıdaki beytiyle delillendirir:⁶⁴⁰

أَبْعَدَ مَقْتَلِ مَالِكِ بْنِ زُهَيْرٍ تَرْجُو التَّسَاءُ عَوَاقِبَ الْأَطْهَارِ

*Malik b. Züheyr’in öldürülmesinden sonra kadınlar,
Hâlâ onun gibisine hamile kalabileceklerini mi ümit ediyorlar?*

İbn Sîde şiirde المخلع “muhalla”ın basit bahrinin altıncı darbındaki (مفعولن) olduğunu, darb ve arûzdaki vetidleri çıkarıldığı için bu ismi aldığını belirtir. Zira arûzda ve darbda aslının (مستفعلن) vezni olduğunu belirtir. Aslı sekiz olduğu için iki cüz’ü ondan hafzedilmiştir.⁶⁴¹

⁶³⁷ Muhkem, 1: 365.

⁶³⁸ Muhkem, 1: 365.

⁶³⁹ Muhkem, 5: 98.

⁶⁴⁰ Beyit *Lisânu’l-‘Arab*’da er-Rebî‘ b. Ziyâd el-‘Absî’ye ait olduğu belirtilmektedir. *Lisânu’l-‘Arab*, "مهر" md.; *Tâcu’l-‘arûs*, "قوا" md.; *Tehzîbu’l-luğa*, 1: 203, 9: 368. Bk. *Muhkem*, 1: 174’ten naklen.

⁶⁴¹ *Muhkem*, 1: 141.

3.12.3.1.4. Arûzdaki Bazı zihâflar, İletler ve İsimlendirilme Gerekçeleri

İbn Sîde arûzda العقل “akl” zihâfını “yâ”nın düşürülmesi (yani beşinci harfin sakin olması) diyerek açıklar. Yani (مفاعيلن) vezninin (مُفاعِلْتَن) ve (مفاعِلن) haline dönüştüğünü ifade ederek, aşağıdaki beyti buna şâhid getirir:⁶⁴²

مَنَازِلٌ لَقَرَّتْني قِفَارًا كَأَنَّمَا رُسُومُهَا سَطُورٌ

*Cariyenin ıpıssız kalmış yurdunun,
Sanki izleri satırları andırıyor.*

Müellif zihafıta المعاقبة “mu‘âkabe”nin bir harfin sabit kalması için bir harfin hazfedilmesi, (مفاعيلن) vezninden “yâ”nın hazfedilip “nûn”un kalması ya da “nûn”un hazfedilip “yâ”nın kalması şeklinde açıklar. Ayrıca “muâkabe”nin arûz şatırlarının hepsinde meydana geldiğini kaydeder.⁶⁴³

Müellif müfred zihafılardan القبض “kabz” zihafının cüz’ün sakin olan beşinci harfinin hazfedilmesi yani (فعولن) veznindeki “nûn” ve (مفاعيلن) veznindeki beşinci harf olan “yâ”nın düşmesi şeklinde açıklar.⁶⁴⁴

İbn Sîde arûzun vâfir bahrindeki العصب “asb” zihafı hakkında bilgi verir. “Asb”ın (مُفاعِلْتَن) veznindeki “lâm”ın iskânıyla olduğunu yani (مفاعيلن) veznine döndüğünü söyler. “Asb” diye isimlendirilmesinin harfin harekeden alıkonması sebebiyle olduğunu ifade eder.⁶⁴⁵

Mürekkebi zihafılardan الخيل “habl” zihafının basit ve recez bahirlerinde meydana geldiğini belirten İbn Sîde, “habl”ın (مُستَفْعِلُن) vezninden “sîn” ve “tâ”nın düşürülmesiyle oluştuğunu, “elin kesilmesi” anlamında “الخيل”dan müştak olduğunu ifade eder ve peşinden Ebu İshak’ın “çünkü sakin, sebep’in eli gibidir; iki sakin hazfedildiğinde cüz elleri kesilmiş gibi olur” ifadelerine yer verir.⁶⁴⁶

Arûzun zihaflarından الخين “habn”ın sözlük anlamının “elbiseyi ipe büzmek, kıvırmak” olduğunu belirten İbn Sîde terim anlamının, taf’ileden ikinci sakinin hazfedilmesidir, diye açıklar. Örneğin, (مُستَفْعِلُن) vezninden “sîn”in, (مفعولان) vezninden

⁶⁴² Lisânu'l-‘Arab, "عقل" md.; Tâcu'l-‘arûs, "عقل" md. Bk. Muhkem, 1: 206’dan naklen; İbn Cinnî, Kitâbu'l-‘arûd, 87.

⁶⁴³ Muhkem, 1: 243.

⁶⁴⁴ Muhkem, 6: 183.

⁶⁴⁵ Muhkem, 1: 455.

⁶⁴⁶ Muhkem, 5: 209.

“fâ”nın, (فاعلاتن) vezninden “elif”in düşürülmesi gibi. Bu şekilde isimlendirilme gerekçesini çoğu zaman yaptığı gibi Ebu İshak’ın görüşleriyle te’yid eder.⁶⁴⁷

İbn Sîde, hezec bahrindeki الحرب “harb”i, الحرم “harm ve الكف “keff” ile birlikte cüz’de yer alması ve (مفاعيلن) vezninin (فاعيل) veznine dönüşmesi ve taktî’ye tabi tutularak (مفعول) veznine aktarılması şeklinde izah eder ve buna şu beyti şâhid gösterir.⁶⁴⁸

لو كان أبو بشرٍ أميراً ما رَضِينَاهُ

Şayet Ebû Bişr emir olsaydı, kabul etmezdik onu (emir olarak).

Beyitteki لو كان (مفعول) sözü veznindedir. “Harb”in isimlendirilme gerekçesini Ebu İshak’tan şöyle nakleder: “Öncesinin ve sonrasının düşmesiyle adeta harap hale gelmesinden ötürü bu ismi almıştır.”⁶⁴⁹

İbn Sîde mürekkebin zihafından الخزل “hazl”in, kâmil bahri darbı olup harekeli ikinci harfin teskini ve sakini dördüncü harfin hazfiyle gerçekleştiğini, (متفاعلن) vezninin (متفعلن) veznine dönüştüğünü, ancak bu binanın makbul olmadığını ve makbul bina olan (مفتعلن) veznine çevrildiğini ifade ederek, nisbeti belli olmayan bir şairin aşağıdaki beytini buna şâhid olarak gösterir:⁶⁵⁰

منزلة صمّ صداها وعفتُ أرسُّها إن سئلت لم تجب

Sesi kesilmiş, izleri silinmiş, sorulsa (nerede sevgili diye) cevap veremez bir yurt şimdi o sevgilinin yurdu.

Yine arûz terimlerinden olan kâmil bahrinden الأحدّ “ehazz”ı, iki harekeli ve bir sakinin bir arada bulunması demek olan “vetid mecmu”un veznin sonundan düşürülüp (متفاعلن)’un (متفعلن) ve (فعلن)’a ya da (متفاعلن) vezninin (متفعلن) ve (فعلن)’a nakledilmesidir ve bu şekilde hazifle hafifler, şeklinde izahatta bulunur. Kavramın isimlendirilme sebebinin “kökten, seri bir şekilde kesmek” olduğu yönündeki Ebu İshak’ın görüşünü, İbn Cinnî ile te’yid eder.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Muhkem, 5: 221.

⁶⁴⁸ Lisânu’l-‘Arab, “حرب” md.; Tâcu’l-‘arûs, “حرب” md. Bk. Muhkem, 5: 176’dan naklen; İbn Cinnî, Kitâbu’l-‘arûd, 104.

⁶⁴⁹ Muhkem, 5: 176.

⁶⁵⁰ Lisânu’l-‘Arab, “خزل” md.; Tâcu’l-‘arûs, “خزل” md. Bk. Muhkem, 5: 98’dan naklen; İbn Cinnî, Kitâbu’l-‘arûd, 97.

⁶⁵¹ Muhkem, 2: 515.

Müellif, arûz konularından المجرى “mecrâ” ile ilgili açıklayıcı bilgiler sunar. Ahfeş’in “mecrâ”yla ilgili söylediği, “*şiiirde mecrâ, revî*⁶⁵² *harfinin harekeli olmasındır...*” ifadesine yer verdikten sonra, “*Ses, harflerde akışla başladığı için “revî” ismi verilmiştir.*” şeklindeki isimlendirme gerekçesini İbn Cinnî’den nakleder ve “revî” ile ilgili şu örnekleri verir:⁶⁵³

عتيلان لم يعلم لنا الناس مصرعا “Ayn”daki fetha elifle sesin akışının başlamasıdır.

يا دارمئة بالعلياء فالسندي “Dâl”ın kesresi “yâ”daki ses akışının başlamasıdır.

هريرة ودعها وإن لام لائمو “Mîm”ın dammesi “vâv”daki ses akışının başlamasıdır.

3.12.3.1.5. Kâfiyenin İki Kavramı: Mu‘âzale ve Te‘addî

Müellif المعازلة “mu‘âzale” kavramının anlamını عاظم الشاعر في القافية عظاما: ضَمَّنَ “ilave etmek, araya sokmak” diye belirtir.⁶⁵⁴

İbn Sîde التعدي “te‘addî” kavramını, “vakıfta sakın müzekker “he”nin harekeli olması” diye açıklar. Harekeli olabilmesi sonuna illet harflerinden “vav” ya da “yâ”nın bitişiyle olur. Örnek: تَنْفَسُ مِنْهُ الْخَيْلُ مَا لَا تَعْرُلُهُ bu sözde “he”nin harekesine “teaddî”, ondan sonra gelen “vav”a “müteaddî” adı verilir. وَاَمْتَدَّ غَرِشًا عُنُقَهُ لَلْقَمْتِي سÖZÜNDE ise, “he”nin harekesine “teaddî”, “yâ”ya “müteaddî” dendiğini ifade eder.⁶⁵⁵

İbn Sîde kâfiyenin cüzlerinden, rediften önceki harfin harekesi anlamına gelen الحذر “hazv” konusunda⁶⁵⁶ İbn Cinnî’den nakiller yapar ve kendi görüşleriyle de onun görüşlerini tekid eder.

Yukarıda *Muhkem*’den naklettiğimiz bazı arûz konu örneklerinden hareketle İbni Sîde’nin yaklaşımını şöyle özetleyebiliriz:

Müellifin sahip olduğu arûz ilmini, sözlük maddelerinin tanımlamasında ve beyitlerin tahlilinde önemli bir argüman olarak kullandığını görmekteyiz. Arûz konuları genellikle didaktik bir üslupla ele alınmıştır. Müellif adeta öğrencilere ders anlatan bir öğretmen edasındadır. Konuları bazen kısa ve bazen de detaylı olarak izah eder ve arûz kavramlarının isimlendirilme gerekçelerini açıklamaya özen gösterir.

⁶⁵² Revî harfi, arûz âlimlerinin ittifakıyla kâfiye harflerindedir. Şair uygun harflerden seçer ve kasidesini o harf üzerine bina eder. Tüm beyit boyunca da buna uymaya gayret gösterir. Eğer revî hemze ise hemziyye, lâm ise lâmiyye diye isimlendirilir.

⁶⁵³ *Muhkem*, 7: 505-506.

⁶⁵⁴ *Muhkem*, 2: 65.

⁶⁵⁵ *Muhkem*, 2: 317.

⁶⁵⁶ *Muhkem*, 3: 495.

İbn Sîde, bir arûz kuralının şerhinde şâhid olarak kullandığı beyitlerin ya meşhur olması ya da nisbetinin bilinmemesinden dolayı kime ait olduğunu genellikle zikretmemiştir.

Müellifimiz *Muhkem*'de neredeyse her bir arûz konusu için Ebû İshâk İbrahim ez-Ziyâdî'nin (ö. 249/863) görüşleriyle istişhâd etmiştir. Arûz şâhidlerinin çoğunu ise İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *Kitâbu'l-arûd* adlı kitabından aktarmıştır.

3.13. EMSAL VE ARAP SÖZLERİYLE İSTİŞHÂD

Mesal lafzı, eşitlik, benzerlik anlamlarına gelmektedir. Lafız, ibret alma ve örnek alma, birinin yolunda gitme gibi anlamlara da gelmektedir.⁶⁵⁷

Meseller Arapçada hem deyim ve hem de atasözlerini içine alan geniş bir çerçevede kullanılmaktadır.⁶⁵⁸

İbn Sîde *Muhkem*'de meselleri bu geniş anlamlarıyla kullanmış ve istişhâd etmiştir.

3.13.1. Muhkem'de Emsalle İstişhâd

İbn Sîde, emsal ile istişhâda önem vermiş ve lafızların şerhinde şâhid olarak kullanmıştır. Ancak emsal ile istişhâd *Muhkem*'de Kur'an, Hadis ve şiirle istişhâda göre daha az sayıdadır. *Muhkem*'de yaklaşık 371 emsal ve fasih Araplara ait sözlerle istişhâd edilmiştir.

Müellif öncelikle maddenin anlamını açıkladıktan sonra ona uygun bir mesal ya da bir sözü şâhid olarak getirir. Çoğu zaman "يريد", "معناه", "يُضرب", "يعني", "أي", "أي" lafızlarından sonra istişhâd ettiği meselin ifade ettiği anlamı açıklar.

Örneğin, رعدت السماء "Gök gürledi" lafzı için "رَبِّ صَلْفٍ تَحْتَ الرَّاعِدَةِ" "*Gökgürültüsü altında nice övünenler vardır.*" meseliyle⁶⁵⁹ istişhâd eder ve meselin, kendisinde hiçbir hayır olmayan çok konuşan kimse için söylendiğini ifade eder.

Bazen istişhâd ettiği meselin çıkış hikâyelerinden⁶⁶⁰ bahseder. Örneğin, "أَسَدٌ مُشْتَبِّمٌ" "ağzı sıkıca bağlanmış"⁶⁶¹ anlamındaki kavram için şu meselle istişhâd eder: "تَفَرَّقُ مِنْ صَوْتِ الْغُرَابِ وَتَفْتَرِسُ الْأَسَدَ الْمُشْتَبِّمَ" "*Ağzı bağlı aslanı parçalarken karga*

⁶⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "مثل" md., 11: 610-616.

⁶⁵⁸ Bk. Erdinç Doğru, *Dilin Derin Devleti Deyimler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 18-19.

⁶⁵⁹ *Muhkem*, 2: 8.

⁶⁶⁰ Bk. *Muhkem*, 1: 57, 63, 76; 10: 315; 7: 110.

sesinden korkar.” İbn Sîde bu atasözünün hikâyesini şöyle anlatır: “Bir kadın ağzı bağlı aslanı parçalarken bir karga sesi duymuş ve ondan korkmuştur.” Bunun üzerine söz konusu atasözü, cesur olup da basit şeylerden korkanlar için söylenegelmiştir.”

Müellif حُئِن maddesinde delil olarak getirdiği ve ihtiyacı geri çevrilen kişi için söylenen رَجَعَ بِحُفْيِ حُئِن “Huneyn’in ayakkabılarıyla döndü.” Atasözünün aslını şu şekilde izah eder: “Huneyn, Esed b. Haşim b. Abdimenaf’tan olduğu iddia edilen bir kişiydi. Üzerinde iki kırmızı ayakkabıyla Abdumuttalib’e geldi ve dedi ki: ‘Amca ben Haşim b. Esed’in oğluyum.’ Abdumuttalib de ona: ‘Hayır, üzerindeki kıyafet benim tanıdığım Haşim özellikleriyle uyumlu değil, geri dön.’ Bunun üzerine Huneyn ayakkabılarıyla geri dönmüştür ve bu söz mesel haline gelmiştir.”⁶⁶²

İbn Sîde bazen aynı meseli lafzın doğruluğuna delil olmak üzere birkaç maddede tekrar etmiştir. Örneğin, "عَرَّ" maddesinde⁶⁶³ şâhid olarak getirdiği إِذَا عَرَ أَخُوكَ فَهِنُ “Kardeşin sana karşı kibirli olsa da sen ona yumuşak ol.” meselini, "هان" madde başında da⁶⁶⁴ tekrar etmiştir.

Yine "العَرْفَجَة" maddesinde⁶⁶⁵ istişhâd ettiği كَمَنَّ الْعَيْثُ عَلَى الْعَرْفَجَةِ “yağmurun arfece ağacına iyiliği gibi” meselinin, birisine iyilik yapmak anlamında kullanıldığını belirtmiş ve aynı meseli "مَنَّ" maddesinde de tekrar etmiştir.

İbn Sîde maddelerin izahında veciz mesellerden yararlanmış ve birçoğunun isimlendirme gerekçelerini de açıklamıştır. Örneğin, “ahmak bir kadın adı” olan جَهِيْزَة kelimesi için أَحْمَقُ مِنْ جَهِيْزَة “Cehîze’den daha ahmak” anlamındaki meseli şâhid olarak kullanır. Bu deyimde geçen “Cehîze”nin aslında kendi yavrusunu bırakarak sırtlan yavrusunu emziren bir dişi kurt olduğunu açıklar.⁶⁶⁶

Müellif “meclisteki sergi” anlamına gelen حَلَس kelimesini açıklarken arapların evinden hiç çıkmayan kişi için söyledikleri حَلَسَ فُلَانٌ حَلَسَ بَيْتَهُ deyimini örnek verir.⁶⁶⁷

⁶⁶¹ Muhkem, 8: 82; ayrıca diğer örnekler için bk. 1: 483; 7: 22.

⁶⁶² Muhkem, 2: 538.

⁶⁶³ Muhkem, 1: 74.

⁶⁶⁴ Muhkem, 4: 383.

⁶⁶⁵ Muhkem, 12: 434.

⁶⁶⁶ Muhkem, 4: 152.

⁶⁶⁷ Muhkem, 3: 190.

3.13.2. Muhkem’de Arap Sözcüleriyle İstişhâd

İbn Sîde sadece emsalle istişhâd etmekle kalmayıp, aynı zamanda Arapların ve ileri gelenlerinin sözleriyle de istişhâd etmiş, kelime ya da kavramların izahında onların sözlerinden çok miktarda yararlanmışır. Meselde olduğu gibi öncelikle kelimenin anlamını verdikten sonra anlamı açıklayıcı fasih Araplara ait bir ya da birkaç sözü istişhâd olarak kullanmışır. Arap sözlerini zikrederken şu kalıpları kullanmışır:

“Onların şu sözü gibi”⁶⁷⁴ كقولهم

“Araplar şöyle söyler”⁶⁷⁵ والعرب تقول

“Onların bazılarının şu sözü”⁶⁷⁶ من قولهم

“Şöyle söyledikleri gibi”⁶⁷⁷ كما يقولون

“Arapların sözüne gelince”⁶⁷⁸ أما قول العرب

İbn Sîde المأزب lafzının⁶⁷⁹ “ihtiyaç” anlamında olduğunu ifade eder ve buna Arapların مأزب لا خفاوة “ihtiyaç, muhabbet değil” sözünü şahid olarak getirir. Bu söz, birini sevdiği için değil bir menfaat için ikramda bulunanlar için söylenir.

عسى المادdesinde⁶⁸⁰ عسى العويز أبو سا “küçük mağara sıkıntılar getirebilir” sözünü şahid olarak getirir. Arapların أغزل من الحمى⁶⁸¹ sözünün, hastalığın sürekli tekrarladığı müzmin hasta kişiler için kullanıldığını, adeta hastalığa aşk derecesinde bağlanan kişiler için kullanıldığını belirtir.

İbn Sîde Arapların كَأَنَّ وَجْهَهُ مُشِينٌ بِقِتَادَةٍ “adeta yüzü dikenli sopayla çizilmiş” sözünde⁶⁸² geçen “muşine” meçhul fiilinin خُدِش “çizilmiş, yırtılmış” anlamında olduğunu bu sözün hoşlanılmayan, kasvetli durumlarda söylenildiğini belirtir.

Araplar faziletli kişi için هذا طريقة قومه “bu kavminin yoludur”⁶⁸³ derler. Bu söz kavmin faziletli kişiyi örnek alması ve onun yolundan gitmesi anlamına gelir.

⁶⁷⁴ Bk. *Muhkem*, 1: 116; 2: 214; 6: 201.

⁶⁷⁵ Bk. *Muhkem*, 1: 106; 2: 315; 4: 273; 5: 244; 6: 273.

⁶⁷⁶ Bk. *Muhkem*, 1: 134; 2: 148; 6: 597.

⁶⁷⁷ Bk. *Muhkem*, 3: 66; 5: 415; 8: 496.

⁶⁷⁸ Bk. *Muhkem*, 3: 7; 4: 170; 10: 366.

⁶⁷⁹ *Muhkem*, 10: 228.

⁶⁸⁰ *Muhkem*, 2: 220.

⁶⁸¹ *Muhkem*, 5: 445.

⁶⁸² *Muhkem*, 8: 80.

⁶⁸³ *Muhkem*, 6: 273.

Yine Araplar beddua anlamında أَجَنَ اللهُ جِبَالَهُ “Allah onun dağlarını çıldırtсын.”⁶⁸⁴ ifadesini kullanırlar. Yani onu mecnun hale getirsin anlamındadır.

Araplar bir şeyini terk edip başka bir şeye tutunan kimse için فَقَدَ اشْتَرَاهُ “alışverişini kaybetti” ifadesini⁶⁸⁵ kullanırlar.

İbn Sîde ileri gelen sahabe ve tabiin sözleriyle de istişhâd etmiştir. Bunlar diğer Arap sözlerine göre daha azdır.

Sözleriyle istişhâd edilenlerin en meşhurları şunlardır:

1) Hulefâ-i râşidînin sözleri

Hz. Ebûbekir (r),⁶⁸⁶ Hz. Ömer (r),⁶⁸⁷ Hz. Osman (r)⁶⁸⁸ ve Hz. Ali (r).⁶⁸⁹ gibi.

عثر الرجل “Kişinin oğlundan ya da diğerlerinden akrabaları.” İbn Sîde lafız için Hz. Ebubekir’in Benî Sakîfe toplantısında söylediği, نحن عِثْرَةُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ... “Biz Rasulullah’ın akrabalarıyız...” sözü⁶⁹⁰ ile delillendirir.

İbn Sîde *Muhkem*’de en çok Hz. Ali’nin sözleriyle istişhâd eder. Örneğin, السَّاقِ lafzının⁶⁹¹ “nefis” anlamı için İbn Sîde, Hz. Ali’nin bir Haricî fırkası için söylediği şu sözünü delillendirir: لا بُدَّ مِنْ قِتَالِهِمْ وَلَوْ تَلَفَتْ سَاقِي “Nefsim helak olsa da onlarla savaşmak kaçınılmaz.”⁶⁹²

2) Hz. Peygamber’in eşlerinin sözleri

Hz. Aişe (r),⁶⁹³ Ümmü Seleme (r)⁶⁹⁴ gibi.

Örneğin رَحَضَ “yıkadı” lafzının⁶⁹⁵ manasıyla ilgili, Hz. Aişe (r)’ın Hz. Osman (r) için söylediği rivayet edilen şu sözünü şâhid olarak getirir: اسْتَتَابُوهُ حَتَّى إِذَا تَرَكَوهُ كَالثَّوْبِ الرِّحِيضِ، أَحَالُوا عَلَيْهِ فَقَتَلُوهُ “Temiz elbise gibi kalıncaya dek ondan tevbe etmesini istediler, küçük düşürdüler ve akabinde onu katlettiler.”⁶⁹⁶

⁶⁸⁴ *Muhkem*, 7: 441

⁶⁸⁵ *Muhkem*, 8: 100.

⁶⁸⁶ Bk. *Muhkem*, 2: 44, 5: 482.

⁶⁸⁷ Bk. *Muhkem*, 1: 186, 7: 60, 9: 101.

⁶⁸⁸ Bk. *Muhkem*, 8: 296, 9: 272.

⁶⁸⁹ Bk. *Muhkem*, 4: 547, 6: 526, 7: 61, 8: 305.

⁶⁹⁰ *Muhkem*, 2: 44.

⁶⁹¹ *Muhkem*, 6: 526.

⁶⁹² İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs*, 2: 1036.

⁶⁹³ Bk. *Muhkem*, 3: 125, 6: 348.

⁶⁹⁴ Bk. *Muhkem*, 2: 274, 6: 800.

⁶⁹⁵ *Muhkem*, 3: 125.

⁶⁹⁶ İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs*, 2: 501.

3) Sahabenin ileri gelenlerinin sözleri

Abdullah b. Mes'ûd,⁶⁹⁷ Ebû Hureyre,⁶⁹⁸ İbnu'z-Zübeyr,⁶⁹⁹ el-Abbâs b. Abdulmuttalib,⁷⁰⁰ Amr b. el-Âs,⁷⁰¹ Abdullah b. el-Abbâs⁷⁰² gibi.

İbn Sîde الطَّيِّبِ والطَّيِّبَةِ⁷⁰³ لَفْزِ الْجُلِّ “helal” anlamına geldiğini Ebû Hureyre'nin şu sözleriyle delillendirir: الْآنَ طَابَ الصَّرَابُ “Şimdi savaşmak helal oldu.”

İbn Sîde İbrahim en-Nehaî gibi tabiin meşhurlarının sözleriyle de istişhâd etmiştir. Örneğin, الدِّمَّةِ لَفْزِ الْغَنَمِ مَرِيضِ الْغَنَمِ “koyun ağılı” anlamı için İbrahim en-Nehaî'nin şu sözleriyle istişhâd etmiştir. لَا بَأْسَ بِالصَّلَاةِ فِي دِمَّةِ الْغَنَمِ “Koyun ağılında namazda sakınca yok.”

Sonuç olarak İbn Sîde'nin *Muhkem*'de kullandığı çok çeşitli ve oldukça zengin şevâhid, onun çeşitli din ve dil ilimlerinde sahip olduğu engin bilgi, kültür ve çok güçlü hafızasının apaçık bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁹⁷ Bk. *Muhkem*, 1: 301, 9: 538.

⁶⁹⁸ Bk. *Muhkem*, 9: 226, 10: 228.

⁶⁹⁹ Bk. *Muhkem*, 5: 43, 10: 572.

⁷⁰⁰ Bk. *Muhkem*, 4: 93.

⁷⁰¹ Bk. *Muhkem*, 2: 477, 2: 569.

⁷⁰² Bk. *Muhkem*, 1: 402.

⁷⁰³ *Muhkem*, 9: 226.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHKEM'DE MUARREB, DAHİL, MÜVELLED VE KELİMELER ARASI ANLAM İLİŞKİLERİ

4.1. MUARREB, DAHİL VE MÜVELLED

Muarreb ve dahıl kavramları eskiden beri âlimlerin en çok üzerinde durdukları olgulardan biri olmuştur. Halîl b. Ahmed *Kitâbu'l-'ayn*'da, Sîbeveyhi *el-Kitâb*'da, İbn Dureyd *Cemheretu'l-luğa*'da, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933) *ez-Zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye* adlı eserlerinde söz konusu kavramları araştırma ve inceleme konusu olarak ele almışlardır. Ancak bu araştırmalar müstakil bir eser halinde olmayıp, eserlerin içinde bölüm ve bablar halindeydi. İlk defa Hicrî VI. yüzyılda Ebû Mansûr el-Cevâlîkî (ö. 540/1145) *el-Mu'arrab mine'l-kelâmi'l-a'cemî* adlı eserinde muarreb lafızları müstakil bir kitap haline getirmiştir. Bundan sonra muarreb ve dahıl ile ilgili eserler birbirini takip etmiştir. Cevâlîkî'nin eserinden sonra en çok tanınanları, Şehâbeddin Ahmed el-Hafâcî (ö. 1069/1659)'nin *Şifâu'l-ğalîl* ve Eddî Şîr'in (1867-1915) *el-Elfâzu'l-fârisiyyetu'l-mu'arrabe* adlı eserleridir.

Zaman itibariyle öncü ve ansiklopedik sözlüklerin ilklerinden kabul edilen *Muhkem*'de birçok muarreb lafız yer almaktadır. Bunun yanı sıra İbn Sîde'nin muarreb konusuna karşı özel bir ilgi gösterdiği ve katkılar sağladığı dikkati çekmektedir. Zira *Muhassas*'ta ⁷⁰⁴“باب ما أعرب من الأسماء الأعجمية” başlığı altında özel bir bölüm yer almaktadır. Bu başlığı büyük oranda Farsça, Rumca ve Süryanice'nin etkisine ayırmıştır.

Bilindiği gibi dil, zaman ve mekândan etkilenmekte ve canlı varlıklar gibi büyümeye, gelişmeye, ölüme ve silinmeye maruz kalmakta ve adeta toplumlar gibi sürekli mücadele etmektedir. Dile ait bir kısım lafızlar, insanların bir ülkeden diğerine göç ettiği gibi göç etmekte ve başka dillere intikal etmektedir.⁷⁰⁵ Bundan dolayı dillerdeki muarreb ve dahıl lafızların varlığı, insanların yardımlaşmaları, tecrübelerini

⁷⁰⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas*,4: 221.

⁷⁰⁵ Bk. Hâmid Abdulkâdir, “Beyne'l-'Arabiyyeti ve'l-Fârisiyyeti”, *Mecelletu'l-Mecma'i'l-'İlmi'l-'Arabî* 35, sy. 1 (1960): 362-363.

birbirlerine aktarmaları, birbirleriyle mücadeleleri gibi insanî ve tabîî bir olgudur. Zira insanların bir arada yaşamaları, birbirleriyle anlaşabilmelerine imkân tanıyan dilsel iletişim yoluyla olur. Zamanla toplum fertleri iletişim içerisinde olduğu yabancı insanlardan aldığı lafızları, yaşadığı şartların gerektirdiği ölçüde öyle yorumlar ve anlamlar kazandırır ki, artık o lafızlar bazen aslı anlaşılacak kadar kendi dilinin bir parçası haline gelebilir.⁷⁰⁶

İslam'dan önce Araplar, uzak ve yakın birçok halkla sınırlı ve çok dar kapsamlı ilişki içerisinde olmuşlardır. Dolayısıyla bu durum, başka toplumların etkisinin Arapların kültürü ve dilleri üzerindeki etkilerinin sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Buna ilaveten Arapların hem kendileriyle ve hem de dilleriyle gurur duymaları da dış etkileri oldukça azaltmıştır. Bu sebeple, Cahiliye döneminde Arapçaya girmiş muarreb ve dahîl lafızları, İslamî döneme göre daha az sayıdadır. İslam'dan sonra fetihlerle birlikte, daha önce hiç münasebetlerinin bulunmadığı birçok halkın İslâm'a girmesiyle yaşadıkları ortamlara ait birçok yaşam tarzlarını Arap bölgelerine taşımaları sonucu, Arapçaya farklı dillerden birçok lafızlar geçmiştir. Böylece halk arasında bu lafızların kullanımı yaygınlaşmış, ediblerin ve şairlerin de yabancı lafızları kullanmaları zaruret haline gelmiştir.⁷⁰⁷

İnsan sosyal bir varlık olmanın gereği birlikte yaşamak zorundadır. Bu zorunluluk yardımlaşmayı, dayanışmayı, diğer insanlarla iletişim içinde olmayı gerektirir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır:⁷⁰⁸

Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Kendinize mahsus bir kimlik sahibi olmanız, birbirinizi farklı kimliklerinizle tanıyıp yardımlaşmanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Ama sunu da bilin ki Allah katında en değerli olanınız, O'nun emir ve yasakları hususunda en duyarlı, en dikkatli olanınızdır. Şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır.

Yukarıdaki ayetin bir gereği olarak, toplumların birbirinden kelime ve kavram ödünç alıp vermelerini de son derece olağan karşılamak gerekmektedir.

Dillerin birbirlerine olan etkileri, toplumlar arasındaki kültür ve medeniyet farklılıklarına, uzun süredir var olan birlikteliğe, ilişkilerdeki derinliğe ve genişliğe göre

⁷⁰⁶ Bk. Mes'ûd Bûbû, *Eseru'd-dahîl 'ale'l-'Arabiyyeti'l-fushâ fi 'asri'l-ihlicâc* (Dımaşk: Menşûrât Vezâreti's-Sekâfe, 1982) 5.

⁷⁰⁷ 'Ûdeh Halîl Ebû 'Ûdeh, *et-Tetavvuru'd-delâlî beyne's-ş-ri'l-câhilî ve luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985) 63.

⁷⁰⁸ Hucûrât, 49/13.

değişiklik arz etmekte, ayrıca dinî ve millî dirençlik düzeyleri de etkili olmaktadır.⁷⁰⁹ Sadece kelimeler ve kavramlar ödünç alınmakla kalmayıp aynı zamanda söz konusu kelimelerin toplum üzerinde büyük izleri kalmaktadır. Dillerin birbirleriyle etkileşimleri harflerin sesleri, kelime varlığı, kalıplar, yapılar, cümlelerin terkihi, üslup ve tabirler gibi dilin çeşitli öğelerinde kendini gösterir. Dilbilimciler, araştırmalarını sonradan ta'rib diye tanımlanacak olan sadece kelimelerdeki yapı ve ses yönleri üzerinde yoğunlaştırmışlar, diğer belirtileri göz önünde bulundurmamışlardır.⁷¹⁰

4.1.1. Muarreb

Muarreb, عَرَبٌ fiilinin ismi mefulüdür. Lugatte “sözü açıklamak, düzeltmek, açıklık getirmek, hata olmaması için sözü açıklığa kavuşturmak.”⁷¹¹ anlamlarına gelir.

Cevherî muarreb terimini muhtasar olarak ilk defa tarif eden müelliftir. Ona göre yabancı bir ismin ta'ribi: “ *Arapların onu kendi yöntemlerine göre ifade etmeleridir.*”⁷¹² Cevherî bununla ta'rib'de Arap kelamına ilhak şartını ortaya koyar.

Meşhur Keşşâf müellifi Zemahşerî, muarreb kelime üzerinde değişim şartını ileri sürerek şunları söyler: “*Ta'rib, kelimenin yapısında, yönteminde Arapçaya göre değişiklik yapmak demektir.*”⁷¹³

Cevâlîkî'ye göre (ö. 540/1145) “*Ta'rib, kelimenin baska dillerden Arapçaya nakledilmesidir.*”⁷¹⁴

İbn Manzûr'a göre ta'rib, “*lafzı hatadan temizlemektir.*”⁷¹⁵ Suyûtî'ye göre, “*Arapların kendi dillerindeki manalardan farklı olarak konulmuş lafızlardan alıp kullandıkları şeylerdir.*”⁷¹⁶

⁷⁰⁹ Muhammed el-Mubârek, *Fıkhü'l-luğa ve hasâisu'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, t.y.) 292.

⁷¹⁰ Muhammed el-Mubârek, 293.

⁷¹¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye, t.y.), "عرب" md., 2: 218; ayrıca geniş bilgi için bk. Ömer Acar, “Arap dilinde ta'rib olgusu açısından ġarîbu'l-Kur'ân”, 234-245.

⁷¹² Cevherî, *Sihâh*, thk. Attâr, 3. Bs. (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1984), "عرب" md., 1: 179.

⁷¹³ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez (Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998), 5: 507.

⁷¹⁴ Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hadır el-Cevâlîkî, *el-Mu'arrab mine'l-keîmi'l-a'cemî, 'alâ hurûfi'l-mu'cem*, thk. F. Abdurrahîm (Dîmaşk: Dâru'l-Kalem, 1990), 13.

⁷¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "عرب" md., 1: 589.

⁷¹⁶ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 268.

Yukarıdaki tariflere göre muarreb şöyle tarif edilebilir: Kökeni Arapça olmayan lafızların, Arapçanın özelliklerine göre bir takım değişikliklere uğrayarak kullanılmasıdır. Bir kelimenin muarreb olabilmesi için iki şart ileri sürülmüştür:⁷¹⁷

1) Kelime, ihticâc çağlarında Arapçaya girmiş, Kur'ân-ı Kerîm veya hadiste geçmiş olmalı ya da sözleri delil hükmündeki âlimler tarafından kullanılmalıdır. Daha sonraki asırlarda girdiyse muarreb diye adlandırılmaz.

2) Kelimelerin harflerinde veya vezninde bazı değişiklikler yapılmak suretiyle Arapçaya uyumlu hale gelmiş olmalıdır.

4.1.2. Dahîl

(دخل) kökünden gelen kelimeler, "girme, nüfuz etme" anlamındadır. Bu kökten çok sayıda kelime bulunmaktadır. Halîl b. Ahmed'e göre, "*ed-Dahl (الدَّخْل) asalette kusur, insanın malından ve çalışmasından elde ettiği gelir, zayıflık, cılızlık, ... (الدُّخْلَة) renklerin bir renkte karışması*"⁷¹⁸ vs. anlamlarını ifade eder.

Dahîl, içinde şüphe, kusur olan, Arapça ile hiçbir yönden bağı olmayan, olduğu gibi Arapçaya girmiş yabancı asıllı kelimelerdir. Ayrıca dahîl, misafir, kişinin bütün işlerine karışan, müdahale eden, bir şeyin içi, içyüzü, anlamlarına da gelir.⁷¹⁹

Dahîl terim olarak, "*Arapça asıllı olmayıp sonradan Arapçaya giren kelime*"⁷²⁰ anlamına gelmektedir.

Cevâlikî, dahîl kavramının muarrebden daha genel olduğunu vurgulayarak şunları ifade eder: "*İstişhâd asrında veya sonrasında Arapçaya yabancı dillerden girmiş kelimeler, Arapçanın kalıplarına uysun uymasın hepsi dahîl hükmündedir.*"⁷²¹

İster eski isterse yeni Arapçaya dâhil olduktan sonra büyük bir değişikliğe uğramamış olsun yabancı kelimeler dahîl adını alırlar.

⁷¹⁷ Cevâlikî, *el-Mu'arrab*, 13-14.

⁷¹⁸ Bk. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî (Bağdâd: 1980), "دخل" md., 4: 230; *Muhkem*, "دخل" md., 5: 140.

⁷¹⁹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "دخل" md., 11: 239-241.

⁷²⁰ Bk. *Muhkem*, 5: 140; İbn Fâris, *Mucmelu'l-luğa*, thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultân, 2. Bs. (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1986), 2: 349; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), "دخل" md., 1: 281.

⁷²¹ Bk. Cevâlikî, *el-Mu'arrab*, 17.

Sonuç olarak dahîl, bir şeyin aslından olmayan yabancı şey anlamındadır. Dilcilerin (هذا اللفظ دخيلٌ في اللغة) sözünden onun dilin kendisinden olmayıp bir takım sebeplerden dolayı başka bir dilden giren kelime anlaşılmaktadır.

4.1.3. Müvelled

İbn Sîde “müvelled”i, “her şeyin sonradan olanı” diye tarif eder. “Müvelled şairler”e (el-müvelledûn) yeni olmalarından dolayı böyle isimlendirildiğini belirtir.⁷²² “Müvelled cariyeye”: Araplar arasında doğan, onların çocuklarıyla birlikte büyüyen, Arapların kendi çocuklarına öğrettikleri gibi ona da edeb, ahlak öğrettikleri kimsedir. “Müvelled kelimeler” ise, daha önce onların sözlerinden olmayıp sonradan giren kelime anlamındadır.⁷²³

Zemahşerî “müvelled kelimeler” için, kendi dilinden olmayan anlamı vermiş olup, ayrıca, “müvelled şair”, “müvelled cariyeye” kavramlarını⁷²⁴ kullanmıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan müvelled lafzının öncelikle, Araplar arasında bulunan kişilere verilen isim olduğunu sonradan kullanımının genişleyerek, Arapça asıllı olmayan yeni sözlere verildiği anlaşılmaktadır. Yani kelime hem insan tabakasıyla hem de sözle irtibatlı hale gelmiştir.⁷²⁵

Terim olarak müvelled, sözleriyle ihticâc edilmeyen müvelledûn tabakasının her türlü sözlerine verilen isimdir.⁷²⁶ Ayrıca ihticâc asrından sonra başka dillerden Arapçaya girmiş olan yeni kelimeler olarak tarif edilmiştir.⁷²⁷ Hilmi Halîl, “müvelled” kavramının hicrî birinci asrın sonundan hicrî ikinci asrın başlarına kadar “muhtes” kavramıyla müradif olarak kullanıldığını belirtir.⁷²⁸

İbn Sîde Öncesi ve Sonrası Muarreb ve Dahîl Kavramlarının Kullanılışı

Ünlü dilci Halîl b. Ahmed söz konusu terimleri ilk kullananlardan biridir. Halîl, rubaî ve humasî köklerdeki kelimelerin Arapça olup olmadığına delil olarak seslerin

⁷²² *Muhkem*, 9: 431.

⁷²³ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "ولد" md., 3: 470.

⁷²⁴ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 2: 353.

⁷²⁵ Hilmi Halîl, *el-Muvelled fi'l-'Arabiyye*, 2. Bs. (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1996), 156.

⁷²⁶ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 304.

⁷²⁷ Zülfikar Tüccar, “Dahîl”, *DİA*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 412-413.

⁷²⁸ Hilmi Halîl, *el-Muvelled fi'l-'Arabiyye*, 159.

varlığından bahseder. *Kitâbu'l-'ayn* adlı sözlüğüne yazdığı mukaddimede şunları kaydeder:⁷²⁹

Dudak (الشَّفَوِي) ya da dil ucu (الدَّقِي) harfler bulunmayan rubâî veya humâsî bir kelime ile karşılaşılırsa ve bu kelimenin içinde söz konusu harflerden bir, iki ya da daha fazla yoksa bil ki, bu kelime muhdes'tir, Arap kelimelerinden değildir. Çünkü içinde dudak ve dil ucu harfleri olmayan hiçbir rubâî ve humâsî kelimeyi Arap kelimelerinden işiten kimse yoktur.

Halîl, *el-'Ayn*'da "muarreb" terimini ve onun türevlerini otuz dokuz yerde kullanmıştır. "Dahîl" terimini otuz bir yerde, altı yerde iki terimi birlikte kullanmıştır.⁷³⁰

Halîl konuya sadece fonetik açıdan yaklaşırken, öğrencisi Sîbeveyhi'nin bakışı hem fonetik hem de sarf yönüyle olmuştur. (هذا باب ما أعرب من الأعجمية) isimli bab altında ibdâl ve ilhak'tan bahseden Sîbeveyhi, ta'rîb için gereken şartları belirtmediği gibi muarreb ve dahîl arasında bir farklılıktan da söz etmez, düşüncesini şöyle açıklar:⁷³¹ "Bil ki Araplar, kendi harflerinden olmayan yabancı harfleri değiştirdiler. Bazen kendi dillerine kattılar bazen de katmadılar."

İbn Dureyd muarreb terimi ile ilgili herhangi bir görüş belirtmemiş, ancak sözlüğünde (باب ما تكلمت به العرب من كلام العجم حتى صار كاللغة) başlığıyla özel bir bölüm hazırlamıştır.⁷³²

Cevâlîkî de muarreb ve dahîl arasındaki herhangi bir farktan söz etmemiştir. Dahîl terimini dört yerde zikreden müellif,⁷³³ kitabının mukaddimesindeki, "Bu kitapta, Arapların yabancı dillerden alıp konuştuğu, Kur'an'da yer alan, Rasûlullah'ın, sahabenin ve tabiinin sözlerinde varid olan, Arapların şiirlerinde ve haberlerinde kullandığı kelimeleri zikredeceğiz. Bunun amacı dahîl olanın sarihten ayrılmasıdır."⁷³⁴ ifadeleriyle dahîl ve Arapça olmayan sözleri sahih Arap kelimelerinin karşısına yerleştirmiştir.

Arapçada kullanılan ve Arapça olmayan kelimeler dört kısma ayrılmıştır:⁷³⁵

⁷²⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1: 52.

⁷³⁰ Bk. Abdulazîz Yâsîn Abdullah, "el-Mu'arreb ve'd-dahîl fi kitâbi'l-'ayn dirâse ve mu'cem", *Mecelletu Afâki's-Sekâfeti ve't-Turâs*, sy. 37 (2002): 74.

⁷³¹ Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, 2. Bs. (Kahire: 'y.e.y.', 1982), 4: 303.

⁷³² Bk. İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luğa*, 3: 499.

⁷³³ Bk. Fâris es-Seyyid Hasen es-Sultânî, "el-Mu'arreb fi'l-luğa", (Yüksek Lisans Tezi, Kuveyt Üniversitesi), 43.

⁷³⁴ Bk. Cevâlîkî, *el-Mu'arreb*, 14.

⁷³⁵ Bk. İbn Kemal Paşa Ahmed b. Süleyman, *Risâletun fi tahkiki ta'rîbi'l-kelime'l-a'cemiyye*, thk. Muhammed Sevâî (Dımaşk: 'y.e.y.', 1991), 47-48.

- 1) Değişmeyen ve Arapça kalıplara uymayan lafızlar (خُرَاسَان) gibi.
- 2) Değişmeyen fakat Arapça kalıplara uyan lafızlar (خَرَم) gibi.
- 3) Değişen ancak Arapça kalıplara uymayan lafızlar (أَجْر) gibi.
- 4) Değişen ve Arapça kalıplara uyan lafızlar (بِرْهَم) gibi.

Muarreb kavramına en çok ilgi duyan müelliflerden birisi de Suyûtî'dir. Muarrebî, “*Arapların kendi dillerindeki manalardan farklı olarak konulmuş lafızlardan alıp kullandıkları şeylerdir.*”⁷³⁶ diye tarif eden Suyûtî, kavramı sadece *el-Muhezzeb* ve *el-Mutevekkilî* adlı kitaplarında ele almakla yetinmeyip, *el-İtkân*, *Mu'teriku'l-akrân* ve *el-Muzhir* gibi eserlerinde özel bölümler halinde incelemiştir.

Dil ve edebiyat âlimi Hafâcî (ö. 1069/1659) *Şifâ'u'l-ğalil* adlı eserinde, “*Ta'rib Arapça olmayan lafzın Arapçaya aktarılması*”⁷³⁷ ifadesiyle sadece kullanımı esas almıştır. Muhammed Emîn el-Muhibbî (ö. 111/1699) de Hafâcî'ye benzer görüşleri dile getirir.⁷³⁸

Kudemânın muarreb ve dahîl hakkındaki görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

1) Muarreb ve dahîl kavramları arasında bir ayırım yapılmamakta, biri diğèrinin müradifi olarak kullanılmaktadır.

2) Ta'rib'in şartları ve sebepleriyle ilgili müellifler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bazıları Arapça kalıplara uyma şartını ileri sürerken bazıları Arapça kalıplara uymanın yanında değiştirme şartını ortaya koymaktadır. Üçüncü bir kısım ise yabancı kökenli kelimelerin Arapçaya aktarılmasıyla Arapların kullanmasının yeterli olacağını ifade etmektedirler.

3) Muarreb terimi dahîl terimine göre kullanım açısından daha yaygındır. Yaygın kullanım muarreb olmakla birlikte mu'reb terimi de kullanılmıştır.

Son dönem araştırmacılar kudemânın muarreb terimiyle ilgili belirlediği anlamın dışına çıkmamakla birlikte dahîl ile muarreb arasında bir sınır çizdiler. Bazıları, terimler arasındaki ayırım kriterinin Arap dilcilerinin ihticâc asrı diye nitelediği zamanla sınırlandırılması esasına dayanması gerektiğini ifade etmişler ve muarrebî şöyle tarif etmişlerdir: Muarreb, fasih konuşan Arapların ihticâc asrında, başka milletlerden ödünç olarak aldıkları ve dillerinde kullandıkları lafızlardır. Dahîl ise, ihticâc asrından sonra

⁷³⁶ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 268.

⁷³⁷ Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Şifâ'u'l-ğalil fî kelâmi'l-'Arab ve'd-dahîl*, thk. Muhammed Keşşâş, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 28-32.

⁷³⁸ Bk. Muhibbî, Muhammed b. Emîn b. Fazlillah, *Kasdu's-sebil fî'l-luğati'l-'Arabiyyeti mine'd-dahîl*, thk. Osman Mahmûd es-Sînî (Riyad: Mektebetu't-tevbe, 1994), 1: 51.

Arapçaya giren lafızlardır. Dahîl, olduğu gibi ya da küçük değişikliklerle dilde yer alır.⁷³⁹

Ancak diğer bir kısım araştırmacı, dahîl terimini herhangi bir zamanla sınırlamayıp genel bir terim olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre, Arapçaya giren kelimeler ister Arapça kalıplara girmiş olsun isterse girmesin, ister ihticâc asrında girsin ister sonradan girmiş olsun hepsi dahîldir.⁷⁴⁰

Sonuç itibariyle, bu üç terim arasında (dahîl, muarreb, müvelled), yakın bir ilişki olduğunu görürüz. Bununla birlikte aralarında birini diğerinden ayıran ince farklılıklar bulunmakta ve hepsi de dilin genişlemesi (el-ittisâu'l-luğavî) ve zenginleşmesi çerçevesinde meydana gelmektedir.

4.2. MUHKEM'DE DAHÎL, MUARREB VE MÜVELLED

İbn Sîde dahîl'i, "kendisinden olmadığı halde Arap kelimasına giren kelime"⁷⁴¹ diye tarif eder. Müellif muarreb ve dahîl arasında fark görmemektedir. Sözlüğünde dahîl terimini kullandığı yaklaşık otuza yakın lafza yer vermiştir.

İbn Sîde diğer bir önemli sözlüğü *Muhassas*'ta muarreb'den bahsetmiş ve Arapların muarrebi kullanma keyfiyetini açıklamıştır. Müellif (باب ما أعرب من الأسماء) (هذا باب أطراد الإبدال في الفارسية) ve (الأعجمية) başlıkları altında muarreb terimiyle ilgili kendisine ait hiçbir görüş belirtmemiş, Sîbeveyh'in ilgili görüşlerini olduğu gibi aktarmıştır.⁷⁴² *Muhkem*'de ise birçok muarreb lafza yer vermiştir. Bu lafızlara "muarreb" ifadesiyle işaret etmiş ve kaynağını göstermiştir.

Müellif sözlüğünde az sayıda müvelled lafza ve müvelled söze yer vermiş ve bunların "müvelled" olduklarını belirtmiştir.

Arapların muarreb lafızları aldığı kaynaklar çeşitlilik arz etmektedir. *Muhkem* bize muarreb lafızların çoğunun Farsçadan alındığını göstermektedir. Bu durum, Araplarla Farslar arasında tarih boyu cereyan eden savaşlar ve çekişmelerin yanı sıra,

⁷³⁹ Bk. Semîh Ebû Muğlî, *Fî Fikhi'l-luğa ve kadâyâ'l-'Arabîyye*, 190; Hasan Zâzâ, *Kelâmu'l-'Arab min kadâyâ'l-luğati'l-'Arabîyye*, 79; Ahmed Muhammed Kaddûr, *Medhal ilâ fikhi'l-luğati'l-'Arabîyyeti*, 229; İmil Bedî Ya'kûb, *Fikhu'l-luğati'l-'Arabîyyeti ve hasâisuhâ* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1982), 215.

⁷⁴⁰ Ahmed Muhammed Kaddûr, *Medhal ilâ fikhi'l-luğati'l-'Arabîyyeti*, 230; Mes'ûd Bûbû, *Fî fikhi'l-luğati'l-'Arabîyye* (Dımaşk: Menşûrât Câmî'ati Dımaşk, 1994), 173-174.

⁷⁴¹ *Muhkem*, 5: 140.

⁷⁴² *Muhassas*, 4: 221.

kurdukları siyasî, iktisadî ve sosyal ilişkiler sebebiyle oluşan etkileşimden kaynaklandığını göstermektedir.

Müellif sözlüğünde yaklaşık yetmiş beş Farsça muarreb lafza yer vermiştir. Farsça lafızları sırasıyla mensubiyeti belli olmayan otuz dörde yakın muarreb a'cemî lafızlar ile Rumca, Süryanice, Nabatça ve İbranice lafızlar izlemektedir. Bunun yanı sıra İbn Sîde bazı lafızları, ليس بعربي محض ya da ليس بعربي صحيح ifadeleriyle sadece Araplara ait olmadıklarına dikkat çekmiş, ancak muarreb olup olmadıklarını belirtmemiştir.

Örneğin:

الشَّاهِينَ⁷⁴³: من سباع الطير، ليس بعربي محض.

الأبْهَل⁷⁴⁴: ثمر العرعر، ليس بعربي محض.

شَفْرَه⁷⁴⁵: رَقْسَه برجله، ليس بعربي صحيح.

Bazı kelimeleri dilcilerin ihtilaflarından dolayı Rumca veya Süryanice gibi iki dile nisbet etmiştir.

Müellif muarreb lafızların iktibasında İbn Dureyd, Ebû Hâtim, İbnu'l-A'râbî ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi birçok dilciden yararlanmıştır. Ayrıca lafızların isimlendirilme gerekçeleri ve siyakına uygun olarak farklı kullanım anlamlarıyla ilgili dilsel tahlillerde bulunmuştur.

Muhkem'deki muarreb ve dahîl lafızların çoğunun kişi, yer, şehir, bitki ve meyve, alet edevat ve kap-kacak isimleri olduğu tespit edilmiştir.

İbn Sîde dilcilerin çoğunun muarreb olduklarını ifade ettikleri ve bazıları Kur'an-ı Kerim'de geçen, الْفُزْدُوسُ، الْقِسْطَاسُ، الدِّرْهَمُ، الْمِشْكَاةُ، الْإِسْتَبْرَقُ gibi çok bilinen lafızların muarreb olup olmadıklarına hiç değinmemiş ya da sözlüğünde yer vermemiştir. Açıklamalarımıza örnek teşkil etmesi açısından aşağıda *Muhkem*'de yer alan bazı dahîl, muarreb ve müvelled lafızlardan tablolar halinde örnekler verilmiştir.

⁷⁴³ *Muhkem*, 4: 189.

⁷⁴⁴ *Muhkem*, 4: 326.

⁷⁴⁵ *Muhkem*, 8: 11.

Tablo 4.1. Muhkem'de dahîl lafız örnekleri

Anlamı	Dahîl kelimeler	
رباط السراويل "Pantolon bağı, askısı." ⁷⁴⁶	التِّكَّة	1
الحَبّ "sahtekar, dolandırıcı" ⁷⁴⁷	الجرز	2
ذَوِيَّة "küçük hayvan" ⁷⁴⁸	الصَّنْفَصَة	3
الرجل الحاذق "maharetli kişi" ⁷⁴⁹	الكَرَّز	4
البيت من الخشب "Ahşaptan ev" ⁷⁵⁰	الطَّارِمَة	5
"Bir çalgi" ⁷⁵¹	الوَنّ	6

Tablo 4.2. Muhkem'de Farsça muarreb lafız örnekleri

Anlamı	Farsça muarreb Lafızlar	
"Büyük testi" anlamındadır. İbn Dureyd, Farsça muarreb olduğunu söylemiştir. Ebû Hâtim'in حُنْبُ'ın aslından ta'rib edildiğini ve çoğulunun احباب وحبّبة وحباب şeklinde geldiğini ifade ettiğini belirtir. الحَبّ 'lafzını şöyle açıklar: الحَبّ üzerine iki kulplu testinin konulduğu dört tahtaya verilen isim; الكَرَامَة ise bu testinin üstüne örtülen örtüye denir. ⁷⁵²	الحَبُّ	1
Altın para. Aslı دِنَارْ lafzından gelmektedir. ⁷⁵³	الدِّينَار	2
"İçki satılan yer." Ebû Hanife ed-Dîneverî aslının خانَة olduğunu söylemiştir. ⁷⁵⁴	الخانَة	3
Bir yer ismi. ⁷⁵⁵	الصَّيْدَلَانِي	4
"Havan, dibek." ⁷⁵⁶	الهاون، الهاون، الهاؤون	5
"Hafta" anlamındadır. Kelimenin aslı هَفْتَة lafzıdır. ⁷⁵⁷	هَفْتَقَا	6
"İçecek kabı" anlamındadır. el-Ferra, القوازير kelimesinin "ahşaptan yapılmış küçük bardaklar" manasında olduğunu söylemiştir. القاقوزة lafzı da القازوزة ile aynı anlamdadır. ⁷⁵⁸	القازوزة	7
"Kayıtların yazıldığı belge." Çoğulu أَوْصَارْ'dır. الوَصِيرَةُ "Belge, vesika" anlamındadır. ⁷⁵⁹	الوَصْرُ	8

⁷⁴⁶ Muhkem, 6: 650.9

⁷⁴⁷ Muhkem, 7: 587.

⁷⁴⁸ Muhkem, 8: 273.

⁷⁴⁹ Muhkem, 6: 737.

⁷⁵⁰ Muhkem, 9: 163.

⁷⁵¹ Muhkem, 10: 481.

⁷⁵² Muhkem, 3: 382.

⁷⁵³ Muhkem, 9: 299.

⁷⁵⁴ Muhkem, 4: 20.

⁷⁵⁵ Muhkem, 8: 288-289.

⁷⁵⁶ Muhkem, 4: 429.

⁷⁵⁷ Muhkem, 4: 458.

⁷⁵⁸ Muhkem, 6: 107-108.

“Vücutu, göbekten dize ya da ayaklara kadar örten elbise.” ⁷⁶⁰	السَّرَاوِيلُ	9
“Uzun boyunlu çalgı aleti.” Kuzu kuyruğuna benzer. ⁷⁶¹	الطَّنْبُورُ وَالطَّنْبَارُ	10
“Kova şeklinde su çekilen dolap.” ⁷⁶²	الدُّوْلَابُ وَالذُّوْلَابُ	11
“Yazarların toplandığı yer.” Çoğulu الدَّوَاوِينُ. ⁷⁶³	الدَّيْوَانُ	12
“Bir ocak çeşidi.” ⁷⁶⁴	التَّنُّورُ	13
“Oynanan bir şey, tavla oyunu.” Fars hükümdarlarından Erdeşîr b. Bâbek’e nispetle Nerdeşîr de denilir. ⁷⁶⁵	التَّرْدُ	14
“Çatı giriş uçlarının üzerine konduğu iki duvar arasındaki ahşap.” ⁷⁶⁶	التَّيْرُ	15
“Bir bitki çeşidi”, “rahat yaşam.” ⁷⁶⁷	الحَرْمُ	16
“Göğüste birbiriyle uyumlu eklemeler” Müfredi مُهْرَةٌ olarak gelir. ⁷⁶⁸	المُهْرُ	17
“Sızmak, damlamak, topraktan sızan şey.” ⁷⁶⁹	التَّرُّ وَالنَّزُّ	18
“Tüccar”, “köyün, bölgenin reisi” anlamlarına gelir. Çoğulu, دَهَاقِنَةٌ، دَهَاقِنَةٌ olarak gelir. ⁷⁷⁰	الدَّهْقَانُ وَالذُّهْقَانُ	19
“Kıvrımlı sopa.” ⁷⁷¹	الصَّوْجُ، وَالصَّوْجَانُ	20
“Hurma ağacının kabuğundan su içmek için yapılan kap.” ⁷⁷²	الْبِرْزِينُ	21
“Sayfa” anlamındadır. Beyaz ipekten dokunur. Zamk sürülerek parlatılır ve sonra da üzerine yazı yazılır. Farsça aslı مُهْرَكَرْدُ. ⁷⁷³	المُهْرَقُ	22
“Kaparo, rehin, peşinat.” ⁷⁷⁴	الرَّيْبُونُ، وَالْأَرْبُونُ	23
“Yenilen şey”, teklik ismi جَوْزَةٌ. ⁷⁷⁵	الجَوْزُ	24
“Ağır, sakın” anlamında aslı Farsça رَهْوَهُ kelimesinden gelmektedir. مَشْيِي رَهْوَجُ “ağır ağır yürüme” anlamındadır. ⁷⁷⁶	رَهْوَجُ	25
“Dokunmuş hasır.” ⁷⁷⁷	الْبَارِي، وَالْبَارِيَاءُ	26

⁷⁵⁹ Muhkem, 8: 372.

⁷⁶⁰ Muhkem, 8: 472.

⁷⁶¹ Muhkem, 9: 259.

⁷⁶² Muhkem, 9: 336.

⁷⁶³ Muhkem, 9: 436.

⁷⁶⁴ Muhkem, 9: 476.

⁷⁶⁵ Muhkem, 9: 301.

⁷⁶⁶ Muhkem, 9: 519.

⁷⁶⁷ Muhkem, 5: 184.

⁷⁶⁸ Muhkem, 4: 317.

⁷⁶⁹ Muhkem, 9: 10.

⁷⁷⁰ Muhkem, 4: 121.

⁷⁷¹ Muhkem, 7: 258.

⁷⁷² Muhkem, 9: 122.

⁷⁷³ Muhkem, 4: 121.

⁷⁷⁴ Muhkem, 10: 263.

⁷⁷⁵ Muhkem, 7: 523

⁷⁷⁶ Muhkem, 4: 163.

⁷⁷⁷ Muhkem, 10: 309.

İçkinin isimlerindendir. ⁷⁷⁸	الفَيْهَج	27
“Yer altındaki suyu gözleme kabiliyeti olan” manasındadır. Farsça aslı كِنْ كِنْ olup Arapça احْفَر احْفَر “kaz, kaz” anlamına geldiği ifade edilmiştir. القَنْقُنُ “kuyudaki suyu içitip miktarını bilecek kadar uzmanlaşmış kişi”ye verilen addır. ⁷⁷⁹	القَنْقُنُ والقَنْقُنُ	28
“Hatmi çiçeğine benzer bir bitki”dir. Ebû Hanîfe شَبْتٌ kelimesinden muarreb olduğunu ve bazı ravilerin bu bitkinin kimyon olduğunu belirttiklerini söylemiştir. ⁷⁸⁰	السَّبْتُ، والسَّبْتُ	29

Tablo 4.3. Rumca, Süryanice ve Nabatice lafız örnekleri

Anlamı	Rumca, Süryanice, Nabatice Muarreb Lafızlar	
Hıristiyanların lideri. Rumcadan muarrebdir. Hayzurân'a (kamış benzeri yumuşak bir ağaç türü) benzer bir ağaç çeşidi olduğu söylenmiştir. ⁷⁸¹	العَسْطُوسُ	1
“Evin içine süzülen güneş ışığında belli olan toz zerrecikleri.” Rumcadan muarrebdir, İbranice de olabileceği de söylenmiştir. ⁷⁸²	الهِبُولُ	2
Peygamber ismi. İbraniceden muarrebdir. ماء مُو Arapça (su) anlamında, شَا Arapça شجر (ağaç) anlamındadır. ⁷⁸³	مُوسَى	3
“Korumak, muhafaza etmek.” Ebû Ubeyd, Süryanice ya da Nabaticeden muarreb olduğunu söylemiştir. ⁷⁸⁴	الازْدَهَارُ بالشَّىء	4
“Ay halesi.” Süryaniceden muarrebdir. ⁷⁸⁵	السَّاهُورُ والسَّهْرُ	5
Bir erkek ismi. Süryaniceden muarrebdir. ⁷⁸⁶	السَّمْوَالُ والسَّمْوَالُ	6
“Ayna.” Aynı zamanda “gümüş parçaları” anlamında Rumcadan muarreb. ⁷⁸⁷	السَّجْنَجَلُ	7
“Koyu kırmızı şarap.” Asmaî aslının كِرْيَال ve Rumcadan muarreb olduğunu ifade etmiştir. ⁷⁸⁸	الجِرْيَالُ	8

⁷⁷⁸ Muhkem, 4: 173.

⁷⁷⁹ Muhkem, 6: 137.

⁷⁸⁰ Muhkem, 8: 470.

⁷⁸¹ Muhkem, 2: 447.

⁷⁸² Muhkem, 4: 382.

⁷⁸³ Muhkem, 8: 629.

⁷⁸⁴ Muhkem, 4: 231.

⁷⁸⁵ Muhkem, 4: 217.

⁷⁸⁶ Muhkem, 8: 654.

⁷⁸⁷ Muhkem, 7: 274.

⁷⁸⁸ Muhkem, 7: 377.

Tablo 4.4. Herhangi bir dile ait olmayan lafız örnekleri

Anlamı	Bir dile ait olmayan muarreb lafızlar	
“Kale” anlamındadır. ⁷⁸⁹	الجَوْسَقُ	1
“Yünden ya da kıldan yapılmış bir tür kap, çuval.” ⁷⁹⁰	الجَوَالِقُ، والجَوَالِقُ	2
“Kısrak” anlamındadır. Çoğulu رَمَكٌ’tir. ⁷⁹¹	الرَّمَكَةُ	3
“Henüz giyilmemiş yeni elbise ya da oturulmamış yeni ev.” الدَّشْنُ kelimesinden muarredir. ⁷⁹²	دَاشِنٌ	4
“Yaprakları ve tohumu yemeğe hoş bir koku katmak için kullanılan bir tür bitki.” Ebû Hanîfe ed-Dîneverî muarreb olduğunu iddia etmiştir. ⁷⁹³	الشَّبَبُ	5
“Kaz” anlamındadır. Araplar aynı anlamda الإَوْرُ kelimesini kullanmaktadır. Müfredi بَطَّةٌ hem müzekker ve hem de müennes için kullanılır. İbn Cinnî bu şekilde isimlendirilmesinin çıkardığı sestten kaynaklandığını ifade etmiştir. ⁷⁹⁴	البَطُّ	6
“Taş” anlamındadır. وكل سنك وکل yani “taş”, ve “çamur” kelimelerinden müteşekkil, muarreb, dahil bir kelime olduğu ifade edilmiştir. ⁷⁹⁵	السَّجِيلُ	7
“Bir yırtıcı türü, kaplan.” ⁷⁹⁶	البَيْرُ	8
“Ağustos ayı.” ⁷⁹⁷	أَبُ	9
“Bir peygamber ismi.” İbn Dureyd muarreb olduğunu belirtmiştir. ⁷⁹⁸	أَرْمِيَاءُ	10

⁷⁸⁹ Muhkem, 6: 149.

⁷⁹⁰ Muhkem, 6: 150.

⁷⁹¹ Muhkem, 7: 32.

⁷⁹² Muhkem, 7: 263.

⁷⁹³ Muhkem, 7: 33.

⁷⁹⁴ Muhkem, 9: 137.

⁷⁹⁵ Muhkem, 7: 274.

⁷⁹⁶ Muhkem, 10: 244.

⁷⁹⁷ Muhkem, 10: 568.

⁷⁹⁸ Muhkem, 10: 313.

Tablo 4.5. Müvelled lafızlardan örnekler

Anlamı	Müvelled Lafızlar	
الفُرُوج “piliç” anlamındadır. ⁷⁹⁹	الدُّج	1
İbn Sîde bu sözün “müvelled söz” olduğunu çünkü buna benzer bir ifadenin Arap keliminde olmadığını söyler. ⁸⁰⁰	الأنواع مجنوسة للأجناس	2
شطر عن أهله “ailesinden bağını koparan” lafzından alınmıştır. ⁸⁰¹	الشَّاطِر	3

Yukarıda dahil, muarreb ve müvelled ile ilgili verdiğimiz örnekler, İbn Sîde'nin *Muhkem*'deki lafızlara yönelik metodolojisini ve lafızların tarihi gelişiminin ipucunu yansıtmaktadır. Müellif her bir lafzın dahil, muarreb, müvelled vs. olduğunu açıklamaya büyük önem vermiştir. Bu bize, ilmi kişiliğinin ve dil bilimlerindeki derin kültürünün sözlüğe hâkim olduğunu göstermektedir.

4.3. KELİMELER ARASI ANLAM İLİŞKİLERİ

Dilciler kelamı, anlama delaleti yönüyle dört kategoriye ayırmışlardır:⁸⁰²

Birincisi: Lafzı ve anlamı farklı olan kelimeler. Örnek:

“bu gece”... gibi. الليلة “bugün”, اليوم “gökyüzü”, السماء “yeryüzü”, أرض “kadın”, امرأة “adam”, رجل “gece”... gibi.

İkincisi: Lafzı aynı, anlamı farklı olan kelimeler. Örnek: العَصْمَة lafzı,⁸⁰³ “men etmek”, “gerdanlık”; الدُّعْيُوبُ lafzı,⁸⁰⁴ “aktif, canlı”, “çörek otu”, “işlek yol”, “zayıf kişi” anlamlarına gelir.

Üçüncüsü: Lafzı farklı, anlamı aynı olan müterâdif kelimeler. Örnek: Araplar “gece ve gündüz” için الجَدِيدَان⁸⁰⁵, الفَتَيَان⁸⁰⁶ vb. lafızları; “sabah ve akşam” için الأَبْرَدَان⁸⁰⁷, العَصْرَان⁸⁰⁸ gibi lafızları kullanmışlardır.

⁷⁹⁹ *Muhkem*, 7: 190.

⁸⁰⁰ *Muhkem*, 7: 275.

⁸⁰¹ *Muhkem*, 8: 13.

⁸⁰² Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1: 24; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Kitâbu'l-ezdâd*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1987), 1-2, 6; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, *es-Sâhibî fi fıkhi'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâlihâ ve suneni'l-'Arab fi kelâmihâ*, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ (Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1993), 96-97.

⁸⁰³ *Muhkem*, 1: 458.

⁸⁰⁴ *Muhkem*, 2: 29.

⁸⁰⁵ *Muhkem*, 7: 186.

⁸⁰⁶ *Muhkem*, 9: 525.

⁸⁰⁷ *Muhkem*, 9: 320.

Dördüncüsü: Lafzı aynı, anlamı zıt yani ezdâd kelimeler. Örnek: أَفْرَحَ lafzı⁸⁰⁹ hem سَرَّ "sevindirdi" hem de غَمَّ "üzmek, endişelendirmek" anlamlarına gelir. الْجَلَل lafzı⁸¹⁰ hem عَظِيم "büyük" hem de صَغِير "küçük" manalarında kullanılır.

İlk kategori Arapçanın en büyük bölümünü teşkil etmekte ve üzerinde herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Son üç kategori ile ilgili ise dilciler arasında birçok tartışmalar yaşanmıştır. Öncelikle bunlara değindikten sonra İbn Sîde'nin bu konulara yaklaşımını açıklayıp, *Muhkem*'den örnekler vereceğiz.

4.3.1. Arap Dilinde Terâdüf (Eşanlamlılık)

Terâdüf, anlam genişlemesine etkisi olan en önemli faktörlerden biridir. Terâdüf kelimesi sözlükte, bir şeyin peş peşe gelmesi, birbirini izlemek gibi anlamlara gelmektedir.⁸¹¹ Sözlükte bu anlamın dışında kullanılmamıştır. Bu da terâdüfün dilbilimcilerin ilgilendiği anlamda sonradan kullanıldığını göstermektedir.⁸¹²

Âlimler terâdüfün tek bir manaya ya da lafzı farklı, anlamı aynı olan bir şeye delalet eden müfret lafızlar olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁸¹³

İbn Sîde terâdüf kavramını, dilbilim ve arûz terimi olarak *Muhkem*'de şöyle açıklamıştır:⁸¹⁴

[ر د ف] الرَّدْفُ: Bir şeyi takip eden şey, her şeyin geri kalanı, son noktası, arka kısmı. Çoğulu أَرْدَافٌ olarak gelir. الرَّوَادِفُ ise, الْأَعْجَازُ "geri, arka, en son kısım" anlamındadır. تَرَادَفَ الشَّيْءُ: Birbirini izleyen anlamında olup, التَّرَادُفُ bu kelimeden müştaktır. الْمُتَرَادِفُ: Sonunda iki sakinin bir araya geldiği her kafiyedir. Bunlar: "مُتَفَاعِلَانِ", "مُسْتَفَاعِلَانِ", "فَاعِلَانِ", "مَفَاعِيلِ", "فَاعِلَانِ", "فَاعِلَانِ", "فَاعِلَانِ"

İbn Sîde الردف terimini *Muhkem*'de, çoğunluğu "أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ" ayetinin⁸¹⁵ tahlilini esas alan beş farklı yerde⁸¹⁶ kullanmıştır.

⁸⁰⁸ *Muhkem*, 1: 429.

⁸⁰⁹ *Muhkem*, 3: 312.

⁸¹⁰ *Muhkem*, 7: 205.

⁸¹¹ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "ردف" md. 9: 115.

⁸¹² Galip Yavuz, "Eşanlamlılık ve Kur'an Bağlamı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 6, sy. 1 (2002): 124.

⁸¹³ Ebu'l-Hasen ali b. İsa b. Ali er-Rummânî, *el-Elfâzu'l-muterâdifetu'l-mutekâribetu'l-ma'nâ*, thk. Fethullah Sâlih, Mukaddime (el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1987), 7; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 96-97; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Câbir Feyyâz el-'Alvânî, (Beyrut: Muessesutu'r-Risâle, 't.y.'). 1: 253-260; Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, 1: 402; İmil Bedi Ya'kûb, *Fıkhü'l-luğa*, 173-174.

⁸¹⁴ *Muhkem*, 9: 302.

⁸¹⁵ Naml, 27/72.

⁸¹⁶ *Muhkem*, 1: 201, 268; 2: 130; 6: 3; 7: 36.

Âlimler terâdüf konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Terâdüfün varlığını kabul edenler olduğu gibi, böyle bir olgunun olmadığını iddia edenler de vardır.

Ünlü dilcilerden Asmaî'nin *Ma'htelefet elfâzuhû ve't-tefekât me'ânihi* adlı eseri⁸¹⁷ terâdüf konusunu işleyen ilk kitaplardan kabul edilir. Asmaî'yi bu konuda Rummânî'nin (ö. 384/994) *el-Elfâzu'l-muteradifetu'l-mutekâribetu'l-ma'nâ* adlı eseri takip eder. Daha sonra İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) *el-Elfâzu'l-muhtelife fi'l-me'âni'l-mu'telife* adlı eserini⁸¹⁸ kaleme almıştır.

Terâdüf taraftarları Arapçadaki yakın anlamlı lafızların birbirine atıf harfi ile birlikte kullanılmasını terâdüf için bir gerekçe olarak kullanmışlardır. Arap dilinde olduğu gibi Kur'an'da da bu tür kullanımların oldukça yaygın olduğu belirtilmiştir. Örneğin,

"لا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا" "zulm" ve "hazm"; "فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَهَضْمًا" ayetindeki⁸¹⁹ "zulm" ve "hazm"; "إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَخُزْنِي إِلَى اللَّهِ" ayetindeki⁸²⁰ "ivec" ve "emt"; "بَسَّ" ve "hüzn" lafızları tekit için gelen müteradif kelimeler olduğu ifade edilir.⁸²¹

İbn Sîde'nin *Muhkem*'de görüşlerine çokça başvurduğu ünlü lugat âlimlerinden İbnu'l-A'râbî dilde terâdüfün olduğunu iddia edenlere şu sözleriyle itiraz etmiştir:⁸²² "*Arabın tek bir manaya atfettiği, her birinde diğerinde mevcut olmayan bir mana vardır. Belki biz onu biliyor, bildiriyoruz ve belki de bize bu kapalı kalıyor; fakat Arapların bunu bilmediklerini ifade edemeyiz.*"

Her ne kadar İbnu'l-A'râbî terâdüfün varlığını reddetse de, *Lisânu'l-'Arab*'da⁸²³ İbnu'l-A'râbî'den, المدبر، القيام، القيوم، gibi kelimelerin aynı anlamı ifade eden kelimeler olduğu nakledilmiştir. Yine başka bir maddede,⁸²⁴ دمك بالمكان، مكد، lafızlarının aynı anlamda kelimeler olduğu yine İbnu'l-A'râbî'den aktarılmıştır.

⁸¹⁷ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Ma'htelefet elfâzuhû ve't-tefekât me'ânihi*, thk. Mâcid Hasen ez-Zehebî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986).

⁸¹⁸ İbn Mâlik et-Tâî, *el-Elfâzu'l-muhtelife fi'l-me'âni'l-mu'telife*, thk. Muhammed Hasen Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991).

⁸¹⁹ Tâhâ, 20/86.

⁸²⁰ Tâhâ, 20/107.

⁸²¹ Ömer Kara, "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' ve 'Furûk' Argümanlarının Mukayeseli Tahlili -el-Furûku'l-Lugaviyye'ye Giriş-III-", *Din Bilimleri* 4, sy. 4, (2004): 121.

⁸²² Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 399-400.

⁸²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12: 496.

⁸²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 10: 432.

Terâdüfün varlığını reddedenlerden birisi de Ebû Hilâl el-Askerî'dir (ö. 400/1009). *el-Furûku 'l-luğaviyye* adlı eserinin birinci bölümünde terâdüfün olmadığına dair şu görüşleri dile getirmiştir:⁸²⁵

İbarelerin ve isimlerin farklılığı, manaların da farklı olmasını gerektirmektedir. Bunun ispatı şudur: İsim, tek bir kelimedenden ibarettir ve bir delalet ile bir manayı gösterir; Bir isim bir şeye bir kere delalet ettiğinde bu bilinir. Ona ikinci ve üçüncü bir isimle delaleti faydasızdır. Lugatın vâzı'ı hakîm olan Allah, faydasız bir şeyi vazetmez.

Ünlü dilci İbn Fâris, Ebû Hilâl el-Askerî gibi terâdüfü reddeden grupta yer almış ve daha çok isim-sıfat ayrımı üzerinde durarak şunları ifade etmiştir:⁸²⁶

Tek şey (müsemma) حسام، مهند، سيف، lafızlarındaki gibi farklı isimlerle isimlendirilir. Bu konuda bizim söylediğimiz, isim tektir, o da “seyf”tir; ondan sonra gelen lakaplar onun sıfatlarıdır. Bizim yolumuz, bu sıfatların her birinin anlamının diğerinden farklı olduğu şeklindedir.

Görüldüğü üzere dilbilimciler, terâdüfün varlığı ile ilgili iki gruba ayrılmışlardır. Bir grup, terâdüfün varlığını kabul edip, dil ve anlam genişlemesindeki rolünü desteklerken, -dilocilerin çoğu bu grupta yer alır- diğer grup, terâdüf olgusunu çeşitli nedenlerden dolayı reddeder. Bu iki grup arasında terâdüfe olumlu yaklaşan ve yeni dilcilerden oluşan başka bir grup daha vardır. Ancak bu grup, terâdüfü bazı şartlarla sınırlandırma gereği duymuşlardır.

Bu şartları şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Müterâdif olduğu iddia edilen lafızlarda tam bir anlam birlikteliği olması.
- 2) Müterâdif lafızların başka dil ortamlarından ödünç almaksızın aynı dil ortamında ortaya çıkması.
- 3) Aynı zaman diliminde kullanılmış olması gerekir. Örneğin, birisi Câhiliyye dönemine diğeri de İslâmî döneme ait aynı anlamlı iki kelime müterâdif kabul edilemez. Örneğin, Câhiliyye’de kullanılan مَكْس “vergi, haraç”⁸²⁷ kelimesi İslâmî dönemde ya da günümüzde kullanılan ضَرِيَّة kelimesinin müterâdifi sayılamaz.

⁸²⁵ Bk. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku 'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm (Kahire: Daru'l-‘İlm ve's-Sekâfe, 't.y.'), 22.

⁸²⁶ Bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 59.

⁸²⁷ *Muhkem*, 6: 732.

- 4) Ses değişikliği sonucu oluşan bir sözcük olmaması gerekir. Örneğin, – تَحَنَّث – “inzivaya çekilmek”,⁸²⁸ تَلَعَّم - تَلَعَّم “kekelemek, tereddüt etmek”⁸²⁹ lafızları gibi.

4.3.1.1. Terâdüfün Ortaya Çıkış Sebepleri

Terâdüfün ortaya çıkışının çeşitli sebepleri vardır. Dilciler bunları şu şekilde özetlemişlerdir:

- 1) Arap kabileleri arasındaki lehçe farklılıkları⁸³⁰
- 2) Sıfatların isim haline gelmesi⁸³¹
- 3) Arapçaya yabancı kelimelerin nüfuz etmesi (muarreb lafızlar)⁸³²
- 4) Anlam Deęişmesi⁸³³
- 5) Mecaz⁸³⁴
- 6) Telaffuz farklılığı⁸³⁵

Terâdüf ne bütünüyle reddedilebilir, ne de mutlak olarak kabul edilebilir. İnsanların aynı olguyu çeşitli lafızlarla ifade etmesi olağan bir durumdur. Ondaki dil rezervi, içindekine anlamca yakın başka bir lafızla onun yardımına koşar. Dolayısıyla terâdüf, aynı dili konuşan kişilere, aynı gösterge için çeşitli lafızlar kullanma imkânı sunar. Nitekim Fahreddin er-Râzî de müteradifin faydasıyla ilgili olarak, “*Diğeri unutulduğu anda ibarelerden biriyle maksadı ifade edebilmektir.*”⁸³⁶ ifadelerine yer vermiştir.

4.3.1.2. Muhkem’de Terâdüf

İbn Sîde terâdüfün varlığını inkâr etmez. Bilakis terâdüf olgusu, İbn Sîde’nin *Muhkem*’deki lafızların delaletini açıklamada başvurduğu en önemli yollardan biridir. Madde başı lafızların şerhinde “terâdüf” terimini doğrudan kullanmaz.

⁸²⁸ *Muhkem*, 3: 299.

⁸²⁹ *Muhkem*, 2: 464.

⁸³⁰ Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 374-375; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 405-406; İbrahim Enîs, *Fi’l-lehecâti’l-‘Arabiyye*, 151.

⁸³¹ Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 405; Muhammed el-Mubârek, *Fıkhu’l-luğa ve hasâ’isu’l-‘Arabiyye*, 199-200.

⁸³² Bk. Cevâlikî, *el-Mu’arreb*, 13-14; Ramazan Abduettevvâb, *Fusûl*, 321.

⁸³³ Bk. Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fıkhi’l-luğa*, 12. Bs. (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1989), 198.

⁸³⁴ Bk. İbrahim Enîs, *Fi’l-lehecâti’l-‘Arabiyye*, 144.

⁸³⁵ Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1: 374; Abulğaffâr Hâmid Hilâl, 2. bs. *İlmu’l-luğa beyne’l-kadîm ve’l-hadîs* (Kahire: ‘y.e.y’, 1986), 299-300.

⁸³⁶ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 1: 255.

Şüphesiz *Muhkem*'deki terâdüf olgusu, müstakil bir araştırmayı ya da ayrıntılı bir bilimsel bir çalışmayı gerektirecek düzeydedir. Dolayısıyla çalışmamızın genel analiz ve betimlemeye dayalı olması sebebiyle burada delillendirme ve istişhâd amacıyla birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Tablo 4.6. Muhkem'de müterâdif örnekleri

Anlamı	سَيْفِ kelimesinin müteradifleri	
el-Hâris b. Zâlim'in kılıcı. Müellif bu ismin ya sert, katı anlamındaki العَلْبُ kelimesinden ya da غَلِبَ=تَلَمَّ “kılıcın körleşmesi”nden türediğini ifade etmiştir. ⁸³⁷	المعلوب	1
Bahreyn ve Amman kılıcı. ⁸³⁸	الخطّ	2
Kılıcın bizzat kendisi. ⁸³⁹	ذو الخرطوم	3
Hem kılıç hem de ok anlamına gelir. ⁸⁴⁰	القرن	4
Hint kılıcı. ⁸⁴¹	المُهَنْد	5
Hz. Peygamber (sav)'in kılıcı. الفقار: “Omurga” kemiğine benzetildiği için bu ad verildiğini ifade etmiştir. ⁸⁴²	ذو الفقار	6
Meşhur bir kılıç. ⁸⁴³	القرطي	7
Arap kılıçlarından biri. ⁸⁴⁴	المُجّ	8
Kişinin kuşandığı ve elbisesiyle üzerini kapattığı kısa bir kılıç. ⁸⁴⁵	المشمّل	9
Eğilmez keskin kılıç. Amr b. Ma'dikerb'in kılıcı. ⁸⁴⁶	صمصام، صمصامة	10
Abdurrahman b. Attâb b. Esîd'in kılıcı. ⁸⁴⁷	وَلَوْلُ	11
Kesmeyen kılıç. ⁸⁴⁸	كهام وكهيم	12
Keskin kılıç. ⁸⁴⁹	عَضْب	13

⁸³⁷ *Muhkem*, 2: 167.

⁸³⁸ *Muhkem*, 4: 503.

⁸³⁹ *Muhkem*, 5: 340.

⁸⁴⁰ *Muhkem*, 6: 366.

⁸⁴¹ *Muhkem*, 4: 264.

⁸⁴² *Muhkem*, 6: 380.

⁸⁴³ *Muhkem*, 6: 623.

⁸⁴⁴ *Muhkem*, 7: 234.

⁸⁴⁵ *Muhkem*, 8: 73.

⁸⁴⁶ *Muhkem*, 8: 280.

⁸⁴⁷ *Muhkem*, 10: 399.

⁸⁴⁸ *Muhkem*, 4: 148.

⁸⁴⁹ *Muhkem*, 1: 414.

Tablo 4.7. Muhkem'de **جلس وقعد** kelimelerinin müteradifleri

الجلوس	1
الجلوس	1
الأَعْفَتْ	2
الأَعْفَتْ	2
جلس الأَرْبَعَاوَى	3
جلس الأَرْبَعَاوَى	3
وَقَرَّ وَقَرًّا	4
وَقَرَّ وَقَرًّا	4
المِجْع والمُجْعَة	5
المِجْع والمُجْعَة	5
أَقَى الكَلْبُ والسَّبُعُ	6
أَقَى الكَلْبُ والسَّبُعُ	6
أَهْبَنَقَعَ	7
أَهْبَنَقَعَ	7
وَوَحَفَ إِلَيْهِ وَوَحْفًا	8
وَوَحَفَ إِلَيْهِ وَوَحْفًا	8
فُلَانٌ مَا يَتَوَجَّهُ	9
فُلَانٌ مَا يَتَوَجَّهُ	9
أَهْكَعَة وَأَهْكَعَة	10
أَهْكَعَة وَأَهْكَعَة	10
جَنَّا يَجْنُو جُنُوءًا وَجُنُبًا	11
جَنَّا يَجْنُو جُنُوءًا وَجُنُبًا	11

Arap kabile lehçelerinde “kalb”, “ibdâl” ve “tahfîf” neticesinde bazı harflerde ortaya çıkan değişmeler, terâdüfö oluşturun sebeplerden sayılmıştır. *Muhkem*'de bu olguya sıkça rastlamak mümkündür.

Tablo 4.8. Muhkem'de kalb, ibdâl ve tahfif sonucu oluşan teradüf örnekleri

المُهَيِّمِينَ - المُوَئِمِينَ	Kollayan, görüp-gözetin ⁸⁶³	السَّخَب - الصَّخَب	Gürültü, patırtı, şamata ⁸⁶²
المُهَيِّمِينَ - المُوَئِمِينَ	Katı, sert ⁸⁶⁵	البَطِيخ - الطَّبِيخ	Karpuz, kavun ⁸⁶⁴
هَيَّهَات - أَيَّهَات	Heyhat! Ne kadar da... ⁸⁶⁷	الثُّوم - الفُوم	Sarımsak ⁸⁶⁶

⁸⁵⁰ *Muhkem*, 7: 270.

⁸⁵¹ *Muhkem*, 2: 53.

⁸⁵² *Muhkem*, 2: 142.

⁸⁵³ Ahzâb suresi, 73/33.

⁸⁵⁴ *Muhkem*, 6: 550.

⁸⁵⁵ *Muhkem*, 1: 352.

⁸⁵⁶ *Muhkem*, 2: 272.

⁸⁵⁷ *Muhkem*, 2: 387.

⁸⁵⁸ *Muhkem*, 4: 25.

⁸⁵⁹ *Muhkem*, 4: 399.

⁸⁶⁰ *Muhkem*, 1: 114.

⁸⁶¹ *Muhkem*, 7: 539.

⁸⁶² *Muhkem*, 5: 88.

⁸⁶³ *Muhkem*, 4: 335.

⁸⁶⁴ *Muhkem*, 5: 127.

⁸⁶⁵ *Muhkem*, 4: 211.

⁸⁶⁶ *Muhkem*, 10: 220.

⁸⁶⁷ *Muhkem*, 4: 342.

Yaşlı kadın ⁸⁶⁸	الشَّهْرَةَ - الشَّهْرَةَ	Küpe ⁸⁶⁹	الخِرْص - الخِرْص
Anberiyeye çiçeği ⁸⁷⁰	الصَّاق - الصَّاق	Okudum ⁸⁷¹	قَرَأْتُ - قَرَأْتُ

4.3.2. Arap Dilinde Ezdâd

ضد kelimesinin çoğulu olan أصداد karşıt anlamlı kelimeleri ifade etmek için kullanılır. Dilbilimciler, lafzı aynı, manası farklı veya zıt manalara sahip tek lafız diye tarif etmişlerdir.⁸⁷² Örneğin البيع kelimesinin hem “satmak” hem de “satın almak” manalarına gelir.⁸⁷³

Ezdâd, müşterek lafızların yani birden çok anlama delalet eden lafızların bir dalıdır.⁸⁷⁴

İbn Fâris (ö. 395/1004), iki zıt şeyi tek isimle ifade etmenin Arapların geleneğinden olduğunu ifade ederek, buna الحُون kelimesini örnek verir. Kelime Arapçada hem siyah hem de beyaz anlamında kullanılır.⁸⁷⁵

Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108 “zıdd” kelimesi için yaptığı açıklamada şunları ifade eder:

İki zıt birbirinden çok uzak olsa da aynı cinstendir. Biri diğerine sıfatlarında zıt olan iki şeydir. Siyah-beyaz, hayır-şer gibi... Eğer bu iki şey aynı cinsten değilse bunlara zıt diyemeyiz, tatlılık ve hareket gibi. Zira bu iki kelime farklı iki anlama delalet eden farklı iki kelimedir.⁸⁷⁶

Arapçada ezdâdın varlığı meselesi, âlimler arasında bir takım tartışmalara yol açmıştır. Biz bu tartışmalar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmayıp genel boyutlarıyla konuyu ele almaya çalışacağız.

Ezdâd’ın Arap dilinde olup olmadığıyla ilgili âlimler iki kısma ayrılmışlardır. Birincisi Arap kelamında ezdâdın varlığını kabul ederken, diğeri reddetmiştir.

⁸⁶⁸ *Muhkem*, 4: 473.

⁸⁶⁹ *Muhkem*, 5: 56.

⁸⁷⁰ *Muhkem*, 6: 520.

⁸⁷¹ *Muhkem*, 6: 499.

⁸⁷² Bk. Ahmed Muhtâr Ömer, *‘İlmu’d-dilâle*, 5. Bs. (Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub, ‘t.y.’), 191; Muhammed Huseyn Âl Yâsîn, *el-Ezdâd fi’l-luğa* (Bağdat: Matba‘atu’l-Ma‘ârif, 1974), 99.

⁸⁷³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5: 23.

⁸⁷⁴ Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 387; Muhammed el-Mubârek, *Fıkhu’l-luğa ve hasâ’isu’l-‘Arabîyye*, 198; “Ezdâd” ile ilgili klasik kaynaklar ve yeni çalışmalar için bk. Ömer Kara, “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ ve ‘Furûk’ Argümanlarının Mukayeseli Tahlili -el-Furûku’l-Luğaviyye’ye Giriş-I-”, *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 14, (2003): 200-201.

⁸⁷⁵ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 99; Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se‘âlibî, *Fıkhu’l-luğa ve sirru’l-‘Arabîyye* 2. Bs., thk. Yasin el-Eyyûbî (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2000), 419.

⁸⁷⁶ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 382.

Ezdâdı reddedenlerin başında İbn Durusteveyh (ö. 347/958) gelmektedir. Müellif konuyla ilgili Suyûtî'nin *el-Muzhir* adlı eserinde naklettiği bazı metinlerin dışında bize kadar ulaşmamış olan *İbtâlu'l-ezdâd* adlı bir kitap kaleme almıştır. Müellif ezdâd türü lafızlarla ilgili şunları ifade eder:⁸⁷⁷ “*Dilcilerden bir grup ‘doğmak’ anlamındaki النَّوء kelimesinin ‘batmak’ anlamına geldiğini zannederek kelimeyi ezdâd’dan saymışlardır. Bunun böyle olmadığına dair delilleri “İbtâlu'l-ezdâd” adlı kitabımızda açıkladık.*”

Yine başka bir yerde de dilin ancak anlamı açıklığa kavuşturmak için vazedildiğini belirterek şunları söyler:⁸⁷⁸

Şayet tek bir lafza farklı iki mananın delaleti caiz ya da biri diğerinin zıddı olsaydı o zaman açıklama olmaz aksine anlaşmazlık, bilinmezlik olur. Ancak bir takım illetlerden dolayı nadiren gelebilir. Söz konusu illetlerin farkında olmayan birisi onların farklı iki anlama ait olduğu zannına kapılabilir.

Bazı çağdaş araştırmacılar İbn Durusteveyh'in ezdâdı tamamen inkâr etmediğini, bazı yerlerde telmihen varlığını kabul ettiğini öne sürmüşlerdir.⁸⁷⁹

Dilcilerin çoğu Arap kelimelerinde ezdâdın varlığını kabul etmişlerdir. Halîl, Sîbeveyhi, Ebu Ubeyde Ma'mer el-Müsennâ (ö. 210-825), Kutrub (ö. 210-825), İbnu'l-Enbârî (ö. 577-1181) ve Suyûtî gibi meşhur âlimler dilde ezdâd'ın varlığını kabul etmişler ve bunu çeşitli şekilde delillendirmişlerdir.

4.3.2.1. Ezdâd'ın Şartları

İbn Düreyd, zıt anlamlı iki kelimenin aynı lehçe içinde yer almazsa ezdâd'dan kabul edilemeyeceğini şartını ileri sürer ve bu duruma “ayrılma” ve “birleşme” anlamlarına gelen الشَّعْب kelimesini örnek verir. Burada bir zıtlık olmadığını çünkü anlamdaki zıtlığın lehçe farklılığından kaynaklandığını belirtir.⁸⁸⁰

İbn Düreyd'in görüşünü paylaşan âlimler, ezdâd olgusunun farklı lehçelerden kaynaklandığını, daha sonra her lehçe diğerinde kullanılan anlamı ödünç aldığını belirtirler. Bunun sonucunda bir lehçede iki zıt anlamın bütünleştiğini ifade ederek şunları söylerler:⁸⁸¹

⁸⁷⁷ İbn Durusteveyh, *Tashîhu'l-fasîh*, thk. Muhammed bedevî el-Mahtûn (Kâhire: 'y.e.y', 1998), 71.

⁸⁷⁸ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 396.

⁸⁷⁹ Abdullah el-Cebûrî, *İbn Durusteveyhi* (Bağdat: Mektebetu'l-Ğûl, 1974), 90.

⁸⁸⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1: 343; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 396.

⁸⁸¹ İbnu'l-Enbârî, *Kitâbu'l-ezdâd*, 11-12.

Bir kelimedede iki zıt anlam varsa bunun Arapça olması imkânsızdır. İki zıt anlam aynı kelime içinde olmamalıdır... Ancak kabilelerin temasları sonucu lehçeler arasında anlam alışverişi meydana gelerek kelimeler zıt anlamlar kazanmışlardır. Örneğin الجون kelimesi bir lehçede “siyah” anlamına gelirken, başka bir lehçede “beyaz” anlamına gelmektedir.

Şüphesiz ezdâd kabul edilen lafızlar başlangıçta tek anlama dayanmaktadır. Zamanla farklı etkenlerle ve gelişmelerden dolayı bir kısım kelimeler zıt anlamlar kazandılar. Nitekim İbnu'l-Enbârî bunu destekleyici mahiyette *Kitâbu'l-ezdâd* adlı kitabında bazı âlimlerin şöyle söylediklerini nakletmiştir: “Zaman içinde bir takım faktörler neticesi dil gelişince, anlamlarda meydana gelen gelişmelerden ötürü kelimeler zıt anlamlı hale gelirler, aslında anlamları birdir.”⁸⁸² Örneğin الصريم kelimesi, hem “gece” hem de “gündüz” için kullanılmaktadır. Bu sözcüğün menşei bir köktendir. Çünkü “kesilmiş, koparılmış” anlamındadır. Yani gecenin girişiyle gündüz, gündüzün girişiyle de gece kesilmiş oluyor.⁸⁸³

Ebu't-Tayyib el-Luğavî (ö. 351/962) ezdâd'ın şartının herhangi bir değişiklik olmadan bir kelimedede iki zıt anlamın kullanılmasında, şeklinde ifade etmiştir. Yani diğer bir ifadeyle bir kelimedede iki zıt anlamın türetilmesidir.⁸⁸⁴

4.3.2.2. Ezdâd'ın Sebepleri

Eski ulema ezdâd'ın çıkış sebepleri üzerinde uzun uzadıya durmamışlar, ancak bazıları bu dil olgusunun varoluş sebeplerinden birkaçına değinmişlerdir. Bunlardan İbn Fâris *es-Sâhibî*⁸⁸⁵, Suyûtî *el-Muzhir*⁸⁸⁶ adlı kitaplarında ezdâdla ilgili âlimlerin görüşlerini nakletmişlerdir.

Modern araştırmacılar ezdâdın ortaya çıkışı ile ilgili araştırmalar yapmış ve bunu birkaç sebebe dayandırmışlardır:

1) Lehçeler Arasındaki Farklılıklar

Lehçe farklılıkları zıt anlamın oluşmasına sebep olan faktörlerden biridir. İslam öncesi Arap toplumu farklı lehçeler konuşan kabilelerden oluşmaktaydı. Her kabilenin

⁸⁸² İbnu'l-Enbârî, *Kitâbu'l-ezdâd*, 8; Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 401.

⁸⁸³ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 397; Ali Abdulvâhid Vâfi, *Fıkhü'l-luğa*, 3. Bs. (Kahire: Nahdatu Mısır, 2004), 150.

⁸⁸⁴ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu'l-ezdâd fî kelâmi'l-'Arab*, 2. Bs. thk. İzzet Hasan ('y.y.'): Dâru Talas, 1996), 33.

⁸⁸⁵ Bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 99.

⁸⁸⁶ Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 396-401.

kullandığı lehçenin kelimelerinin kendine has fonetik yapısı ve anlamı vardı. Örneğin, السدفة kelimesi Temîm kabilesinde “karanlık” anlamında kullanılırken, Kays kabilesinde “aydınlık” anlamında kullanılmaktadır.⁸⁸⁷

2) Sosyal ve Psikolojik Sebepler

İnsanın günlük hayatında karşılaştığı bazı sosyal ve psikolojik faktörlerin dile yansması sonucu dilde farklı üsluplar oluşur. Araplar eşya ve hayvanlara zarar gelmemesi veya nazar değmemesi düşüncesiyle onları gerçek olmayan sıfatlarla nitelmişlerdir. Bu durumlarda kelimeler asıl anlamıyla kullanılmadığından ezdâd’ın ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Bu duruma yol açan etkenler, iyimserlik, kötümserlik, istihza, tahkir ve mübalağa durumlarıdır.⁸⁸⁸ Örneğin kişinin çölde uğrayacağı tehlikeleri hafifletmek ve kurtuluşunu ümit etmek amacıyla çöle المغازة “kurtuluş, necat” ismini vermişlerdir. Yılan tarafından sokulmuş الملدوغ kişilere sağlığına bir an önce kavuşabilmeleri için سليم “sağlıklı” kelimesi kullanılmıştır.⁸⁸⁹ İstihzâ ve tahkir durumlarında cahil birisine يا عاقل “ey akıllı kişi” denilmiştir. Aynı şekilde “susuzluğunu gidermek” anlamına gelen الناهل kelimesi de susamış kişiler için kullanılmıştır.⁸⁹⁰ Yine haset edilmesinden korktukları için çirkin ve güzel atlarına شوهاء “çirkin”⁸⁹¹ demişlerdir.

Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de kâfirlerle alay eden ve küçümseyen (فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) “Onlara acıklı bir azabı müjdele”⁸⁹² ve Ebû Cehile hitaben (ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ) “Tat bakalım, hani sen güçlüyün ve onurluydun!”⁸⁹³ Ayet-i kerimelerindeki ifadeler yine bu kabildendir.⁸⁹⁴ Zira alaya alma, küçümseme çoğunlukla anlamı tersine çeviren, kelimenin delaletini zıddına dönüştüren etkenlerden olabilmektedir.⁸⁹⁵

⁸⁸⁷ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyş el-Asmaî el-Bâhilî, *el-Ezdâd*, (Beyrut: Mektebetu’l-Katulukiyye, 1912), 35.

⁸⁸⁸ Bk. Ramazan Abduţevvâb, *Fusûl fi fikhi’l-‘Arabiyye*, 6. Bs. (Kahire: Mektebetu’l-Hanci, 1999), 345-350.

⁸⁸⁹ Asmaî, *el-Ezdâd*, 38; Ebû Hâtîm es-Sicistânî, Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cuşemî, *Kitâbu’l-ezdâd*, (Beyrut: ‘y.e.y.’, 1912), 99.

⁸⁹⁰ es-Seâlibî, *Fikhu’l-luğa ve sirru’l-‘Arabiyye*, 419.

⁸⁹¹ *Muhkem*, 4: 402. İbnu’l-Enbârî, *Kitâbu’l-ezdâd*, 284.

⁸⁹² Tevbe, 9/34.

⁸⁹³ Duhân, 44/49.

⁸⁹⁴ Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, 3. Bs. (Kahire: ‘y.e.y.’, 1984), 2: 231-232.

⁸⁹⁵ Abduţevvâb, *Fusûl*, 349.

3) Dildeki Gelişmeler

Kelimelerin sesleri ve delalet ettiği anlam zamanla değişikliğe maruz kalarak yeni bir şekil alabilir. Kazandığı yeni haliyle başka bir kelimeye benzemek suretiyle onun tamamen zıddı bir anlama delalet edebilir.⁸⁹⁶ Örneğin “yazmak” ve “silmek” manalarına gelen لمق fiilinin aslı “yazmak” anlamında نمق’dır. Ancak zamanla sesteki değişimden dolayı "ن" harfi "ل" harfine dönüşerek kelimeye iki zıt anlam meydana getirmiştir.⁸⁹⁷

Asmaî ise bu lafızdaki zıtlığın, lehçeler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını ifade ederek şunları söyler: “*Ukayl lehçesinde yazmak anlamında لمقت الشيء şeklinde ifade edilirken, diğer Araplar لمقته kelimesini محوته “sildim” anlamında kullanırlar.*”⁸⁹⁸

4) Belâgatla İlgili Etkenler

Mecaz, istiâre, hazif ve ihtisar gibi edebî sanatların dilde ezdâd’a sebep olduğu belirtilmektedir. Örneğin, الأمة kelimesi bilinen asıl anlamındaki çoğul sîgasının yanında, mübalağa amaçlı mecazi anlamda müfred sîga için kullanılması ezdâda neden olmuştur. Örneğin إن فلاناً أمة واحدة “Falanca tek başına bir ümmet” yani akli ve hikmetiyle bütün ümmete denktir anlamına gelir.⁸⁹⁹

4.3.2.3. Muhkem’de Ezdâd Olgusu

İbn Sîde *Muhkem*’in bütün cüzlerinde ezdâd’a yer vermiştir. Müellif ezdâd olgusunu, kelimenin delalet ettiği anlam çerçevesinde dilcilerin ihtilaflarını, lehçe olup olmadıklarını belirleme gibi hususlarda Kur’an’dan ve şiiirden istişhâd ederek, kendi görüşleriyle birlikte tahlil etmiştir.

Müellif *Muhkem*’de “zıdd” kelimesinin sözlük anlamlarını vermiş, ıstilahî anlamı üzerinde durmamıştır:

ضد الشيء “Zıdd, karşıt”, ضديده و ضديده “zıddı, benzeri, eşi.” İbn Sîde lafzın sözlük anlamını verdikten sonra, ضده ifadesinin Sa‘leb’e göre “eşi, benzeri” anlamına geldiğini, kelimenin çoğulunun أزداد olduğunu ifade etmiştir. Mezid bablarından ضاده lafzının “zıt olmak, ters olmak, zıtlaşmak” manasını verdikten sonra, والقوم على ضد واحد: إذا

⁸⁹⁶ Abduţtevvâb, *Fusûl*, 351.

⁸⁹⁷ Abduţtevvâb, *Fusûl*, 351.

⁸⁹⁸ Asmaî, *Ezdâd*, 40. Ayrıca bk. Ebû Hâtim es-Sicistânî, *Kitâbu’l-ezdâd*, 101; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 390.

⁸⁹⁹ İbnu’l-Enbârî, *Kitâbu’l-ezdâd*, s. 269; Abduţtevvâb, *Fusûl*, 351.

“Kavmin birinin aleyhine düşmanlıkta bir araya gelmesi.” anlamını şu ayetle delillendirmiştir: (وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا) ⁹⁰⁰ “Onların aleyhine düşman olacaklar.” Lafzın بئو “doldurdu” farklı bir anlamını verdikten sonra, İbn Düreyd’den بئو ضِدِّ لَفْزِ الْآدِ كَافٍ مِنْ بِنْتِ كَيْلَانَ ضِدِّ لَفْزِ الْآدِ كَافٍ مِنْ بِنْتِ كَيْلَانَ ضِدِّ لَفْزِ الْآدِ كَافٍ مِنْ بِنْتِ كَيْلَانَ ضِدِّ لَفْزِ الْآدِ كَافٍ مِنْ بِنْتِ كَيْلَانَ ضِدِّ لَفْزِ الْآدِ كَافٍ مِنْ بِنْتِ كَيْلَانَ ضِدِّ لَفْزِ الْآD kavminden bir kabile olduğunu aktarır. ⁹⁰¹

Muhkem’in farklı ciltlerinde ezdâd olduğunu belirttiği birçok lafız yer almaktadır, onlardan bazıları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 4.9. Muhkem’de ezdâd örnekleri

Anlamı	Ezdâd lafızlar	
“İştahı olmak, iştahı kesilmek” ⁹⁰²	جَعِمَ جَعْمًا، وَجَعِمَ، فَهُوَ جَعِيمٌ، وَجَعِمَ	1
“Ayrılık ve birleşme” ⁹⁰³	الْبَيْنِ	2
“Hayız ve temizlik” ⁹⁰⁴	الْقَرْءِ وَالْقَرْءِ	3
“Çıkıp gelmek, yönelmek” anlamında olduğu gibi “bulunmamak, gözden kaybolmak” anlamlarına gelir. ⁹⁰⁵	طَلَعَ الرَّجُلُ عَلَى الْقَوْمِ يَطْلَعُ وَيَطْلَعُ طُلُوعًا، وَأَطْلَعَ	4
“Dışarı akıtmak, sulamak, susuzluğunu gidermek, serpmek.” ⁹⁰⁶	نَضَحْتُ الرَّيَّ نَضْحًا	5
“Kalmak, sakin olmak, acele etmek” ⁹⁰⁷	الإِهْمَادِ	6
“Başarısız oldu” ve “ganimet elde etti” anlamlarına gelir. ⁹⁰⁸	أُورِقَ الْغَازِي: أَخْفَقَ	7
“Sütü az-çok olan koyun veya deve” ⁹⁰⁹	شَاةٌ مَكُودٌ، وَنَاقَةٌ مَكُودٌ	8
“Kuyuda ya da kapta kalan az miktarda su.” ⁹¹⁰	الْمَكْئَلَةُ	9
“büyük ve küçük şey” ⁹¹¹	الْجَلَلِ	10
“kılıcı çekmek” ve “kılıcı kımına koymak” ⁹¹²	شَامَ السِّيفِ شَيْمًا: سَلَّهُ وَأَعْمَدَهُ	11
“az ve çok miktarda su” ⁹¹³	الْوَشْلِ	12
“okun ucunun vücuda saplanması veya vücuttan çıkması” ⁹¹⁴	نَصَلَ السَّهْمُ	13

⁹⁰⁰ Meryem, 19/82.

⁹⁰¹ *Muhkem*, 8: 147.

⁹⁰² *Muhkem*, 1. 347.

⁹⁰³ *Muhkem*, 10: 503.

⁹⁰⁴ *Muhkem*, 6: 470.

⁹⁰⁵ *Muhkem*, 1: 546.

⁹⁰⁶ *Muhkem*, 3: 132.

⁹⁰⁷ *Muhkem*, 4: 273.

⁹⁰⁸ *Muhkem*, 6: 557.

⁹⁰⁹ *Muhkem*, 6: 764.

⁹¹⁰ *Muhkem*, 7: 53.

⁹¹¹ *Muhkem*, 7: 205.

⁹¹² *Muhkem*, 8: 108.

⁹¹³ *Muhkem*, 8: 123.

“soğuk ya da sıcak esen rüzgârın adı” ⁹¹⁵	الصَّبْرُ	14
“karartan, aydınlatan” ⁹¹⁶	مُسْدِفٌ	15
“devenin hızlı ve yavaş yürüyüşü” ⁹¹⁷	مَلَسَ النَّاقَةَ تَمَلُّسًا مَلْسًا	16
“suyu az ve çok olan kuyu” ⁹¹⁸	بِئْرٍ ذَمَّةٌ وَذَمِيمٌ وَذَمِيمَةٌ	17
“yaranın acı vermesi, iyileşmemesi, yayılması” ve “midenin ذَرَبَتْ مَعْدَتَهُ ذَرَبًا وَذَرَابَةً وَذَرَابَةٌ فَهِيَ ذَرَبَةٌ” bozulması ve iyileşmesi” manalarına da gelir. ⁹¹⁹	ذَرَبَ الْجُرْحُ ذَرَبًا فَهُوَ ذَرَبٌ	18
“az ve çok” ⁹²⁰	عَطَاءٌ بَثْرٌ	19
“arka, ön” ⁹²¹	وَرَاءٌ، وَالْوَرَاءُ	20

4.4. Arap Dilinde Müşterek Lafızlar

Müşterek lafız sözlükte, paylaşımcıların eşit olarak aldığı ortak pay, insanların yöneldikleri ortak yol.⁹²² anlamlarına gelmektedir.

Istılahta ise, “*Mecaz olmayan, iki veya daha fazla mana için vaz olunan lafızdır.*”⁹²³ Fahreddin er-Râzi, “*İlk vazedilişte iki veya daha fazla farklı gerçek anlam için vazedilmiş lafızdır.*”⁹²⁴ diye tarif eder. Mesela "عين" lafzı⁹²⁵ dilde “göz”, “su gözesi”, “cariye”, “casus”, “güneş” ve “altın” manalarında vaz’ edilmiştir.

İbn Fâris müşterek lafız usulcülerin, farklı iki ya da daha fazla manaya delalet eden tek lafız olarak sınırladıklarını belirtmiştir.⁹²⁶ Yani müşterek lafızdan maksat delaletinde iki ya da daha fazla anlamın ortak olduğu bir lafzın olmasıdır. Ancak bu anlamlar farklı olabilir. Örneğin الصلاة kelimesinin asıl anlamı “dua” ve “istiğfâr”dır. Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır (وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ)

⁹¹⁴ *Muhkem*, 8: 325.

⁹¹⁵ *Muhkem*, 8: 399.

⁹¹⁶ *Muhkem*, 8: 457.

⁹¹⁷ *Muhkem*, 8: 521.

⁹¹⁸ *Muhkem*, 10: 58.

⁹¹⁹ *Muhkem*, 10: 65.

⁹²⁰ *Muhkem*, 10: 144.

⁹²¹ *Muhkem*, 10: 350.

⁹²² Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 10: 449.

⁹²³ Ali Abdolvâhid Vâfi, *Fikhu'l-luğa*, 189; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa*, 302. Ayrıca “Müşterek” ile ilgili klasik kaynaklar ve yeni çalışmalar için bk. Ömer Kara, “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ olgusunun ‘Furûk’ Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arka Planı -el-Furûku'l-Luğaviyye’ye Giriş-I-”, *Ekev Akademi Dergisi* sy. 14, (2003): 200.

⁹²⁴ Fahrud-din er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fî ‘ilmi usûli'l-fikh*, thk. Taha Cabir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ‘t.y.’), 1: 261.

⁹²⁵ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 369.

⁹²⁶ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 261-262; bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 369.

“Onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir. Allah hakkıyla işiten, hakkıyla bilendir.”⁹²⁷ Mü'minûn 23/2 ayetindeki “salât” ise dua manasında değil “namaz” manasındadır. Zebîdî⁹²⁸ (ö. 1205/1791) ise müşterek lafzı, “birçok anlamın ortak olduğu lafız” şeklinde tarif etmiştir.

Bu tarifler ezdâd'ı da kapsamaktadır. Ancak ezdâd, birbirine zıt anlamlara sahip lafızlara mahsustur. Müşterek lafızlar ise, birden fazla anlama delalet eden birbirine zıt olmayan lafızlardır.

Müşterek lafzın manalarının bütününün hakiki anlam olması gerektiği şartı sürülmüştür. Bu yüzden anlamlarından biri hakikat, öbürü mecaz ya da kinaye olan lafızlar müşterek lafız olarak kabul edilemez.⁹²⁹

4.4.1. Müşterek Lafızların Ortaya Çıkış Sebepleri

Müşterek lafızların ortaya çıkış sebepleriyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Lehçe farklılıkları.⁹³⁰
- 2) Dilsel gelişmeler (fonetik ve anlam yönüyle).⁹³¹
- 3) Diğer dillerden ödünç alma.⁹³²
- 4) Lafızların farklı köklere sahip olmaları.⁹³³
- 5) İşitende anlam belirsizliği oluşturmak.⁹³⁴

4.4.2. Âlimlerin Müşterek Lafızların Dildeki Varlığı İle İlgili Görüşleri

Mütekaddimun âlimler müşterek lafzın vücûbu, cevazı ya da dilde olup olmadığıyla ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı müşterekin olduğunu desteklerken, diğer bir kısmı buna karşı çıkmışlardır.

⁹²⁷ Tevbe, 9/103.

⁹²⁸ Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* ('y.y.': Dâru'l-Hidâye, 't.y. '), 27: 228.

⁹²⁹ İsmail Durmuş, “Müşterek”, *DİA*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 171.

⁹³⁰ İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrahim Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1996), 4: 173; bk. Ali Abdulvâhid Vâfi, *Fıkhu'l-Luğa*, 147.

⁹³¹ Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 372; Abduttevvâb, *Fusûl*, 332; İbrahim Enîs, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabîyye* (Kahire: Mektebetu'l-Encilu, 2003), 168.

⁹³² İbrahim Enîs, *Fi'l-lehecâti'l-'Arabîyye*, 169; Stephen Ullmann, *Devru'l-keleme fi'l-luğa*, çev. Kemal Muhammed Beşîr ('y.y.': Mektebetu's-Şebâb, 1975), 131.

⁹³³ Ali Abdulvâhid Vâfi, *Fıkhu'l-Luğa*, 147.

⁹³⁴ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 369.

4.4.2.1. Müşterek Lafzın Varlığını Destekleyenler

Destekleyenlerin bazıları müşterekin gerekli olduğunu söylerken bazıları da caiz olduğunu ifade etmişlerdir.

1) Bazı âlimler müşterekin dilde olması gerektiği görüşündedirler. Buna delilleri şu ifadelerde yerini bulur:⁹³⁵ “Lafızlar sonsuz olmayan, manalar ise sonsuzdur. Sonsuz olan, sonsuz olmayana paylaştırılırsa iştirâk gerekli olur.”

2) Sîbeveyh,⁹³⁶ Kutrub (ö. 210/825),⁹³⁷ İbn Cinnî,⁹³⁸ İbn Fâris,⁹³⁹ Seâlibî,⁹⁴⁰ Suyûtî⁹⁴¹ gibi dilciler müşterekin dilde vuku bulabileceği kanaatindedirler. Bunun yanı sıra İbn Dureyd, Ebû Ali el-Kâlî, İbn Hâleveyh, Cevherî, Asmaî, Fârâbî (ö. 350/961), Ebu't-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962), Tebrîzî (ö. 502/1109) gibi ileri gelen dilbilimciler eserlerinde müşterek lafızlara yer vermişlerdir.⁹⁴²

İbn Sîde yukarıda saydığımız dilcilerin birçoğundan sözlük maddelerinin tahlilinde yararlanmış ve *Muhkem*'de müşterek lafızlara oldukça fazla yer vermiştir.

Müşterekin vukuunun caiz olduğunu kabul eden âlimler, birden fazla lafız koyucu olmasının mümkün oluşundan dolayı Arapçada müşterekin olmasının mümkün olduğunu ifade ederler. Zira iki lafız koyucudan birinin koyduğu lafız, diğeri başka bir şey için koyabilir. Örneğin, kabilenin biri “göz” için العين lafzı vazederken, diğeri başka bir kabile “cariye” için العين lafzını vazeder ve her iki durum da meşhur olur veya açıklamanın fesada sebep olması halinde, konuşanın işitende belirsizlik oluşturmak amacıyla farklı bir lafız koymasıyla müşterek meydana gelebilir. Örneğin Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber ile mağaraya girerken bir adamın ona “Ey Ebû Bekir! Bu adam kimdir?” diye sorması karşılık, (هذا الرجل يهيني السبيل) “Bu adam bana yol gösteriyor.”⁹⁴³ demesine benzer.

⁹³⁵ Fahrüddin er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh*, 1: 262. Ayrıca bk. Subkî, Takiyyuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Abdulkâfî, *el-İbhâc fî şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 1: 248; Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 369.

⁹³⁶ Bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, 3. Bs. ('y.y.': Mektebetu'l-Hanci, 't.y.'). 1: 24.

⁹³⁷ Bk. Kutrub, *el-Ezdâd*, 70.

⁹³⁸ Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr ('y.y.': el-Mektebetu'l-İlmiyye, 't.y.'). 2: 112-113.

⁹³⁹ Bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 327.

⁹⁴⁰ Bk. es-Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa ve sirru'l-'Arabiyye*, 417.

⁹⁴¹ Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, c. I, s. 369.

⁹⁴² Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 370-376.

⁹⁴³ Subkî, *el-İbhâc*, 1: 251. Bk. Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 369.

Çağdaş dilbilimciler de iştirakin, lafızları kullanma ve ezberde iktisat sağladığını belirtmişlerdir. Zira az sayıdaki lafızla çok mana ezberlemek hafızaya daha kolay gelmektedir.⁹⁴⁴

4.4.2.2. Müşterek Lafzın Varlığına Karşı Çıkanlar

İbn Durusteveyh'in başını çektiği bir grup dil âlimi, Arap dilinde müşterek lafızların olmadığını savunmuşlardır. Onlar, dilde esas olanın insanın içindekini açıklamak olduğunu, müşterekin vuku bulmasının anlamda kapalılığa ve bilinmezliğe neden olacağını vurgulamışlardır. Müşterek lafız olduğu iddia edilen kelimelerin lehçe farklılıklarından ya da kelimelerde meydana gelen hazf, ihtisar gibi başka sebeplere dayandığını iddia etmişlerdir.⁹⁴⁵

Müşterek olgusunun varlığını reddeden âlimler, müşterek kelimelerin anlamlarından birini hakikat, ötekini mecaz kabul ederek her iki manayı onları kapsayan daha genel ve tek bir manaya bağlamak veya manalardan her birini farklı masdar ve mef'ûllerle bağlantılı saymak suretiyle müşterek lafızlar kapsamında çıkarmaya çalışmışlardır. Çokanlamlı, karşıt anlamlı ve eş anlamlı kelimeler bütün dillerde mevcuttur. Ancak dilde esas olanın, bir kelimenin hem tek bir anlam ifade etmesi hem de kullanımdaki tek bir anlamın kastedilmesidir.⁹⁴⁶

Yine müşterek lafızları kabul etmeyen âlimlerden Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/934) ve Muhammed Abdullah el-Ebherî (ö. 375/986) bunun illetini şöyle açıklamışlardır:

Müşterek lafzın dilde vuku bulması bozulmayı gerektirir. Çünkü lafızlar ve onların vaz'ından maksat hitap edileninin durumuna uygun olarak anlaşmayı sağlamaktır. Eğer müşterek vaki olur da işiten bunu duyarsa anlaşma hâsıl olmamış olur. Zira müşterek, anlamlarına nispetle delaletin eşit seviyede olmasıdır. Şayet mütekellimin niyeti olan anlam, diğeri dışında anlaşılıysaydı eşit olanlardan birini tercih eden olmadan diğere tercih etmek gerekirdi. Eğer başka anlam anlaşılıysaydı, anlamda bozulma meydana gelir ve mütekellimin istemediği bir şey yapılmış olurdu.⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ Gazi Muhtar Tuleymât, *Fi 'ilmi'l-luğa*, 2. Bs. (Dimaşk: Dâru Talâs, 2000), 216-217.

⁹⁴⁵ Suyûtî, *el-Muzhir*, 1: 384-385.

⁹⁴⁶ İsmail Durmuş, "Müşterek", 12: 172.

⁹⁴⁷ Subkî, *el-İbhâc*, 1: 250.

4.4.2.3. Müşterek Lafızların Faydaları

Stephan Ullmann: “Tek kelimenin çeşitli anlamları ifade etme gücü, insan kelamının temel özelliklerinden biridir.”⁹⁴⁸ Bundan dolayı “dil çeşitli fikirleri doğru ifade edebilme gücüyle, kelimeleri hazırlar. Onları çeşitli görevleri ifaya yeterli hale getirir. Bu araç sayesinde aynı kelimeler esneklik, elastikiyet kazanır. Ayrıca eski anlamlarını kaybetmeden yeni kullanımlar elde ederler.”⁹⁴⁹ ifadeleriyle kelimelerin kazandığı esneklik ve anlam zenginliğine vurgu yapmıştır.

Müşterek lafızlar dili zenginleştirme açısından önemli araçlardan biridir. Çünkü bir kelime farklı anlamlara delalet edebilir. Bu da konuşana, ediplere büyük fırsatlar verir. Zira Arapçada müşterek lafızların çokluğu “tevriye”nin yayılmasına yol açmıştır.⁹⁵⁰

Subhî es-Sâlih müşterek lafızların faydaları için şunları söyler:⁹⁵¹ “Müşterek keyfiyet değil kemiyet üzerine kurulmuştur. Çünkü ifade gücünü genişletmiş ve lafız alanını basitleştirmiştir.” Arap dilinde müşterek lafzın varlığının ifade gücünün genişliğine, zenginliğine bir delil olduğunu söyleyen Subhî es-Sâlih sözlerine şöyle devam eder:⁹⁵² “Arapçanın kapsama alanında siyakın değişmesiyle kullanımı çeşitlenen azımsanmayacak derecede lafızlar vardır. Bunlar tıpkı terâdüf yoluyla olduğu gibi, iştirak yoluyla da Arapçayı zengin ifade gücüne kavuşturmuştur.”

4.4.3. Muhkem’de Müşterek Lafızlar

İbn Sîde müşterek lafzın varlığını kabul eden âlimler arasındadır. Müşterek lafızlar konusuna madde başlıklarını tanımlarken önemli ölçüde yer vermiştir. Nitekim *Muhassas* adlı sözlüğünde Ebû Ali el-Fârisî’den müşterek ile ilgili şunları aktarmıştır:⁹⁵³

Müşterek, iki lafzın ittifak etmesi ve anlamlarının farklı olmasıdır. Vaz’da kasıt olmamalıdır. Ancak başka dillerden geçmiş olabilir ya da her lafız bir tek anlamda kullanılırken daha sonra mecâzî anlama dönüşebilir. Bu şekilde çok kullanımdan dolayı asıl anlamından uzaklaşabilir.

⁹⁴⁸ Ullmann, *Devru’l-kelime fi’l-luğa*, 129.

⁹⁴⁹ Ullmann, *Devru’l-kelime fi’l-luğa*, 130.

⁹⁵⁰ Abdu-ttevvâb, *Fusûl*, 335.

⁹⁵¹ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi’l-fikhi’l-luğa*, 306.

⁹⁵² Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi’l-fikhi’l-luğa*, 308-309.

⁹⁵³ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4: 173. Ayrıca bk. Ali Abdulvâhid Vâfi, *Fikhu’l-Luğa*, 147.

Sözlüklerde büyük oranda kendine yer bulan müşterek konusu tabiatıyla bizim araştırmamızın sınırlarını çok aşmaktadır. Zira konuyla ilgili müstakil pek çok araştırmalar bulunmakta ve yeni araştırmaların yapılması da gerekmektedir.

Biz burada sözlükte bu olgunun varlığını ve dilsel analiz açısından önemini delillendirmek için *Muhkem*'in farklı ciltlerinden örnekler vermekle yetineceğiz.

Tablo 4.10. Muhkem'de müşterek lafız örnekleri

Anlamı	Müşterek Lafızlar	
<p>1) الشُّكَاعَةُ: Ebû Hanîfe الشُّكَاعِي lafzının “bitkilerin tozu”, “odun tozu” Bitkilerden toz haline getirilerek insanların tedavi için kullandıkları toz, anlamında olduğunu söylemiştir.</p> <p>2) الشُّكَاعَةُ: Devenin ağzını dolduran diken. Yaprığı yoktur, toz halinde odun ve dikendir, etrafı dikenlidir.⁹⁵⁴</p>	الشُّكَاعَةُ – الشُّكَاعَةُ	1
<p>1) اللُّهُوَةُ وَاللُّهُيَةُ: “Değirmenin ağzına atılan şey.”</p> <p>2) اللُّهُوَةُ وَاللُّهُيَةُ: “Hediye, armağan, bağış”, “En güzel ve en bol bağış, hediye.”</p> <p>3) اللُّهُوَةُ: “Bin dinar ve dirhem.”</p> <p>4) اللُّهُوَةُ مِنْ كَلِّ ذِي حَلْقٍ: “Boğazdaki et parçası, küçük dil.”</p> <p>5) لُّهُوَةٌ: Bir kadın ismi.⁹⁵⁵</p>	اللُّهُوَةُ وَاللُّهُيَةُ	2
<p>1) “Eşitlik, ortaklık, denklik”, الشَّرِيكَ: “ortak olan.”</p> <p>2) فَرِيضَةُ مُشْتَرَكَةٍ: “İki kişinin ortaklık yapması.” اشتراك الرجلان: “paylaşımın eşit olarak aldığı ortak pay”, طريقٌ مُشْتَرَكٌ: “Ortak yol”, اسم مُشْتَرَكٌ: “Çok anlamı olan ortak isim”, العين ve benzerleri gibi. أشرك بالله: “Allah’ın mülküne kendini ortak kılan.”</p> <p>3) اشتراك الأمر: “karışmak, karıştırmak.”</p> <p>4) الشَّرِكُ: “Avcı tuzakları, kuşun tuzağa düşürüldüğü şey.”</p> <p>5) شَرِكُ الطَّرِيقِ: “Belli olan yol.”</p> <p>6) الشَّرَاكُ: “Ayakkabı bağı.”⁹⁵⁶</p>	الشَّرِيكَةُ، وَالشَّرِيكَةُ	3
<p>1) تَوَكَّرَ الصَّبِيُّ: “Çocuğun karnı dolmak”, تَوَكَّرَ الطَّائِرُ: “Kuşun kursağı dolmak.”</p> <p>2) الوَكْرُ: “Kuş yuvası”</p> <p>3) الوَكْرِيُّ، وَالوَكْرِيُّ: “Bir çeşit kuşu”</p> <p>4) الوَكْرَةُ، وَالوَكْرَةُ، وَالوَكْرَةُ: “Yemek, düğün yemeği.”</p> <p>5) الوَكْرُ: “koşucu, yarışçı.”</p>	تَوَكَّرَ، الوَكْرُ	4

⁹⁵⁴ *Muhkem*, 1: 260.

⁹⁵⁵ *Muhkem*, 4: 424.

⁹⁵⁶ *Muhkem*, 6: 684.

<p>6) ناقة وَكَرَى: “Hızlı”</p> <p>7) الوَكَرَى من الإبل: Etine dolgun, hızlı sıçrayan kısa deve için kullanılır.</p> <p>8) وَكَرَ الطَّيُّ وَكَرًا: “Zıpladı, sıçradı.”⁹⁵⁷</p>		
<p>1) الصَّرْفُ في الأمور: “Çare, hile, çıkış yolu”, العدلُ: “fidye.” Ayette (وَإِنْ تَعَدِلْ كُلَّ يَوْمٍ تَعْدِلْ) “Davranma, davranış”, العدلُ: “fidye.” Ayette (وَإِنْ تَعَدِلْ كُلَّ يَوْمٍ تَعَدِلْ) “Her türlü fidyeyi verse de...”⁹⁵⁸ buyrulur.</p> <p>2) الفَرْصُ: العدلُ “gönüllülük, gönüllü hizmet”, الصَّرْفُ: العدلُ “farz, yükümlülük.”</p> <p>3) الصَّرْفُ: التَّوْبَةُ “tevbe”, العدلُ: الفِدْيَةُ “fidye.”</p> <p>4) الصَّرْفُ: الوَظَنُ “ağırlık, ölçü”, العدلُ: الكَيْلُ “ölçü, ölçek” anlamında olduğu söylenmiştir.</p> <p>5) الصَّرْفُ: القِيَمَةُ “kıymet, değer”, العدلُ: المِثْلُ “benzer, denk, eş” anlamındadır. Aslı “diyet”le ilgilidir. Denilir ki: (لَمْ يَقْبَلُوا) “لم يقبلوا” Yani “onlardan ne bir diyet ne de ölenin yerine bir kişinin öldürülmesini kabul ettiler.” Bundan daha fazlasını talep ettiler, demektir.</p> <p>6) الصَّرْفُ: الزِّيَادَةُ “ziyade ve fazlalık”, صَرَفُ الْحَدِيثِ “Sözün süslenmesi, gereğinden fazla söylenmesi.”</p> <p>7) واصْطَرَفَ: صَرَفَ لِأَهْلِهِ يَصْرِفُ ، واصْطَرَفَ: “Ailesi için harcamak, kazanmak için gayret sarf etmek.”⁹⁵⁹</p>	الصَّرْفُ	5
<p>1) بَسْمِ يَبْسُمُ بَسْمًا، وَتَبَسَّمَ، وَابْتَسَمَ: “Hafif gülümseme, gülmenin en güzeli”, Zeccâc, nebilerin en fazla gülüşünün “tebessüm” şeklinde olduğunu söylemiştir.</p> <p>2) أَنْكَلَ عَنْهُ: ابْتَسَمَ السَّحَابُ عَنِ الْبُرْقِ: “vazgeçirmek, ayartmak” anlamındadır.⁹⁶⁰</p>	بَسْمِ يَبْسُمُ بَسْمًا، وَتَبَسَّمَ، وَابْتَسَمَ	6
<p>1) الأُسُّ، والإِسُّ، والأَمْسَسُ، والأَسَّاسُ: “Bir şeyin başlangıcı, temeli, esası.”</p> <p>2) أُسُّ الْإِنْسَانِ: “İnsanın kalbi”, çünkü rahimde ilk teşekkül edendir. Müşterek isimlerdendir.</p> <p>3) قَدْ أُسَّ الْبِنَاءُ: “Binanın başlangıcı, esası, temeli”, أُسُّ الْبِنَاءِ: أُسُّ الْإِنْسَانِ وَأُسُّهُ: “Temelini atmak, kurmak”, يُوَسُّهُ أَسًا ، وَأَسَّسَهُ. “Her şeyin aslı” olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶¹</p>	الأُسُّ، والإِسُّ، والأَمْسَسُ، والأَسَّاسُ	7
<p>1) الطَّلَاءُ: “Katran”</p> <p>2) الطَّلِيَةُ: ناقةٌ طَلِيَةٌ: “Bir şeyle kaplanmış, örtülmüş deve”, “Develerin örtüldüğü yün.”</p>	الطَّلَاءُ	8

⁹⁵⁷ Muhkem, 7: 140.

⁹⁵⁸ En’âm, 6/70.

⁹⁵⁹ Muhkem, 8: 303.

⁹⁶⁰ Muhkem, 8: 536.

⁹⁶¹ Muhkem, 8: 536.

<p>3) الطَّلَا والطَّيَّان: “Hastalıktan ya da susuzluktan dilin üstünü saran beyazlık.”</p> <p>4) الطَّلِي والطَّيَّانُ: “Dişlerdeki sarılık.”</p> <p>5) الطُّلَايَةُ: “Sütün üstündeki kabuk.”</p> <p>6) الطَّلَى: “Her şeyin küçüğü.” Denilmiştir ki: الطَّلَى: İnsanların, hayvanların ve yabanilerin küçükleri. Doğumdan büyüyene kadarki hallerine denir.⁹⁶²</p>		
<p>1) أَتَاهُ نَيْطُهُ: “Ecel”</p> <p>2) نَاطَ نَيْطًا ، وَانْتَاطَ “uzak oldu, uzaklaştı” anlamındadır.⁹⁶³</p>	نَيْطُهُ	9
<p>1) الطُّفِيَّةُ: “Bir tür hurma ağacı”</p> <p>2) الطُّفِيَّةُ: “Kısa kuyruklu, zararlı ve ince bir yılan.”</p> <p>3) دُو الطُّفَيْتَيْنِ: “Sirtında iki siyah çizgi olan kimse.”⁹⁶⁴</p>	الطُّفِيَّةُ	10
<p>1) طَافَ الْحَيَالُ يَطِيفُ طَيْفًا: “Uykusunda görünmek”, أَطَافَ: “Bir lehçe”, الطَّيْفُ ، والطَّيْفُ: “Hayal, hayalet”.</p> <p>2) الطَّيْفُ: “Şeytan dokunuşu, vesvese.”⁹⁶⁵</p>	طَافَ الْحَيَالُ يَطِيفُ طَيْفًا	11
<p>1) الطَّلَا، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ: “Hastalıktan ya da susuzluktan ağızda kurumuş tükürük.”، الطَّلَاوَةُ: “Dişlerde kurumuş tükürük.” Bu kelime الواوِ ve الياءِ arasında müşterektir.</p> <p>2) Lihyânî، طَلَاوَةُ، فِي فَمِهِ طَلَاوَةُ، “Ağzında yemek artığı var” şeklinde ifade etmiştir.</p> <p>3) طَلَاوَةُ الْكَلْبِ: “Otun, çimenin az olması.”</p> <p>4) الطَّلَاوَةُ: “Sütün veya kanın üzerinde oluşan ince tabaka.”</p> <p>5) الطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ: “Her şeyin küçüğü.”</p> <p>6) الطَّلَا: “Doğum anındaki ceylanın yavrusu.” Çoğulu طَّلَاوَاتُ. طَلَاوَاتُ الطَّلَى: “Hapsetmek”</p> <p>7) الطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ: “Ceylan yavrusunun kazığa bağlandığı ip.”</p> <p>8) الطَّلَاوَةُ: “Sabahın beyazlığı.”⁹⁶⁶</p>	الطَّلَا، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ، والطَّلَاوَةُ	12

4.5. Muhkem’de Mecaz Olgusu

Arap dili, ifade tarzı ve edebî sanatlar yönüyle oldukça zengin bir dildir. Bu sanatlar içinde mecaz, bütün dillerde olduğu gibi Arapçada da anlam değişmesine ve

⁹⁶² Muhkem, 9: 217.

⁹⁶³ Muhkem, 9: 223.

⁹⁶⁴ Muhkem, 9: 223.

⁹⁶⁵ Muhkem, 9: 223.

⁹⁶⁶ Muhkem, 9: 234.

genişlemesine etki eden en önemli faktörlerden kabul edilir. Mecaz dilin etkinliğini arttıran bir sanat olması sebebiyle, bir konu mecaz ile zihinde daha canlı bir şekilde anlatılabilmektedir.

Mecaz kavramı, beyan ilminin geliştiği h. V. yüzyıldan itibaren bilinir hale gelmiştir. Abdülkahir el-Cürcanî (v. 471/1078-79) *Esrâru'l-belağa ve Delâilu'l-i'câz* adlı kitaplarında mürsel mecaz, istiare, teşbih konularına geniş yer vermiş, aklî mecaz, lugavî mecaz ayrımını ilk o yapmıştır.

İbn Sîde, bazı âlimler⁹⁶⁷ gibi dilde ve özellikle de Kur'an-ı Kerim'de mecazın varlığını inkâr etmez. Müellif mecazın, dilin genişlemesinde, lafızların delaletinde önemli bir araç olduğu görüşündedir. Bu durum, sözlüğünde yer alan maddelerin mecazi anlamlarını ifade etmedeki metodunda açıkça görülmektedir.

Müellif *Muhkem*'de "hakikat"ın sözlük ve terim anlamını verdikten sonra mecaza da değinir. "Hakikat"ı, "vaz'edildiği asla göre kullanılan şeydir." diye tarif eder. Ona göre mecazın gerçekleşebilmesi için ittisâ "anlam genişlemesi", tevkîd "pekiştirme" ve teşbih "benzetme" gibi özelliklerin olması gerekir aksi takdirde lafız hakikattir.⁹⁶⁸

Mecaz lafzının مجازا، مجوزا، مجوز، جزاء kökünden müştak olup "yürümek, yol kat etmek, geride bırakmak" anlamında olduğunu، المجازة، المجاز lafızlarının "iki taraftan birinin diğerine kat ettiği yol" anlamında mastar olduğunu ifade eder.⁹⁶⁹

Dilbilimciler, belgatçılar mecazla ilgili birçok tanım yapmışlardır. Genel olarak mecaz şöyle tarif edilmiştir: "Lafzın asıl manası dışında, aralarında alaka ve benzerlikten dolayı başka bir manaya aktarılmasıdır."⁹⁷⁰ İbn Sîde'nin mecazı terim olarak tanımlamaması, onun önemini ve dilde anlam genişlemesindeki rolünü kavramadığı anlamına gelmez. Bilakis *Muhkem*'i incelediğimizde, lafzın mecazi anlamlarını açıklamaya büyük önem verdiğini görürüz.

⁹⁶⁷ Dilde ve Kur'an'da mecazın varlığını inkâr eden ve destekleyenleri konu edinen birçok eser bulunmaktadır. Onlardan bazıları: Suyutî, *el-Muzhir*, 1: 364-368; Muhammed el-Emîn eş-Şinkîfî, *Men'u cevâzi'l-mecâz fi'l-munezzeli fi't-ta'abbudi ve'l-i'câz* (Cidde: Dâru Alemlî'l-Fevâid, 't.y.') 5 vd.; Abdulâzîm el-Mut'anî, *el-Mecâz fi'l-luğa ve'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 't.y.'). 2: 622 vd.; Hamîd Âdem Tuveynî, "Ma'a mu'eyyidi'l-mecâz ve munkirih", *Mecelletu Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Urdunî*, sy. 27 (1985): 63-88.

⁹⁶⁸ *Muhkem*, 2: 475.

⁹⁶⁹ *Muhkem*, 7: 520

⁹⁷⁰ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1: 211-212; Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 't.y.'). 8-16; es-Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa ve esrâru'l-'Arabiyye*, 405; Suyutî, *el-Muzhir*, 1: 355-368.

Müellif *Muhkem* 'de, genellikle maddenin asıl anlamını yani hakiki anlamını vermekle açıklamaya başlar, daha sonra asıl anlamdan meydana gelen mecazi anlamları vermeye yönelir. Örneğin الشَّفَّة maddesini şöyle açıklar:

“insanın iki dudağı, ağzın iki kenarı”⁹⁷¹ diye tarif ettikten sonra maddenin farklı yapılarıdaki hakiki ve mecazi anlamlarını açıklar. شَافَهُه شَافَهُه lafzının وَكَلَّمَهُ مُشَافَهُه “onunla yüz yüze konuştum” şeklindeki kullanımını verdikten sonra lafızla ilgili şu mecazi ifadelerle yer verir:

Tablo 4.11. Muhkem'de mecaz örnekleri

Anlamı	Mecaz lafızlar	
“büyük dudaklı kimse” عَظِيمِ الشَّفَّةِ	رَجُلٌ شَفَاهِيٌّ	1
“insanlardan az isteme” قَلِيلِ السُّؤَالِ لِلنَّاسِ	فَلَانٌ خَفِيفُ الشَّفَّةِ	2
“insanlar arasında güzel bir anısı var.”	لَهُ فِي النَّاسِ شَفَّةٌ حَسَنَةٌ	3
“kelime” manasındadır. شَفَّةٍ مَا كَلَّمْتَهُ بِنَتِ شَفَّةٍ “onunla tek bir kelime konuşmadım.”	بِنَتْ شَفَّةٍ	4
“susuz kalmış kimse”	رَجُلٌ شَافَةٌ	5
“insanlardan çokça dilenen”	رَجُلٌ مَشْفُوءٌ	6
“çok içilen su”, ifade مَالٌ مَشْفُوءٌ “çok talep edilen mal” طَعَامٌ مَشْفُوءٌ “çok talep edilen yemek” şeklinde de kullanılır.	مَاءٌ مَشْفُوءٌ	7
“oyalanmak” anlamındadır. شَعِلَ عَنْهُ	شَفَّةٌ مَا قَبَلْنَا شَفَّاهَا	8

Mecazî anlam, çok kullanımdan dolayı zamanla hakiki anlamın yerini alabilmekte ve ondan yeni mecâzî anlamlar türeyebilmektedir. Bu dilsel gerçeğin farkında olan İbn Sîde, sözlükte sonradan hakiki anlam haline gelen mecazi anlamların türediği asıl anlamlara yer vermiştir. Örneğin سَبَّ lafzı⁹⁷² شَتَمَهُ “sövdü, küfretti” manasında olup, asıl manası قطع “kesti, alıkoydu” demektir. الوضَاءة “temizlik, arılık”⁹⁷³ lafzının asıl anlamı الحَفْضُ “güzellik”tir. الحَفْضُ “ev eşyası”⁹⁷⁴ lafzının asıl anlamı “eşya taşıyan deve”dir. السَّابِغُ “savaş”⁹⁷⁵ anlamındaki kelimenin asıl anlamı الشِّدَّةُ والفقر “şiddet, fakirlik”tir. العَمَامُ “bulut”⁹⁷⁶ kelimesinin aslı غَمَّ “örttü, gizledi” lafzından gelmektedir. مَجَّدَ

⁹⁷¹ *Muhkem*, 4: 189.

⁹⁷² *Muhkem*, 8: 422.

⁹⁷³ *Muhkem*, 8: 256.

⁹⁷⁴ *Muhkem*, 3: 134.

⁹⁷⁵ *Muhkem*, 8: 561.

⁹⁷⁶ *Muhkem*, 5: 379.

“şeref elde etme, haysiyet”⁹⁷⁷ lafzının asıl anlamı “devenin karnının yemle, otladoldurulmak suretiyle doyurulması”dır.

Hakikatten mecaza geçiş gelişigüzel olmayıp, mecaz anlamdan müştak olan asıl anlamada delalet eden lafzî ya da hâlî karinesiyle birlikte, hakikî anlam ile mecazi anlam arasında benzerlik ilgisi bulunması gerekir. Mecazi anlam hakiki anlamdan tam olarak soyutlanırsa bu, mecaz sayılmaz. Bu sebeple İbn Sîde bu bağda استعار, استعار على ya da تشبيهاً على تشبيهه gibi lafızlarla belirtmiştir. Örneğin:

“hayvanın dört ayağı” ⁹⁷⁸ وقد يستعار ذلك في الإنسان.	قوائم الدابة
الذكر من الحجل والقطا erkeği ⁹⁷⁹	البعقوب
وقيل: البعاقيب من الحيل: سُميت بذلك تشبيهاً ببعاقيب الحجل اللسان تشبيهاً بما, “akrep” العقرب ⁹⁸⁰	الشبيدة

Muhkem'de tek türden mecaz örnekleri yer almaz. Luğavî mecazın yanı sıra mürsel mecaz ve kinaye örnekleri de çokça yer alır. Luğavî mecaz teşbihin iki ögesinden –müşebbeh ve müşebbeh bih- birinin bulunmamasına göre üç kısma ayrılır. Bunlar: İstiare-i tasrihiyye, istiare-i mekniyye ve istiare-i temsiliyyedir. Kötü huyundan dolayı kadına امرأة جريانة ifadesinin⁹⁸¹ kullanılması birinciye örnektir. “yok etti” هلك anlamına gelen عَصَبَ الدهرُ ماله ifadesi⁹⁸² ve ضحكك الزهرُ ifadesi⁹⁸³ ikinciye örnektir. Temsilî istiarede genellikle kendisine benzetilen söylenir, benzeyen söylenmez, fakat benzeyeni çağrıştıran birçok özellik bulunur. Bu tür istiârede kendisine benzetilen cümle olur ve karinesi daima hâlîdir. Daha çok darbimesellerde ve hikmetli sözlerde bulunur.⁹⁸⁴ Örnek: Araplar, ihtiyacı geri çevrilen adam için رَجَعَ بِخُفَى حُنَيْنٍ “eli boş döndü”⁹⁸⁵, kendi çocuğunu ihmal edip başkasının çocuğu emziren aklı zayıf kadın için أحمق من جبهة من جبهة احمق söylenmiştir.⁹⁸⁶

⁹⁷⁷ *Muhkem*, 7: 352.

⁹⁷⁸ *Muhkem*, 6: 591.

⁹⁷⁹ *Muhkem*, 1: 245.

⁹⁸⁰ *Muhkem*, 2: 439.

⁹⁸¹ *Muhkem*, 7: 402.

⁹⁸² *Muhkem*, 1: 452.

⁹⁸³ *Muhkem*, 3: 32.

⁹⁸⁴ Ali Bulut, *Belâgat: Meânî-Beyân-Bedî*, 5. Bs. (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 250.

⁹⁸⁵ *Muhkem*, 2: 538.

⁹⁸⁶ *Muhkem*, 4: 152.

SONUÇ

Muhkem'in sayfaları arasında geçirdiğim uzun ve yorucu seyahatin sonunda araştırmamda ulaştığım bazı sonuçlar ve öneriler maddeler halinde aşağıda sıralanmıştır.

1) Ticari ilişkiler ve İslam fetihleri sonucunda, kitleler halinde İslâm'a giren yabancı unsurların İslam toplumuyla karışmasıyla fasih Arapçada bozulmalar meydana gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'i ve hadis-i şerifleri doğru okuma ve yorumlama çabaları, dilde yapılan hataların önüne geçme, dili doğru ve etkili kullanma, dilin söz varlığının tespiti ve dilin hali hazırdaki söz varlığına sahip çıkıp zenginliğini muhafaza etmek gibi nedenlerle dilciler, doğruluğuna güvendikleri fasih Araplardan dil malzemelerini derlemişler ve zamanla sözlükler teşekkül etmeye başlamıştır.

2) Sözlükler, geçmişin en büyük tanıkları ve söz hazineleridir. Her milletin sosyo-kültürel olarak geçirdiği değişim ve gelişim en iyi sözlükler vasıtasıyla gözlemlenebilir. Sözlük en büyük dil sanatı kabul edilir. Sözlük müellifleri de bu sanatın maharetli sanatçılarıdır. Bu çok önemli kültürel mirasın en önemli ustalarından birisi de hiç şüphesiz *Muhkem* ve *Muhassas* gibi iki dev eserin sahibi İbn Sîde'dir. Bu sözlüklerin müellifi İbn Sîde olsa da aslında onunla birlikte ondan önce hayat sürmüş bütün ulema'dır. Çünkü sözlük bilinen anlamıyla sadece bir kişinin eseri olmayıp, gerçekte, "sözlük" dediğimiz bir potanın içinde sözlük müellifinin erittiği çok çeşitli kitapların karışımından ibarettir. *Muhkem* de bu karışımın en güzel numunelerinden biridir.

3) İbn Sîde'nin sözlüğüne seçtiği isim çok bilinçli bir tercih olup, sembolik bir anlam taşımaktadır. Müellif adeta sözlüğünün önce "muhkem" yani "sağlam, kusursuz" olduğunu, sonra "muhît" yani kendinden önce yazılan en sağlam ve en iyi dil malzemelerini derlediği için her şeyi ihata ettiğini ve sonunda da sözlüğün hacmi, içerdiği bilgi ve dirayeti açısından "ta'zîm" edilmesi gerektiğini ima etmektedir.

4) *Muhkem*'in Endülüs'ün çok karışık olduğu bir dönem olan Mulûku't-tavâif (Emirler dönemi) döneminde telif edilmesi, Doğu'da fazla tanınmamış olması, geç denebilecek bir zamanda ortaya çıkmasının yanı sıra, kullanımı zor olan Halîl'in metoduyla sözlüğün tertib edilmesi, ne yazık ki sözlüğün yaygınlaşmasını engellemiştir. Zira *Muhkem*'in telifinden önce ünlü dilci Cevherî daha kolay ve daha basit olan,

kelimelerin son harflerine göre kullanımını esas alan yöntemi (kâfiye sistemi) geliştirmiş ve bu sistem çok yaygınlık kazanmıştır.

5) *Muhkem* müellifi sözlüğünde ilmî bir metodun temelini atmıştır. Dilbilimsel konuları belirleyip ve bu konuları derinlemesine araştırma şeklinde kendini gösteren bu metotta müellif, lafız ve mananın sınırlarını aşmış, dil, edebiyat, belagat ve delalet konularıyla birleştirme çabasındaki sözlük fikrinin temel dayanağını temsil etmektedir.

6) İbn Sîde'nin *Muhkem*'i geç denebilecek bir dönemde yazması ona, önceki sözlük müelliflerinin deneyimlerinden istifade etme imkânı sağlamıştır. Bundan dolayı sözlüğü önceki sözlüklere göre daha düzenli ve daha tafsilatlıdır. Çoğu zaman daha önceki musanniflere durumu karışık gelen maddeleri birbirinden ayırmıştır. Her ne kadar sözlüğüne aldığı bilgileri süzmeden almış, mahreç sistemine uymuş ve bazı hatalara düşmüş olsa da bizim üzerinden onlarca asır geçmiş olan sözlükleri günümüzün modern metotlarına göre yargılamamız doğru değildir. Bilakis bu sözlüklerden günümüzde çeşitli kültürel seviyelere hitap edecek modern sözlüklerin hazırlanmasında istifade edilmesi daha uygun olacaktır.

7) *Muhkem*, içerik yönüyle benzersiz, kapsamlı ve zengin bir bilimsel ansiklopedidir. Dilsel ve edebî materyalleriyle, Kur'an, şiir ve hadis şevâhidleriyle, madde başlarının çok zengin ve doyurucu açıklamalarıyla, Arap dilinin ve Arap toplum hayatının birçok yönünü bize yansıtmaktadır. *Muhkem*, sadece sözlük alanında değil, aynı zamanda çok çeşitli bilimsel alanlarda da istifade edilebilecek niteliktedir. Ansiklopedik tarzdaki bu sözlüğü inceleyen kişi sözlük müellifinin sadece rutin malumat nakilcisi olmadığını aynı zamanda üslubunun sözlükteki yansımalarını da görür. Bu onun sözlüğün anlamını ve sözlük telifini iyi kavradığını bize göstermekte ve Arap sözlükçüler arasında özel bir yer edinmesini sağlamakta ve sözlüğünü büyük bir dilsel kaynak haline getirmektedir.

8) Sözlük müelliflerinin çoğu, kelimelerin isimlendirilme gerekçelerini zikretmeksizin sadece anlamlarını açıklamakla yetinirken, İbn Sîde lafızların isimlendirme gerekçelerini açıklamaya büyük önem vermiştir.

9) *Muhkem*'de kullanılan şevâhid kemiyet ve keyfiyet yönüyle çeşitlilik arz eder. İbn Sîde'nin Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerif, Arap kelamından birçok şevâhid kullanması sahip olduğu zengin kültürün çok açık bir delili olup, "dilde önder" olduğu övgüsüne layık olduğunu göstermektedir. *Muhkem* kendisinden sonra telif edilen *Lisânu'l-*

'Arab'ın beş kaynağından en önemlisidir. Ayrıca, *el-Kâmûsu'l-muhît* ve *Tâcu'l-'arûs* gibi önemli klasik sözlükler onun zengin malumatıyla donanmıştır.

10) İbn Sîde ulaşabildiği tüm bilgilerden yararlanmıştır. Onun nadiren “işittim” ya da “okudum” dediği görülür, sürekli bilgi kaynağına işaret eder, naklettiği bilgileri sorgulayıp, kritiğini yaparak ve bazen de bilgilerdeki eksikleri tamamlar.

11) Sözlük bilimciler dil maddelerini işlerken belirli bir yöntem takip etmemişler, birçok yöntemi birleştirmişlerdir. Kelimeyi başka bir kelimeyle şerh etmişler, nazım ve nesirde Araplardaki bazı kullanım biçimlerini dile getirmişlerdir. İbn Sîde bunların yanı sıra farklı olarak sarf ve nahiv tahliline *Muhkem*'de büyük önem vermiştir. Sözlüğü inceleyen kişi ilk sayfadan itibaren gözle görünür bir şekilde onun nahvî şâhidlere büyük önem verdiğini fark eder. İbn Sîde cümlenin bağlamında kelimenin anlamını açıklarken gramatikal bir görevinin olduğuna ve nahvin mananın keyfiyetini açıkladığına inanır.

12) *Muhkem* sahibi, çoğu sözlük müellifi gibi şevâhid olarak getirdiği hadislerin sened silsilelerini tamamen göz ardı etmiştir. Hadis-i şeriflerin büyük oranda lafızla değil manayla rivayet edilmeleri sebebiyle istişhâdda kullanılmasında bir takım ihtilafların olmasına rağmen, şiir ve Kur'an'dan sonra en çok hadislerle istişhâd etmiştir.

13) Müellif beyitlerin şairlerini bazen zikredip bazen de zikretmemek arasında farklı tutumlar izlemiştir. Bu tutumu normal karşılamak gerekir, zira müellifin ilk hedefi, dilin müfredatını derlemek, tanımlamak ve okuyucunun zihnine iyice yerleştirmektir. Bundan dolayı şevâhidlerin nisbetine ve varid olan yanlışları düzeltmeye önem vermemiştir. Şiir zaruretlerinin kabulü ile ilgili âlimlerin farklı yaklaşımları söz konusu olmasına rağmen İbn Sîde şiir zaruretleriyle istişhâdı kabul eden müelliflerdendir. Sözlükte sarf nahiv konuları gibi, mükemmel bir arûz kitabı elde edecek kadar arûz ve kafiye konuları yer almaktadır. İstişhâdda zaman ve mekân sınırlamasına genelde riayet etmiş, en çok cahiliye dönemi şairleriyle istişhâd etmiş ve şiir sahiplerini genelde zikretmiştir. Bunun yanında çok sayıda şairi belli olmayan şiirlerle istişhâd etmiştir.

14) Müellif *Muhkem*'de mütevatir, şâz bütün kıraatlerle istişhâd etmiştir. Kıraatleri dilsel kaideleri gerekçelendirmek, kendine ait görüşleri teyid etmek, farklı görüşlere itiraz için kullanmıştır. Bunun yanı sıra kıraatlerle ilgili derin bilgisi ve dilci kimliğinin etkisiyle kıraatler arasında bazen tercih yapmış, sadece kıraat-i seb'a ile değil

tüm kıraatlerle dil konularında istişhâd etmiştir. Bu sebeple İbn Sîde'nin İslamî ilimler geleneği açısından öncelikle kıraat ilimleri yönüyle dikkate alınmalıdır.

15) Arap lehçelerinin hepsini şâhid olarak kullanmış, Kureyş başta olmak üzere Kays, Temim, Esed, Huzeyl, Kinane ve Necd gibi birçok Arap kabile lehçeleriyle istişhâd etmiştir.

16) İbn Sîde daha önce hiçbir dilcinin üzerinde durmadığı tahfifi bedeli ve tahfifi kıyasi gibi dilin özgün yanları üzerinde durmuş, cemi isimleri (esmâu'l-cumû') cemilerden ayırmış ve cem'û'l-cem'lere (çoğulun çoğulu) dikkat çekmiştir.

17) İbn Sîde *Muhkem*'de çok sayıda dahîl, muarreb ve müvelled lafza yer vermiştir. Ödünç alınan lafızların menşei çok çeşitli olup, en çok Arapların Farslılarla sıkı ilişkilerinden dolayı Farsça olmuştur. Onu, sırasıyla mensubiyeti belli olmayan a'cemî lafızlar ile Rumca, Süryanice, Nabatça ve İbranice izlemektedir. Muarreb lafızların iktibasında İbn Dureyd, Ebû Hâtim, İbnu'l-A'râbî ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi birçok dilciden yararlanmıştı. Ayrıca lafızların isimlendirilme gerekçeleri ve siyakına uygun olarak farklı kullanım anlamları gibi dilsel tahlillerde bulunmuştur. *Muhkem*'deki muarreb ve dahîl lafızların çoğunun kişi, yer, şehir, bitki ve meyve, alet edevat ve kap-kacak isimleri olduğu tespit edilmiştir.

18) Klasik sözlükler kültürün en önemli kaynaklarından biridir. Geçmişte büyük çalışmalara imza atmış âlimlerin eserlerinin ve hazine değerindeki bilgilerinin günümüze taşınması ve tanıtılması büyük önem arz etmektedir. Sözlükten daha iyi yararlanılabilmesi için modern sözlükler tarzında düzenlenip basılmalıdır.

19) İbn Sîde *Muhkem*'de derin bir şekilde dilsel ve morfolojik konuları işlemiştir. Sözlük bu açıdan sarf-nahiv kitaplarında dağınık halde bulunan dilsel konulara ait şevâhidin ve örneklerin adeta bir divanıdır. Bu konuların çeşitli yönleriyle ayrı ayrı araştırılması ve incelenmesi gerekir. Zira her bir konu bilimsel bir araştırma ve tez konusu olabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsân. *Târîhu'l-edebi'l-Endelusî – 'Asru't-tavâif ve'l-Murâbitîn-*. Amman: Dâru'ş-Şurûk, 1997.
- Abdullah, Yüsrâ Abdulganî. *Mu'cemu mes'âcimi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Abdulcelîl, Abdulkadir. *el-Medârisu'l- mu'cemiyye: Dirâse fi'l-bunyeti't-terkîbiyye*. Beyrut: Dâru Safâ li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1996.
- Abdulkadir el-Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer b. Bâyezîd. *Hizanetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisani'l-'Arab*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 3. Baskı, 1989.
- Abdulkâdir, Hâmid. “Beyne'l-'Arabiyyeti ve'l-Fârisiyyeti”. *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmi'l-'Arabî* 35, sy. 1 (1960): 362-363.
- Abdullah, Abdulazîz Yâsîn. “el-Muarreb ve'd-dahîl fi kitâbi'l-ayn dirâse ve mu'cem”. *Mecelletu Âfâki's-Sekâfeti ve't-Turâs*, sy. 37, (2002): 71-88.
- Abdullah b. Ru'be, Ebu'ş-Şa'sâ'. *Dîvânu'l-'Accâc*. Thk. Abdulhafiz es-Satalî. Dimaşk: Mektebetu'd-Duktûr Mervân el-'Atiyye, 't.y.'
- Abduttevâb, Ramazan. *Fusûl fi fikhi'l-'Arabiyye*. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 6. Baskı, 1999.
- Acar, Ömer. “Arap Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'ân”. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2007.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâfî”. *Istanbul Journal of Arabic Studies* 2, sy.1, (2019-1): 1-21.
- Ahmed, Abdussemî' M. *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye: Dirâse Tahlîliyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1984.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Seybânî. *el-Müsned*. Beyrut: Muessesetu Kurtuba, 't.y.'
- Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt. *Dîvânu'l-Ahtal*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1994.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*, Ankara: TDK Yayınları, 5. Baskı, 1995.
- Âl Yâsîn, Muhammed Huseyn. *el-Ezdâd fi'l-luğa*. Bağdat: Matba'atu'l-Ma'ârif, 1974.
- Amr b. Külsûm, Ebu'l-Esved (Ebû Abbâd) b. Mâlik. *Dîvânu 'Amr b. Kulsûm*. Thk. İmîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1991.

- Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyş el-Bâhilî. *el-Ezdâd*. Beyrut: Mektebetu'l-Katulukiyye, 1912.
- _____. *Ma'htelefet elfâzuhu ve't-tefekât me'ânîhi*. Thk. Mâcid Hasen ez-Zehebî. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.
- Attâr, Ahmed Abdulgafûr. *Mukaddimetu's-sihâh*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 3. Baskı, 1984.
- Avâdî, Mutî. *el-Me'âcimu'l-Luğaviyyetu'l-Mu'âsira Kadâyâhâ'n-Nazariyye ve't-Tatbikiyye*. 'y.y.': Muessesetu'l-Affî's-Sekâfiyye, 't.y.'
- Baalbaki, Ramzi. *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century*. Leiden: Brill Yayınları 2014.
- Bakırcı, Selami. *IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları (Lügat-Nahiv-Sarf)*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993.
- Bâtîlî, Ahmed b. Abdullah. *el-Me'âcimu'l-luğaviyye ve turuku tertîbiha*. Riyad: Dâru'r-Râye, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabbâr Dâvûd el-Bağdâdî. *Futûhu'l-buldân*. Çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1993): 165-175.
- Brockelman, Carl. *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Baskı, 1983.
- Bûbû, Mes'ûd. *Eseru'd-dahîl 'ale'l-'Arabiyyeti'l-fushâ fi 'asri'l-ihdicâc*. Dımaşk: Menşûrât Vezâreti's-Sekâfe, 1982.
- _____. *Fî fikhî'l-luğati'l-'Arabiyye*. Dımaşk: Menşûrât Câmîiatu Dımaşk, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Cami'u's-sahîh*. Kahire: Dâru's-Şa'b, 1987.
- Bulut, Ali. *Belâgat: Meânî-Beyân-Bedî'*. İstanbul: İFAV Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Bustânî, Abdullah b. Mihâil. *el-Bustân*. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1992.
- Bustânî, Butrus. *Muhîtu'l-muhît*. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1987.
- Buşrâ, Sa'd Abdullah. "el-Hayâtu'l-İlmiyye fi 'asri mulûki't-tavâif fi'l-Endelus". Doktora Tezi, Câmîiatu Ummi'l-Kurâ, 1986.
- Cebûrî, Abdullah. *İbn Durusteveyh*. Bağdat: Mektebetu'l-Ğül, 1974.
- Cevâlikî. Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hadır. *el-Mu'arrab mine'l-keâmî'l-a'cemî, alâ hurûfi'l-mu'cem*. thk: F. Abdurrahîm. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1990.

- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 3. Baskı, 1984.
- Civelek, Yakup. "Arap Dilinde Ses Değişmeleri". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (2014): 1-19.
- _____. "VII.-XI. Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi", *Kur'an ve Dil -Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu*, 212-215. Van: YYÜ İlahiyat Fakültesi, 2001.
- _____. *Arap Dilbilimine Giriş*. Van: 'y.e.y.', 2004.
- Cundî, Ahmed 'Alemu'd-dîn. *el-Lehecâtu'l-'Arabiyye fi't-turâs*. 'y.y.': ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1983.
- Çetin, Nihad M. "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3: 297-298. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- _____. "Arûz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3: 424. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Doğru, Erdinç. *Dilin Derin Devleti Deyimler*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Amîre. *Buğyetu'l-multemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelus*, thk: İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Lubnânî, 3. Baskı, 1989.
- Dânî, Ebû Amr, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kıra'âti's-seb'*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Dekkâk, Ömer. *Mesâdiru't-turâsi'l-'Arabî*. Beyrut: 'y.e.y.', 't.y.'
- Demirayak, Kenan. *Abbasi Edebiyatı Tarihi*. Erzurum: Şafak Yayınevi, 1998.
- Dervîş, Abdullah. *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye ma'a i'tinâin hâssin bi-mu'cemi'l-'ayni li'l-Halîl b. Ahmed*. 'y.y.': Mektebetu'ş-Şebâb, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Müşterek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32: 71. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37: 398. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- _____. "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23: 396. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail, Kenan Demirayak. "el-Müncid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32: 1. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Hâtim es-Sicistânî, Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cuşemî. *Kitâbu'l-ezdâd*. Beyrut: 'y.e.y.', 1912.

- Ebû Hilâl el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-luğaviyye*. Thk. Muhammed İbrahim Selîm. Kahire: Daru'l-İlm ve's-Sekâfe, 't.y.'
- _____. *Kitâbu's-sinâ'ateyn*. Thk. Ali M. el-Bicâvî-M. Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabiyye, 1952.
- Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Garîbu'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986.
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 't.y.'
- Ebû Sikkîn, Abdulhamid Muhammed. *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye medârisuhâ ve menâhicuhâ*. Kahire: "y.e.y.", 2. Baskı, 1981.
- Ebû 'Ûdeh, 'Ûdeh Halîl. *et-Tetavvuru'd-delâlî beyne's-ş-ri'l-câhilî ve luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- Ebu'l-Ferec, Ahmed. *el-Me'âcimu'l-luğaviyye fî dav'i dirâsâti 'ilmi'l-luğati'l-hadîs*. 'y.y.': Dâru'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1966.
- Ebu't-Tayyib el-Luğavî, Abdolvâhid b. Alî el-Halebî. *Kitâbu'l-ezdâd fî kelâmi'l-'Arab*. Thk. İzzet Hasan. 'y.y.': Dâru Talas, 2. Baskı, 1996.
- _____. *Kitâbu'l-ibdâl*, thk: İzzeddin et-Tenûhî. Dımaşk: Matbûatu'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-'Arabiyyi, 1960.
- Elmalı, Hüseyin. "Tehzîbu'l-Luga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40: 330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Kahire: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012.
- Enîs, İbrahim. *Fi'l-lehecât*, Kahire: Mektebetu'l-Encilu, 8. Baskı, 1992.
- Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdulmelik. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbey el-mevsûl ve's-sıla*. thk: İhsan Abbâs, Muhammed b. Şerife, Beşşar Avâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2012.
- Eren, Ali Cüneyt. "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9, sy. 1 (2009): 129-151.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk: Abdulhalim en-Neccâr-Muhammed Ali en-Neccâr. Mısır: ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-te'lîf ve't-Terceme, 't.y.'

- _____. *Tehzîbu'l-luġa*. thk: Abdusselam Muhammed Hârûn. Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Tercume, 1964.
- Fahrudîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrudîn Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994.
- _____. *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*. Thk. Taha Cabir Feyyâz el-'Alvânî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 't.y.'.
- Farabî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm. *Kitâbu'l-hurûf*. Thk. Muhsin Mehdi. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2. Baskı, 1990.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemî. *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf Necâtî. Beyrut: Daru's-Surûr, 't.y.'.
- Ferrûh, Ömer. *Tarîhu'l-edebi'l-'Arabi*. Beyrut: 'y.e.y.' 1957.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *el-Misbâhu'l-munîr fî ġarîbi's-şerhi'l-kebîr*. Mısır: Matba'atu'l-Meymenîyye, 1325.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmusu'l-muhît*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980.
- _____. *el-Bulġa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luġa*. Thk. Muhammed el-Mısırî. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- Gerçekçioġlu, Mustafa. "Nisâ Sûresi Örneğinde Arap Dilinde İ'lâl ve İbdâl". Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2016.
- Hâbit, Fevzi Yusuf. *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye mevdu'ât ve elfâz*. 'y.y.': 'y.e.y.', 1992.
- Haderî, Mustafa. "Muellefât İbn Sîde". *Âlemu'l-Kutub*, sy. 4, (1990): 551.
- Halîfât, Sahbân. "el-Muhkem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31: 41. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*. Thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî. 'y.y.': Dâr ve Mektebetu Hilâl, 't.y.'.
- _____. *Kitâbu'l-'ayn*. thk: Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.
- Halîl, Hilmi. *el-Muvelled fî'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 2. Baskı, 1996.
- Hamdân, Ekrem Ali. "el-Hemz beyne'l-kurrâ ve'n-nuhât". *Mecelletu'l-Buhûs ve Dirâsâti'l-Kur'âniyye* 4, sy. 8 ('t.y.'): 169-206.
- Hamzâvî, Reşâd. *Min kadâyâ'l-mu'cemi'l-'Arabî-kadîmen ve hadîsen-*. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.

- Hâşimî, Muîd Zikrî Tevfik. *el-Mecâz fî esâsi'l-belâğa li'z-Zemahşerî*. Yüksek Lisans tezi, Câmîiatu Bağdâd, 2005.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *Mîzânu'z-zeheb fî sinâ'ati şî'ri'l-'Arab*. Thk. Husnî Abdulcelîl Yûsuf. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1997.
- Hatîb, Adnan. *el-Mu'cemu'l-'Arabî beyne'l-mâdî ve'l-hâdir*. Beyrut: Mektebetu Lubnan, 2. Baskı, 1994.
- Haywood, John. *el-Mu'cemiyyetu'l-'Arabiyyetu –neş'etuha ve mekânetuha fî târihi'l-mu'cemiyyâti'l-'Âm*. Çev. İnâd Ğazvân. Bağdad: el-Mecma'u'l-'İlmî, 2004.
- Hazer, Dursun. “Hz. Ömer'e Göre Arap Şiiri ve Şairleri”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 16, sy. 3 (2003): 359-364.
- Hilâl, Abulgaffâr Hâmid. *İlmu'l-luğa beyne'l-kadîm ve'l-hadîs*. Kahire: 'y.e.y', 2. Baskı, 1986.
- Hullî, Hâzım Suleymân. “el-Halîl Râidu İlmî's-Savt”. *Mecelletu mecma'i'l-luğati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk* 68, sy. 2 (1993): 195.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Futûh. *Cezvetu'l-muktebes fî târihi 'ulemâi Endelus*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr 'Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2008.
- Hutay'e, Ebû Muleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-'Absî. *Dîvânu'l-Hutay'e bi-rivâye ve şerh İbni's-Sikkît*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd. *Kitâbu's-sıla fî târihi eimmeti'l-Endelus*. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2. Baskı, 1994.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâ'is*. Thk. M. Ali en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 't.y.'.
- _____. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kirâ'ât ve'l-izâh 'anhâ*. Thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdulhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmail Şiblî. Kahire: 'y.e.y', 1994.
- _____. *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*. Thk. Hasan el-Hindâvî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2. Baskı, 1993.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbu cemhereti'l-luğa*. Haydarabad: Matba'atu Meclisi Dâireti Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1345.
- İbn Durusteveyh, *Tashîhu'l-fasîh*. Thk. Muhammed Bedevî el-Mahtûn. Kâhire: 'y.e.y', 1998.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâyâ. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luġa*. Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1979.
- _____. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luġati'l-'Arabiyye ve mesâlihâ ve suneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. Thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ. Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1993.
- _____. *Mucmelu'l-luġa*. Thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultân, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2. Baskı, 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yâni mi'eti's-sâmine*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 't.y.'
- _____. *Lisânu'l-mîzân*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydullah. *Matmahu'l-enfus ve mesrahu't-te'ennus fî mulahi ehli'l-Endelus*. Thk. Muhammed Ali Şevâbike. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1983.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev: Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 1986.
- _____. *el-Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 7. Baskı, 1989.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sadır, 1972.
- İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese İbn Hayr el-İşbîlî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hazm el-Endelûsî, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Resâilu İbn Hazm*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: 'y.e.y.', 't.y.'
- _____. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2. Baskı, 1992.
- İbn Kemal Paşa Ahmed b. Süleyman. *Risâle fî tahkîki ta'rîbi'l-kelimeti'l-a'cemiyye*. Thk. Muhammed Sevâî. Dımaşk: 'y.e.y.', 1991.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Şihâbuddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1991.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1990.
- İbn Mâlik et-Tâî, *el-Elfâzu'l-muhtelifi fî'l-me'âni'l-mu'telifi*. Thk. Muhammed Hasen 'Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- İbn Reşîk, Ebu Ali Hasan el-Kayravânî. *el-'Umde fî mehâsini's-Şi'ri ve âdâbihi ve nakdihi*. thk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Lübnân: Dâru'l-Cîl, 1981.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk: Mustafa es-Sekkâ, Huseyn en-Nassâr. Kâhire: 'y.e.y.', 1958.

- _____. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk: Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- _____. *el-Muhassas*. Bulak: el-Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1316.
- _____. *el-Muhassas*. Thk. Halîl İbrahîm Ceffâl. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabiyye, 1996.
- İbnu'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kudâ'î. *et-Tekmile li-kitâbi's-sıla*, thk: Abdusselam el-Hurâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsuddin Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi kırâ'ati'l-'aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 't.y'.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Kitâbu'l-ezdâd*. Thk. Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1987.
- İbnu'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecduddîn el-Mubârek el-Cezerî. *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd et-Tanâhî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Thk. Abdulkâdir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1989.
- İbnu's-Serrâc, Ebu Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. Thk. Abdilhuseyn el-Fetlî, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 3. Baskı, 1996.
- İd, Yûsuf. *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelus*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İmâduddîn İsmâîl, Ebu'l-fidâ' el-Meliku'l-Mueyyed b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*. Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye el-Mısriyye, 1325.
- İsmail, İzzeddin. *el-Mesâdiru'l-edebiyye ve'l-luğaviyye fi't-türâsi'l-'Arabî*. Kâhire: Mektebetu Garîb, 't.y'.
- Kâlî, Ebu Ali İsmail b. el-Kâsım. *el-Bâri' fi'l-luğa*. Thk. Hâşim et-Ta'ân. Beyrut: Dâru'l-Hadâratî'l-Arabiyye, 1975.
- _____. *el-Emâlî*. Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1976.
- Kara, Ömer. "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arka Planı -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş-I". *Ekev Akademi Dergisi* sy. 14, (2003): 197-220.

- _____. “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ ve ‘Furûk’ Argümanlarının Mukayeseli Tahlili -el-Furûku’l-Lugaviyye’ye Giriş-III-”. *Din Bilimleri* 4, sy. 4, (2004): 117-146.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12: 163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karataş, Yusuf. “Kavram Alanı Kuramı Açısından İbn Sîde’nin el-Muhassas Adlı Sözlüğü Üzerinde Bir Değerlendirme”. *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Ed. Erdoğan Boz ve dğr., 920-933. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Karslı, İlyas. “Mütercim Ahmed Asım Efendi ve Arap Lügatçılığındaki Yeri”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kutub ve’l-funûn*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabî, ‘t.y.’.
- Kıftî, Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf. *İnbâhu’r-ruvât ‘ala enbâhi’n-nuhât*. thk: Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1986.
- Kılıç, Hulusi. “Fîrûzâbâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13: 144. İstanbul: TDV Yayınları 1996.
- Komisyon, *el-Mu‘cemu’l-Vasît*. Mısır: Mektebetu’ş-Şurûki’d-Devliyye, 4. Baskı, 2004.
- Küçükcalay, Hüseyin. *Kur’an Dili Arapça*. Konya: ‘y.e.y.’, 1969.
- Kur’an-ı Kerim.
- Lebîd b. Rebî‘a, Ebû Akîl b. Mâlik b. Ca‘fer el-Âmirî el-Ca‘ferî. *Dîvân Lebîd b. Rebî‘a el-‘Âmirî*. Beyrut: Dâru Sâdır, ‘t.y.’.
- Lebid, Semîr Mahmud. *el-Mesâilu’n-Nahviyye fî tâci’l-luğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye li’l-Cevherî*. Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu’l-İslâmiyye, 2009.
- Leblî, Ebû Ca‘fer. *Tuhfetu’l-mecdi’s-sarîh fî şerhi kitâbi’l-fasîh*. Thk. Abdülmelik es-Sebîti. ‘y.y.’, ‘y.e.y.’, 1997.
- Makkarî, Ebu’l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu’t-tîb min ğusni’l-Endelusi’r-ratîb*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Merâkişî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik. *ez-Zeyl ve’t-tekmile li-kitâbey el-mevsûl ve’s-sıla*. Thk. İhsan Abbas-Muhammed b. Şerîfe. Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2012.
- Mesmeli, Abdullah. *Nizâmu’t-tekâlîb fî’l-me‘âcimi’l-‘Arabiyye: Dirâse fî’s-sinâ‘ati’l-mu‘cemiyye*. Doktora tezi, Câmiatu Ummi’l-Kurâ, 1423.

- Mevlevî, Muhammed Sa'îd. *Dîvânu Antere: Tahkîk ve dirâse*. Kâhire: el-Mektebu'l-İslâmî, 1964.
- Mubârek, Muhammed. *Fıkhü'l-luğa ve hasâisu'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 't.y.'
- Muhammed b. İbrahim, Ebû Tâhir es-Selefi Ahmed. *Ahbar ve terâcim Endelusiyye mustahrace min mu'cemi's-sefer li's-selefi*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1963.
- Muhibbî, Muhammed b. Emîn b. Fazlillah. *Kasdu's-sebîl fîmâ fi'l-luğati'l-'Arabiyyeti mine'd-dahîl*. thk: Osman Mahmûd es-Sînî. Riyad: Mektebetu't-tevbe, 1994.
- Mut'anî, Abdulazîm. *el-Mecâz fi'l-luğa ve'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 't.y.'
- Mutlak, Elbîr Habîb. *el-Hareketu'l-luğaviyye fi'l-Endelus munzu fethi'l-'Arabî hattâ nihâyeti 'asri mulûki't-tavâif*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1967.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2006.
- Nâbiga ez-Zubyânî, Ebû Umâme Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb b. Câbir. *Dîvânu'n-Nâbiga ez-Zubyânî*. Şrh. Abbâs Abdussâtir. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Baskı, 1996.
- Nassâr, Huseyn. *el-Mu'cemu'l-'Arabî: Neş'etuhu ve Tetavvuruhu*. Mısır: Dâru Mısır li't-Tıba'a, 2. Baskı, 1968.
- Nu'aymî, Abdulkerim Muhammed. *İbn Sîde âsâruhu ve cuhûduhu fi'l-luğa*. Bağdat: Dâru'l-Hurriyye, 1984.
- Numeyrî, Ebû Cendel Ubeyd b. Husayn b. Muâviye b. Cendel. *Dîvân er-Râ'î en-Numeyrî*. Şrh. Vâdîh es-Samed. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1995.
- Orhan, Davut. "İbn Sîde ve el-Muhassas Adlı Eseri", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, sy. 5 (2015): 64-79.
- Öğmüş, Harun. *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri: II./VIII. Asır Çerçevesinde*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *el-Bahsu'l-luğavî 'inde'l-'Arab ma'a dirâseti li-kadiyyeti't-te'sîr ve't-te'essur*. Beyrut: Âlemu'l-kutub, 6. Baskı, 1988.
- _____. *Me'âcimu'l-ebniye fi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Kâhire: Âlemu'l-Kutub, 1995.
- _____. *İlmu'd-dilâle*. Kahire: Alemu'l-Kutub, 5. Baskı, 't.y.'
- _____. *Sinâ'atu'l-mu'cemi'l-hadîs*. Kâhire: Alemu'l-kutub, 1998.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.

- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. 'y.y', Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, 't.y'.
- Revâşide, Besme. *Mu'cemu 'l-muhît fi'l-luġa li's-Sâhib b. 'Abbâd: Dirâse Tahlîliyye*. Doktora tezi, el-Câmi'atu'l-Urduniyye, 2001.
- Rodrigues, Darius Cabanillas. "İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayatihi ve âsârihi". çev: Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 6, (1976): 444-465.
- _____. "İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayatihi ve âsârihi". Çev. Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 2, (1975): 324-333.
- _____. "İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayatihi ve âsârihi". Çev. Hasan el-Verrâklî, *el-Menâhil*, sy. 1, (1974): 180-194.
- Rummânî, Ebu'l-Hasen ali b. İsa b. Ali. *el-Elfâzu'l-muterâdifetu'l-mutekâribetu'l-ma'nâ*. thk: Fethullah Sâlih. el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1987.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *Nektu'l-himyân fi nuketi'l-'umyân*. Mısır: Dâru'l-Medine, 1911.
- _____. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnaût, Turkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Kâsım İsmail. *el-Muhît fi'l-luġa*. thk: Muhammed Hasan Âl Yâsîn. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1994.
- Sâid el-Endelûsî, Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Abdirrahmân el-Kurtubî et-Tuleytilî. *Kitâbu tabakâti'l-umem*. Nşr. Luis Şeyho. Beyrut: el-Matba'atu'l-Katulukiyye, 1912.
- Sa'îd el-Mağribî, Ebu'l-Hasen Ali b. Musa. *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*. Thk. Şevkî Dayf, 'y.y.', Dâru'l-Maarif, 4. Baskı, 't.y'.
- Sâmerrâî, Halîl İbrahim vd. *Târîhu'l-'Arab ve hadâratuhum fi'l-Endelus*. Bingazi: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2000.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15: 263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail. *Fikhu'l-luġa ve sirru'l-'Arabiyye*. Thk. Yasin el-Eyyûbî. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2. Baskı, 2000.
- Sebîtî, Fatıma Ubeyd Abdullah. "İlelu't-Tesmiye fi'l-Muhkem li'bni Sîde (ö. 458 h.)". Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1434.

- Seûd, Abdulvehhâb et-Tâzî. *Sâ'id el-Bagdâdî hayatuhû ve asâruhû*. Fas: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslamiyye, 1993.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. Thk. Abdusselâm Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, Kahire: y.e.y., 2. Baskı, 1982.
- Sircânî, Râgıb. *Kıssatu'l-Endelus*. Kahire: Muessesetu İkra, 2010.
- Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhi'l-luğa*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 12. Baskı, 1989.
- Subkî, Takiyyuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Abdulkâfî. *el-İbhâc fî şerhi'l-minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Suheyli, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî. *er-Ravdu'l-Unuf fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Sukkerî, San'atu Ebî Saîd el-Hasen b. Huseyn. *Şerhu eş'âri'l-Hezeliyyîn*. thk: Abdussettâr Ahmed Ferrâc. Kâhire: Mektebetu Dâri'l-'Urûbe, 't.y.'
- Sultânî, Fâris es-Seyyid Hasen. "el-Mu'arrab fi'l-luğa". Yüksek Lisans Tezi, Kuveyt Üniversitesi.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. Şrh. Muhammed Câdu'l-Mevlâ Beg, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 3. Baskı, 't.y.').
- _____. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 'y.y.', 'y.e.y.', 1965.
- _____. *el-İktirâh fî 'İlmi Usûli'n-Nahv*. Thk. Abdulkâfî 'Atiyye. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûnî, 2. Baskı, 2006.
- _____. *el-İtkân, fî 'Ulumi'l-Kur'ân*. Beyrut: 'y.e.y', 1973.
- Şâtibî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât fî Usûli'l-Ahkâm*. Thk. Muhammed Huseyn Mahlûf. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1341.
- Şerkâvî, İkbâl Ahmed. *Mu'cemu'l-me'âcim*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Baskı, 1994.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Fevâidu'l-mecmû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. Thk. Abdurrahman Yahya el-Mu'allimî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1407.
- Şidyâk, Ahmed Fâris. *el-Câsûs 'ale'l-kâmûs*. İstanbul: Dâru'n-Nevâdir, Tıpkıbasım, 1882.

- Şinkîfî, Muhammed el-Emîn. *Men'û cevâzi'l-mecâz fi'l-munezzeli fi't-ta'abbudî ve'l-i'câz*. Cidde: Dâru Alemlî'l-Fevâid. 't.y'.
- Tarafe b. el-Abd, Ebû Amr b. Sufyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî. *Dîvân Tarafe b. el-'Abd şerhu'l-A'lem eş-Şentemerî*. Thk. Duriyye el-Hafîb, Lutfî es-Sakkâl. Beyrut: el-Muessesetu'l-'Arabiyye, 2000.
- Tayyân, Muhammed Hassân. "İlmu'l-esvât inde'l-'Arab". *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dimaşk* 69, sy. 4 (1994): 777-802.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn*. Nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'us-sahîh sünenü't-Tirmizî*. thk: Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987.
- Toprak, Faruk. "Zarûrât-ı Şi'riyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 44: 138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halîl b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15: 309-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tuleymât, Gazi Muhtar. *Fî ilmi'l-luğa*. Dimaşk: Dâru Talâs, 2. Baskı, 2000.
- Tural, Hüseyin. "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9 (1990): 67-79.
- _____. *Arap Edebiyatında Arûz*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Tuveynî, Hamîd Âdem. "Maa mueyyidi'l-mecâz ve munkirih". *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Urdunî*, sy. 27 (1985): 63-88.
- Tüccar, Zülfikar. "Dahîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8: 412-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- 'Uş, Yûsuf. "Evveliyyetu tedvîni'l-me'âcim ve târihu kitâbi'l-'ayn". *el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Arabî*, sy. 11 (1941): 513-520.
- Ullmann, Stephen. *Devru'l-keleme fi'l-luğa*. Çev. Kemal Muhammed Beşîr. 'y.y.': Mektebetu'ş-Şebâb, 1975.
- Uysal, Muhittin. "Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhad Meselesi". *Marife dergisi*, sy. 1 (2006): 97-126.
- Vâfî, Ali Abdulvâhid. *Fıkhu'l-luğa*. Kâhire: Nahdatu Mısır, 3. Baskı, 2004.
- Vedgîrî, Abdulalî. "Fî Dabti İbn Sîde". *el-Menâhil*, sy. 35 (1986): 81-86.
- _____. "Kadiyyetu'l-fesâha fi'l-kâmûsi'l-'Arabî", *Mecelletu'l-Lisâni'l-'Arabî*, sy. 33 (1989): 130.

- _____. *el-Mu‘cemu ‘l-‘Arabî bi‘l-Endelus*. Ribat: Mektebetu‘l-Ma‘ârif, 1984.
- Ya‘kûb, İmîl Bedî‘. *el-Me‘âcimu‘l-luġaviyyetu‘l-‘Arabiyye bida‘etuha ve tetavvuruh*. Beyrut: Dâru‘l-İlm lil‘l-Melâyîn, 1981.
- _____. *Fıkhı‘l-luġati‘l-‘Arabiyyeti ve hasâisuhâ*. Beyrut: Dâru‘l-‘İlm li‘l-melâyîn, 1982.
- Yâfi‘î, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali. *Mir‘âtu‘l-cinân ve ‘ibretu‘l-yakzân fî ma‘rifeti mâ yu‘teber havâdisi‘z-zemân*. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1997.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu ‘l-udebâ*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru‘l-Garbi‘l-İslâmî, 1993.
- Yavuz, Galip. “Eşanlamlılık ve Kur’an Bağlamı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 6, sy. 1 (2002): 123-132.
- Yesû‘î, Luvis Ma‘lûf. *el-Muncid fî‘l-luġa ve‘l-a‘lâm*. Beyrut: Dâru‘l-Meşrik, 33. Baskı, 1992.
- Yüksel, Ahmet. “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî Örneği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24-25 (2007): 134-151.
- Zebîdî, Ebu‘l-Feyz Muhammed el-Murtaza. *Tâcu‘l-‘arûs min cevâhiri‘l-kâmûs*. ‘y.y.’: Dâru‘l-Hidâye, ‘t.y.’.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a‘lâmi‘n-nubelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrut: Muessesetu‘r-Risâle, 11. Baskı, 1996.
- Zemaşerî, Ebu‘l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an hakâiki‘t-tenzîl ve ‘uyûni‘l-ekâvil fî vucûhi‘t-te‘vîl*. Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez. Riyad: Mektebetu‘l-Ubeykan, 1998.
- _____. *el-Fâik fî ġarîbi‘l-hadîs*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu‘l-Fazl İbrahim. Beyrut: Daru‘l-Ma‘rife, ‘t.y.’.
- _____. *Esâsu‘l-belâġa*. thk: Muhammed Bâsil Uyûnu‘s-sûd. Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ‘ulûmi‘l-Kur‘ân*. thk: Muhammed Ebu‘l-Fazl İbrahim. Kahire: ‘y.e.y.’, 3. Baskı, 1984.
- Zeyyât, Habîb. “Urcûzetu ġamîs li‘l-İmâm İbn Sîde sâhibi‘l-muhassas fi‘l-luġa”. *el-Meşrik*, sy. 2 (1938): 190-191.

Zubeydî el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Muhtasaru'l-'ayn*. Thk. 'Allâl el-Fâsî ve Muhammed et-Tancî. Mağrib: Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1963.

